

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

**XIII. YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE ESKİŞEHİR YÖRESİNDE
TATARLAR**

Doktora Tezi

Cemile ŞAHİN

Ankara - 2011

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

**XIII. YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE ESKİŞEHİR YÖRESİNDE
TATARLAR**

Doktora Tezi

Cemile ŞAHİN

Tez Danışmanı
Prof.Dr. Üçler BULDUK

Ankara - 2011

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

XIII. YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE ESKİŞEHİR YÖRESİNDE
TATARLAR

Doktora Tezi

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Üçler BULDUK

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(...../...../2011)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

Cemile ŞAHİN

İmzası

İÇİNDEKİLER

- İçindekiler.....	I
- Önsöz.....	VII
- Kısaltmalar.....	X

GİRİŞ

A. Sorunlar ve Yöntem.....	XII
B. Kaynakların ve Belgelerin Tanıtımı.....	XV

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHİ SÜREÇ İÇERİSİNDE TATARLAR

A. TATAR ADI VE ETİMOLOJİSİ.....	1
B. TATAR TARİHİNİN İLK DÖNEMLERİ.....	8
1. Tatarların Kökeni.....	8
C. TATAR GRUPLARI.....	25
D. KIRIM VE KAFKASYA BÖLGESİNDE TATARLAR.....	35
1. Altın Orda Devleti ve Tatarlar.....	35
2. Kırım Hanlığı.....	40
a. Tatarların Kırım Yarımadasına Gelişi.....	41
b. Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu.....	45
c. Osmanlı Devleti ile Kırım Hanlığı İlişkileri.....	45
d. Kırım ve Kafkasya Üzerindeki Rus Tehdidi ve Kırım'ın Rusya'ya İlhakı...51	
3. İşgal ve Sürgünler.....	59

İKİNCİ BÖLÜM
ANADOLU'DA TATARLAR

A. SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE TATARLAR

1. XIII. Yüzyılda Anadolu'nun Siyasi ve Sosyal Durumu.....66
2. Köseadağ Savaşı ve Sonrasında Anadolu'da Moğol Hakimiyeti.....69
3. Selçukluların İlhanlı Hâkimiyeti Altına Girmesi ve Moğolların Anadolu'yu İstilasını.....71
4. Anadolu'ya Gelen Moğol Toplulukları.....72
5. Anadolu'da Moğolların İskânı75
6. Anadolu Kültürü ile Yer ve Boy İsimlerinde Moğolların Etkisi.....79

B. OSMANLILAR DÖNEMİNDE TATARLAR

1. Osmanlı Kuruluş Yılları ve Tatarların Durumu.....83
2. Ankara Savaşı ve Tatarlar.....88
3. Osmanlı Döneminde Anadolu'da Bulunan Tatar Grupları.....92

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
GÖÇ OLGUSU VE KIRIM-KAFKASYA GÖÇLERİ

A. GÖÇ OLGUSU, MÜLTECİ VE MUHACİR MESELESİ

1. Göç Olgusu ve Göç Çeşitleri.....98
2. Mülteci ve Muhacir Meselesi.....101

B. RUSYA’NIN MÜSLÜMANLARA UYGULADIĞI GÖÇ POLİTİKASI VE GÖÇÜN SEBEPLERİ.....	102
C.KIRIM VE KAFKASYA’DAN OSMANLI DEVLETİ’NE YAPILAN GÖÇLER.....	105
D. OSMANLI DEVLETİ’NİN GÖÇMENLERİ İSKÂN POLİTİKASI	
1. İskân Meselesi.....	113
2. Osmanlı Devleti’nin Göçmenleri Kabul Etmesi.....	116
3. Göçmenlerin İskânı.....	118
4. Göçmenlerle İlgili komisyonlar.....	124

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ESKİŞEHİR YÖRESİNDE TATARLAR

A. ESKİŞEHİR YÖRESİNİN COĞRAFI ÖZELLİKLERİ VE TARİHİ	
1. Eskişehir’in Coğrafi Özellikleri.....	127
2. Eskişehir’in Tarihçesi.....	130
B. ESKİŞEHİR YÖRESİNDE YERLEŞME DEVRELERİ.....	144
1. Eski Yerleşim Devresi.....	145
2. Yörük ve Türkmenlerin Yerleşim Devresi.....	146
3. Muhacirlerin Yerleşim Devresi.....	148
C. TATARLARIN ESKİŞEHİR YÖRESİNE YERLEŞTİRİLMELERİ	
1. Tatarların Eskişehir Yöresine Yerleştirilmelerinin Sebepleri.....	153
2. Eskişehir’e İskân Olunan Tatar Gruplarının Sayısı ve İskân Tarihleri.....	158
3. Eskişehir’de Tatarların İskân Olunduğu Yerler.....	165

4. Eskişehir Yöresinde Bulunan Tatar Köyleri.....	168
5. Eskişehir’de Bulunan Tatar Mahalleleri.....	212
D. TATARLARDA SOSYO-KÜLTÜREL YAPI : GELENEKLER.....	216
1. Tepreç (Tepreş).....	217
2. Sabantoy (Sabantuy).....	220
3. Cıyıntoy.....	221
4. Düğünler (Toy).....	222
5. Bayramlar.....	224
6. Cenaze Merasimleri.....	225
7. Şınlama.....	226
8. Tatar (Kuşak) Güreşi.....	227
9. At Yarışları.....	228
10. Kaytarma.....	229
11. Munça.....	229
12. Tatar Mutfağı.....	230
13. Misafirperverlik.....	233
14. Giyim-Kuşam.....	234
SONUÇ.....	237
KAYNAKÇA.....	245
EKLER	
A. Arşiv Belgeleri.....	268
Ek-1: BOA, HAT, 1010/42415.....	269
Ek-2: BOA, Y.PRK.ZB, 13/64.....	270

Ek-3: BOA, DH.MKT, 1964/24.....	271
Ek-4: BOA, DH.MKT, 2013/33.....	272
Ek-5: BOA, A.MKT.UM, 467/47.....	273
Ek-6: BOA, A.MKT.DV, 203/2.....	274
Ek- 7: BOA, A.MKT.MHM, 517/13.....	277
Ek-8: BOA, İ.DH, 1306-1311/M/45	278
Ek-9: BOA, İ.HUS, 111-1321/N/14.....	281
Ek-10: BOA, İ.ŞD, 110/6624	282
Ek-11: BOA, DH.MKT, 1889/113.....	284
Ek-12: BOA, DH.MKT, 1867/57	285
Ek-13: BOA, DH.MKT, 516/62	286
Ek-14: BOA, A.MKT.MHM, 505/5.....	287
Ek-15: BOA, A.MKT.MHM, 518/8.....	289
Ek16: BOA, A.MKT.MHM, 521/20.....	290
Ek-17: BCA, 45.78..9 – 272..0.0.12	291
Ek-18: BCA, 1.2..20 - 30..18.1.1 – 97-1	292
Ek-19: BCA, 77.40..16 – 272..0.0.14	293
Ek-20: BCA, 77.39..5 – 272..0.0.14	294
Ek-21: BCA, 78.43..14 – 272..0.0.14.....	295
Ek-22: BCA, 54.134..16 – 272..0.0.12	299
Ek-23: BCA, 54.134..11 – 272..0.0.12	301
Ek-24: BCA, 45.74..36 – 272..0.0.12	303

B. Haritalar.....	304
Ek-1: Y.PRK.DFE, 1/100: Eskişehir, Kütahya, Balıkesir ve İzmit civarında yeni- den inşa olunan yerleşim yerlerinin isim, hane ve nüfusunu gösteren harita (H.29/Z/1326).....	305
Ek-2: Günümüzde Eskişehir İlinin Sınırlarını Gösteren Harita.....	306
Ek-3: Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Devrelerini Gösteren Harita.....	307
Ek-4: 1896 Yılında Eskişehir Kentinin Yerleşme Planını Gösteren Harita.....	308
Ek-5: 1923-1950 Yılları Arasında Eskişehir Kentinin Yerleşim Planını Gösteren Harita.....	309
Ek-6: Eskişehir Bölgesinde Köylerin Menşelerine Göre Dağılışıını Gösteren Ha- rita.....	310
TÜRKÇE ÖZET.....	311
İNGİLİZCE ÖZET.....	313

ÖNSÖZ

Tarihin değişik zamanlarında çeşitli anlamlarda kullanılmış bir halk adı olan “Tatar” kelimesi, üzerinde en çok tartışılan ve ortak görüşe varılamayan önemli konulardan birisidir. Türk ve Moğol tarihinin kesiştiği yerlerde mahiyetleri tam olarak bilinemeyen Tatarların ortaya çıkması; Tatar tarihinin ne zaman ve hangi noktada başladığı, “Tatar” adına ilk olarak hangi kaynaklarda rastlandığı, Tatarların etnik menşei, Moğol-Tatar ayrımı ve Tatarların Türk tarihindeki rolleri gibi noktaların başlı başına bir mesele olarak tartışılmasına neden olmuştur.

“Tatar” kelimesi, on üçüncü yüzyılda “Moğol” kelimesinin yerine kullanılmış olsa da, Moğolların Tatar olarak adlandırılmasına dair yapılan tarihi yanlışlık, araştırmacılar tarafından fark edilerek Moğol-Tatar ayrımına dikkat çekilmiştir. Bir yandan “Tatar” tabirinin Orhun Yazıtlarından beri Moğolları değil de bir Türk boyunu ifade ettiği, bu adı taşıyan kabilelerin çok eskiden beri İdil-Ural havzasında yaşadığı ve Türk dünyasındaki “Tatar” adının da bir Türk boyunu ifade ettiği iddia edilirken, buna karşılık diğer yandan da Moğollar arasındaki “Tatar” adının bir Moğol boyu olduğu iddia edilmiştir. Sonuçta, “Tatar” adının son yüzyıllarda, kavmî etnik bir tabir yani soy gösteren bir tabir değil, tarihi kimlik bildiren bir ad olduğu söylenebilir.

Tatar adı, kullanıldığı zaman ve mekâna göre değerlendirilmelidir. Günümüzde kendilerine “Tatar” denilen Rusya Müslümanları “Moğol” değil, ataları Moğol idaresinde yaşamış ve zamanla Moğolları da Türkleştirmiş olan Türklerdir. Günümüzde Tatar adı, Rusya’da yaşayan bir kısım Türkler ile Kırım Türkleri için kullanılmaktadır.

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren, “Tatar” ve “Moğol” adlarının kullanımında yaşanan karışıklık nedeniyle, çalışmamızda “Tatar” ve “Moğol” adlarının bazı du-

rumlarda yer değiştirerek kullanılmış olabileceğini belirtmekte yarar vardır. Aynı şekilde “muhacir” kelimesi de yeri geldiğinde “göçmen” kelimesinin yerine kullanılmıştır.

Bu çalışmamızda, ulaşılabilen kaynaklar çerçevesinde Tatarların kökeni, Türk ve Moğol kültürlerinin etkileşimi, Tatar grupları, Anadolu’nun Moğol hâkimiyeti altına girmesi ve Selçuklular ve Osmanlılar döneminde Anadolu’ya gelen Moğol-Tatar grupları incelenmeye çalışılmıştır. Ayrıca, tarihi süreç içerisinde, Kırım ve Kafkasya Bölgesinde Tatarların durumu incelenerek, bu doğrultuda Altın Orda Devleti, Kırım Hanlığı hakkında bilgi verilmiştir.

Tarihte ilk dönemlerden itibaren Tatarların da dâhil olduğu farklı boylardan oluşan Türk halklarının yurdu olan Kırım’ın 1783 tarihinde Rusya’nın işgali altına girmesi ile Kırım Türk yurdu olma vasfını kaybetmeye başlamıştır. Bu tarihlerden itibaren Rusya’nın uyguladığı işgal ve sürgün politikası doğrultusunda, Kırım ve Kafkasya’dan Osmanlı Devleti’ne büyük bir göç hareketi başlamıştır. Çalışmamızda Kırım ve Kafkasya üzerindeki Rus tehlikesi ve bu bölgelerin Rus işgali altına girmesi ile birlikte bu bölgelerde yaşayan Türk halklarının yaşadıkları işgaller, sürgünler, göçler ve yaşanan dramlar anlatılmaya çalışılmıştır.

Konumuzun kapsamında; Osmanlı Devleti’nde uygulanan iskân politikası, yapılan yardımlar, göç ve iskân sırasında yaşanan zorluklar, göçmenlerin hukuki ve sosyal statüleri, sosyal ve ekonomik yapılar ele alınmıştır. Özellikle üzerinde durduğumuz temel konu, Kırım ve Kafkasya’dan Osmanlı Devleti’ne yönelik olarak başlayan ve bir insanlık dramı olarak da nitelendirebileceğimiz göçler neticesinde, Eskişehir ve çevresine iskân edilen Tatar göçmenlerinin durumu, bunlara ait nüfus bilgileri,

Eskişehir yöresindeki dağılımları, Eskişehir'deki mevcut Tatar köy ve mahalleleri ile bunların sosyal ve kültürel yapıları ve Eskişehir'de oluşan kültürel dokudur.

Ayrıca bu çalışma ile Moğollar'ın XIII. yüzyıldaki istilaları sırasında gelen ve Tatar diye adlandırılan Doğu Türkleri ile tamamen Türkleşmiş olan Moğol boylarının birlikte yaşadığı İlhanlı hâkimiyeti altındaki Anadolu'da yaşanan bu dönemlerde ve sonradan XVIII. yüzyıldan itibaren Rus işgali ile başlayan göçler sırasındaki dönemlerde, Eskişehir'in yerine getirdiği fonksiyonları ortaya koymaya çalışarak, şehir tarihine katkı sağlamaya çalıştık.

Gerek doktora dersleri esnasında, gerek konu seçiminde ve çalışmamızın her aşamasında bilgi ve birikimlerinden yararlandığım, yerinde ikaz ve düzeltmeleri ile beni çalışmaya sevk eden ve yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Sayın Prof. Dr. Üçler BULDUK'a, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyelerine, Eskişehir Kırım Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği ile Eskişehir Kazan Tatarları Kültür ve Yardımlaşma Derneği'ne ve her konuda bana destek ve yardımcı olan değerli eşim İsmail ŞAHİN'e teşekkür eder, minnet ve şükranlarımı sunarım.

Cemile ŞAHİN

ANKARA 2011

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
A.MKT	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektûbi Kalemi
A.MKT.DV	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektûbi Deavî
A.MKT.MHM	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri
A.MKT.UM	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektûbi Umum Vilâyet
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
C.	: Cilt
C.DH	: Cevdet Dahiliye
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DH.EUM	: Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
DH. MKT	: Dahiliye Nezareti Mektûbi Kalemi
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
İA	: İslam Ansiklopedisi
İ. DH	: İrade-i Dahiliye
İ.Ü.İ.F.M.	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası

S.	: Sayı
s.	: Sayfa
Ş.D	: Şurayı Devlet
TD	: Tahrir Defteri
TKGM	: Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
v.	: Varak
Vd.	: Ve Devamı
Yay.	: Yayını
Y. MTV	: Yıldız Mütenevvî Mâruzât

HİCRİ AYLAR CETVELİ

Muharrem	: M.
Safer	: S.
Rebi'ül-evvel	: Ra.
Rebi'ül-âhir	: R.
Cemâziyel-evvel	: Ca.
Cemâziyel-âhir	: C.
Receb	: B.
Şaban	: Ş.
Ramazan	: N.
Şevval	: L.
Zilkade	: Za.
Zilhicce	: Z.

GİRİŞ

A. SORUNLAR VE YÖNTEM

Çalışmamızın ana konusu; XIII. yüzyıldan başlayarak, günümüze kadar devam eden süreçte Eskişehir yöresine Tatarların göçleri ve yerleşmeleridir. Bu çalışma sadece Tatarların Eskişehir yöresine iskân sorunundan ibaret olmayıp, siyasi ve etnik oluşum, sosyal ve ekonomik gelişim, siyasi rekabet, zorlama ve siyasi baskı gibi iç içe geçmiş olan karmaşık konulardan oluşmuştur. Bu nedenle “Tatar” kavramı çerçevesinde öncelikle Tatarların etnik yapılarına ve siyasi tarihlerine değinme mecburiyeti ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda önce Tatar tarihinin ilk dönemleri incelenerek, Tatarların kökeni, Tatar-Moğol ve Türk ilişkisini açıklamak zorunlu bir hale gelmiştir.

Çalışmamızın birinci bölümünde: Öncelikle Tatar adı ve etimolojisi, Tatarların kökeni, Tatar grupları hakkında bilgi verdik. Ayrıca Tatar, Moğol ve Türkler arasındaki ilişkilere değinerek, Moğolların ve kurdukları devletlerin Türkleşme sürecini açıklamaya çalıştık. Bu doğrultuda Kırım ve Kafkasya bölgelerinde kurulan Altın Orda Devleti ve Kırım Hanlığı üzerinde durarak, buralarda hâkim olan unsurları, bunların gelişim sürecini ve Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerini ortaya koymaya çalıştık. Daha sonra Kırım ve Kafkasya üzerinde Rus tehdidinin ortaya çıkmasını ve gelişimini açıklayarak, Kırım’ın Rusya’ya ilhaki ile başlayan süreçte yaşanan işgal ve sürgünleri açıklamaya çalıştık.

Çalışmamızın ikinci bölümünde: Tatarların, XIII. yüzyılda Selçuklular döneminden itibaren Anadolu’ya gelmeleri ve yerleşmeleri hakkında bilgi vermeye çalıştık. Bu doğrultuda önce, XIII. yüzyılda Anadolu’nun sosyal ve siyasal durumunu, Köseadağ Savaşı ve sonrasında yaşanan gelişmelerle birlikte Anadolu’nun Moğol

hâkimiyeti altına girmesini, Selçuklu Devleti'nin yıkılması sonucunda yaşanan süreçte Anadolu'nun Moğollar tarafından istilasını ve bu dönemlerden itibaren Anadolu'ya gelen Moğol-Tatar gruplarını ve bunların Anadolu kültürü ile etkileşimini ortaya koymaya çalıştık. Daha sonra ise Osmanlı döneminde Tatarları ele alarak, Tatarların Ankara Savaşı'ndaki etkileri ve Osmanlı döneminde Anadolu'da bulunan Tatar grupları hakkında bilgi vermeye çalıştık.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde: Hangi toplumun başına gelirse gelsin kesinlikle bir insanlık dramı olarak nitelendirebileceğimiz göç olayını ele aldık. Rus sömürgeciliği sonucunda ortaya çıkan, Kırım ve Kafkasya bölgelerinde oldukça geniş bir kitleyi etkileyen göç dalgalarını ve bu dalgaların Osmanlı Devleti'ne etkilerini inceledik. Osmanlı Devleti'nin bu göç dalgalarından nasıl etkilendiğini, göçmenleri iskân politikasını, göçmenlerle ilgili olarak oluşturduğu komisyonları yani mecburiyetler karşısında yapılan çalışmaları ve ortaya çıkan kurumsallaşmayı açıklamaya çalıştık.

Çalışmamızın dördüncü bölümünde: Kırım ve Kafkasya bölgelerinde Rus sömürgeciliği sonucunda başlayan göç dalgaları ile birlikte, Eskişehir yöresinde yerleştirilen Tatarlar konusunu ele aldık. Bu doğrultuda öncelikle Eskişehir yöresinin coğrafi özellikleri ile tarihsel gelişim süreci hakkında bilgi vermeyi uygun gördük. Ayrıca, Eskişehir yöresinin tarihi süreç içerisinde geçirdiği yerleşme devrelerini inceleyerek, bu devrelerden biri olan “muhacirlerin yerleşim devresi” içerisinde Tatarların Eskişehir'e iskânı konusunu açıklamaya çalıştık. XVIII. yüzyıldan itibaren Rusya'nın uyguladığı işgal ve sürgün politikası doğrultusunda, Kırım, Kafkasya ve Rumeli bölgesinden Osmanlı Devleti'ne yönelik olarak başlayan büyük göç hareketleri neticesinde, Anadolu'ya gelen Tatarların Eskişehir yöresine yerleştirilme nedenleri

ve yerleştirilmeleri, Eskişehir ve çevresine yerleştirilen Tatar göçmenlerinin durumu, bunlara ait nüfus bilgileri, Eskişehir yöresindeki dağılımları, Eskişehir’deki mevcut Tatar köy ve mahalleleri ile bunların sosyal ve kültürel yapıları, göçler neticesinde Eskişehir’de oluşan kültürel doku hakkında bilgi vermeye çalıştık.

Çalışmamızın sonunda: Tatarların sosyal, ekonomik ve kültürel yapılarına değinmeğe çalışsak da aslında bu konuların hepsi ayrı bir çalışma konusu olabilecek nitelikte ve genişlikte olduğundan, bu konularla ilgili ayrıca detaylı bir çalışma yapılmasının daha yararlı ve zgn olacağı sonucuna vardık.

Ekler bölümünde:

Belgelerde; alışmamızda tamamını alıntı yaparak yararlandığımız arşiv belgelerinin orjinallerini verdik.

Haritalarda; arşivden elde ettiğimiz ve Eskişehir, Kütahya, Balıkesir ve İzmit civarlarında göçmenler için yeniden inşa edilen yerleşim yerlerinin isim, hane ve nüfusunu gösteren bir haritaya yer verdik. Ayrıca Necdet Tunçdilek’in, Eskişehir bölgesinde yerleşme devrelerini ve Eskişehir bölgesinde köylerin menşelerine göre dağılışını gösteren iki haritayı aldık. Bunların dışında, 1896 yılı ve 1923-1950 yılları arasında Eskişehir kentinin yerleşim planını gösteren iki harita ile günümüzde Eskişehir ilinin sınırlarını gösteren bir haritaya da yer verdik. Böylece, Eskişehir bölgesinde Tatar göçmenlerinin yerleşim Őekillerini haritalar yoluyla anlatmaya çalıştık.

B. KAYNAKLARIN VE BELGELERİN TANITIMI

Tatar tarihinin ilk dönemleri ile ilgili kaynakların azlığı, bu konuda çalışma yapmayı zorlaştırmış olmasına rağmen, Altın Orda sahasına ve Tatarların yakın tarihine ilişkin araştırma ve incelemelerle, ilgili belgeler çalışmamızda önemli bir yere sahiptir. Ayrıca, bir göçmen kenti olarak da nitelendirebileceğimiz Eskişehir bölgesinin sahip olduğu bu özelliği ile ilgili kaynakların azlığına karşın, yakın dönemle ilgili göreceli olarak daha çok kaynaklar mevcuttur.

a. Arşiv Vesikaları

Çalışmamızın özellikle göç ve iskân ile ilgili olan bölümlerinde arşiv belgelerinden yararlanılmıştır. İçerisinde “Tatar, Eskişehir, Kırım, göç, muhacir” gibi kelimelerin geçtiği belgeleri kapsayan bir katalog çalışması yaparak, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi’nden ilgili belgelerin fotokopisini aldık ve transkript ettik. Sonra bu belgeleri tezin taslak planına uygun bir şekilde ilgili bölümlere ilave ederek, bu belgelerden yararlandık. Her bir belgeyi yeri geldiğinde ilgili olduğu bütün bölümlerde de kullandık. Belgelerde, arşivdeki tasnife ait olan fon kodlarını kullandık. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nin internet sitesindeki katalog tarama sayfasından ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberinden yararlanarak, fonların açıklamaları ile ilgili gerekli bilgileri edindik. Buna göre kullanılan belgelerin fonlara dağılımı ve fon açıklamaları şu şekildedir:

Fon Kodu **A. MKT.** olan belgeler; Sadaret Mektubî Kalemî evraklarıdır. Sadaret tarafından çeşitli makamlara yazılan emir ve buyruklar bu kalem tarafından yazılmıştır. Mektubî Kalemî, Sadaret teşkilatı içinde önemli bir yer tutan ve Osmanlı

Devleti'nin ilk devirlerinden beri devam ede gelen bir kalemdir. Sadaret tarafından çeşitli makamlara yazılan emir ve buyruklar, bu kalem tarafından yazılmıştır. Tanzimat'tan sonra da aynı kalem, Sadaret'in gerek İstanbul'daki nezaret ve devâirle yaptığı, gerekse taşra ile yaptığı yazışmaları yürütmüştür. Mektubî Kalemi'nin görevleri: Sadaret'in bütün nezaret, devâir ve vilayetlerle olan yazışmalarını yapmak, burarlardan gelen tahrirâtı özetleyerek, asıllarıyla birlikte sadrazama sunmak, sadrazamın mektuplarını yazmak ve özel kalem müdürlüğünü yapmak şeklinde özetlenebilir. Bu kalemdede yer alan vesika çeşitlerini iki ana grupta toplayabiliriz. Birincisi; Sadaret'in İstanbul'daki nezaret ve dairelerle yaptığı yazışmalar (tezkire ve derkenarlar), ikincisi de; taşrada bulunan mülkî, askerî, adlî her türlü resmî makama yazılan ve bu makamlardan gelen şukka, kâime, mazbata, ilâm ve mektuplardır.

Fon Kodu **A. MKT. MHM.** olan belgeler; Sadaret Mektubî kalemi Mühimme kalemi evraklarıdır. 4 ciltten ibaret olup, H. 1256-1275 / M. 1840-1858 yıllarını kapsamaktadır. Mektubî Kalemi'yle birlikte ilk yıllardan beri devam eden ve onun bir şubesi durumunda olan kalemdir. Önemli ve acil konuları ayırabilmek için gerek evrakta, gerekse belgelerde önemli ve önemsiz ayrımı yapıldığı görülmüştür. Bu nedenle önemli, gizli ve mahrem kaydı bulunan Mektubî Kalemi evrakı için ayrı bir fon kurulmuştur. Bu evrak genellikle isyan, savaş, sınır sorunları, deprem, kıtlık ve iskân gibi önemli sorunları içermektedir.

Fon Kodu **A. MKT. UM.** olan belgeler; Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilâyet yazışmalarına ait olan evraklarıdır. Sadaret ile vilayetler arasındaki yazışmaları ihtiva etmektedir.

Fon Kodu **A. MKT. DV.** olan belgeler; Sadaret Mektubî Kalemi Deâvi yazışmalarına ait belgeler olup, Sadaret adına Deâvi Nezareti'nce çeşitli makamlara gönderilmek üzere yazılan tahrirat ve tezkireleri içermektedir.

Fon Kodu **C. DH.** olan belgeler; Cevdet Dahiliye evraklarıdır.

Fon Kodu **DH. EUM.** olan belgeler; Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti belgeleridir. Zaptiye Nezareti'nin H. 1326 senesinde lağvedilmesinden sonra, Osmanlı Devleti'nde asayiş ve güvenlikle ilgili muamelelerin yürütülmesi için Dahiliye Nezareti'ne bağlı olarak H. 1327 senesinde "Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti" teşkil edilmiştir. Asayiş ve güvenliğe ait konuların çeşitliliğinin yanı sıra polislerle ilgili işlemlerin (özlük hakları, tayin, terfi, ceza, emeklilik vs.) yürütülmesi de görev alanına girdiğinden Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti bünyesinde muhtelif şubeler kurulmuştur. Belgeler konuları itibarıyla ait oldukları şube müdüriyetlerine göre tasnife tâbi tutulmuştur. Bunlar: Emniyet Şubesi, Polis Mecmuası Kalemi ve Takibât-ı Adliye Kalemi'dir.

Fon Kodu **DH. MKT.** olan belgeler; Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi belgeleridir. Gerek Sadaret'e bağlı olduğu dönemde gerekse müstakil olduğu dönemde, Dahiliye Nezareti'nin görev alanı, içişlerine ilişkin konulardır. Bu kapsamda, Emniyet-i Umumiye, Muhaberât-ı Umumiye, Matbuât, Heyet-i Teftişîye gibi kalemlerce işlerini yürüten Dahiliye Nezareti'nin bu birimlere ait evrak grupları, memur tayinleri, asker ve jandarma ile ilgili düzenlemeler, çekirge istilas, sansür, çete faaliyetleri, mezhep çatışmaları, asayiş olayları, doğal âfetler ve zarar gören ahaliye yapılan yardımlar, surre alaylarının hazırlıkları, arkeolojik kazı izinleri gibi konuları içermektedir.

Fon Kodu **HAT** olan belgeler; Hatt-ı Hümayûn evraklarıdır. Hatt-ı Hümayûn, genellikle padişahların el yazılarına verilen isim olup, padişahların yazılı emirleri anlamında kullanılmaktadır. Hatt-ı Hümayûnlar, sadrazamların kısaca arzlarını içerir. Sultan III. Murat dönemine kadar padişahlar çok az yazılı emir verirken, bu padişah-tan sonra Hatt-ı Hümayûnların sayısı çoğalmıştır. Osmanlı Arşivi'nin en önemli tas-niflerinden bir olan Hatt-ı Hümayûn Tasnifi belgeleri, Âmedî Kalemî'nin evrakı olan Hatt-ı Hümayûnların toplanmasından meydana gelmiştir. Bu tasnif, I. Mahmut'tan II. Mahmut dönemi sonuna kadar olan, 112 yıllık dönemi kapsamakla beraber, belge-lerin çoğu III. Selim ve II. Mahmut dönemine aittir. Hatt-ı Hümayûnlarla ilgili ilk tasnif 1883 yılında yapılmış olup, bu tarihte hazırlanan fihrist 1940 yılına kadar kul-lanılmıştır. Günümüzde Hatt-ı Hümayûnların tamamı bilgisayar ortamına aktarılmış ve dijital görüntüleriyle araştırmacıya açılmıştır.

Fon Kodu **İ. DH.** olan belgeler; İrade-i Dahiliye evraklarıdır.

Fon Kodu **İ. HUS.** olan belgeler; İrade Hususi evraklarıdır.

Fon Kodu **İ. ŞD.** olan belgeler; İrade Şura-yı Devlet evraklarıdır.

Fon Kodu **Ş. D.** olan belgeler; Şurayı Devlet evraklarıdır.

Fon Kodu **Y. MTV.** olan belgeler; Mütenevvî Maruzat Evraklarıdır. Mütenevvî Maruzat Evrakı; Yıldız Tasnifi bölümlerinin ihtiva ettiği vesikaların dışında kalan Seraskerlik, Bahriye, Tophâne-i Âmire, Adliye ve Mezâhib Nezareti, Evkâf, Maârif, Ticaret-Nâfia ve Zaptiye Nezaretleri ile diğer nezaretler ve Meşihat Dairesi'nce Mâbeyn'e doğrudan sunulan tezkire, arıza, istîzân ve benzeri vesikalardan oluşmak-tadır. Ayrıca halkın Mâbeyn'e doğrudan gönderdikleri arzuhâl, şikayet, teşekkürnâme ve mahzar gibi vesikalar da bu bölümdeki evraklar arasında bulun-maktadır. Mütenevvî Maruzat Evrakı'nın çoğu askerî konularla ilgilidir. Bunlar ge-

nellikle içte ve dışta meydana gelen olaylar, âsâyiş konuları, Ermeni meselesi ve şekâvet hâdiseleri, sınır olayları, ataşe militerlerin buldukları ülkelerin askerî durumlarına dair verdiği bilgilerden oluşmaktadır. Bu fona ait 14 ciltlik katalog serisi hazırlanmış olup H. 1293-1319/ M. 1876-1909 tarihleri arasındaki maruzat evrakını içermektedir.

Yıldız Perakende Evrakı; Sultan II. Abdülhamit'in saltanat yıllarına ait "maruzat" adıyla saraya sunulan yazılar ile Mabeyn-i Hümayûn'da günlük işler sonucunda biriken evrakı içermektedir. Yıldız fonları arasında dosya sayısı en fazla ve belge cinsi açısından çeşitlilik gösteren bölümdür.

Fon Kodu **Y. PRK. DFE.** olan belgeler; Yıldız Perakende Evrakı Defter-i Hakani Nezareti Maruzatı evraklarıdır. Yıldız Sarayı Arşivi belgeleri, Abdülhamid devrinde (1876-1909) Yıldız Sarayı'nda biriken defter, belge ve gazetelerden oluşan bir fondur. Bu fonda, II. Abdülhamid'in özel olarak ilgilendiği konular, Sadaret'ten Saray'a sunulmuş, ancak irâdeleri sâdır olmamış tezkireler, şahısların Yıldız Sarayı'na sundukları çeşitli arıza, rapor ve ihbarlar, Kâmil Paşa, Cevdet Paşa, Namık Kemal, Midhat Paşa gibi önemli şahsiyetlerin mirasları, dış basında Devlet-i Aliyye ile ilgili çıkan yazılar, albüm ve resimler, kanun ve nizamnâme suretleri, Abdülhamid'e ait hususî el defterleri ve cüzdanlar ile haritalar bulunmaktadır. Devletlerarası ilişkiler, Şarkî Rumeli, Ermeni ve Mısır meseleleri, Girid olayı, sınır olayları gibi önemli devlet problemlerinden zaptiye jurnallerinde geçen adî olaylara kadar bu dönemin çeşitli özelliklerini yansıtan bir fondur.

Fon Kodu **Y. PRK. ZB.** olan belgeler; Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı evraklarıdır. Yıldız Perakende bölümünün bu katalogu, esas itibarıyla zaptiye makamlarıyla saray arasında yapılan yazışmaları içermektedir. Yıldız Pera-

kende Evrakı Zabtiye Nezareti Mâruzâtı adı altındaki katalogta toplanan 6505 adet belge: 1- Beyoğlu Mutasarrıflığı, 2- Üsküdar Mutasarrıflığı, 3- Beşiktaş Polis Memurluğu, 4- Dersaadet Polis Müdürlüğü, 5- Draman Mevkii Polis Komiserliği, 6- Hapishane-i Umumiye Müdüriyeti, 7- Polis Müfettişleri Maruzatı, 8- Tiyatrolar Müfettişliği, 9- Karakolhaneler Müfettişliği gibi makamlarla yapılan yazışmalardan oluşmaktadır.

b. Tahrir Defterleri

Tezimizle alâkalı olarak, Sultanönü Sancağı tahrirleri ve bunların dışında, komşu sancakların ve konar-göçer teşekküllerin kayıt edildiği diğer tahrirlerden yararlanma ihtiyacı duyulmuştur. Çünkü özellikle, sancağın batı ve güney kesimlerinde yer alan, Sivrihisar'dan Seyitgazi kazalarına uzanan bölgeler, konar-göçerlerin yurtları durumundadır. Ankara Yörükleri, Ulu Yörük ve At-çeken teşekküllerine mensup göçerlerin bir kısmı adı geçen sahalarda da bulunmaktadır. Umumiyetle XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yazılan bu defterlerden **TKGM**, Kuyud-ı Kadime Kataloğunda yer alan **149** numaralı “Defter-i Mufassal-ı Liva-yı Turgud”, **76** numaralı “Defter-i Mufassal-ı Yörükân-ı Ankara”, ve 1530'a tarihlenen ve Devlet Arşivleri tarafından yayımlanan **438** ve **166** numaralı “Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu” ve **TD 16** numaralı “Sivas Yörükân” defterleri taranmıştır. Maalesef bu defterlerde kayıtlı cemaatlerin etnik ayırımları sahih olmadığından, Tatarlarla ilişkili cemaatlerin tesbiti oldukça güçtür. Bu nedenle tahrirlerden fazla bir bilgi edinmek mümkün olmamıştır.

c. Salnâmeler

Günümüzdeki anlamı “yıllık” olan salnâmeler, ait oldukları dönemin sosyal, siyasal ve ekonomik yapısı hakkında bilgi veren eserlerdir. Salnâmeler; “Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye” (devlet yıllıkları), “Salnâme-i Nezaret” (bakanlık yıllıkları), “Salnâme-i Vilayet” (vilayet yıllıkları) olmak üzere üç grupta incelenebilir.

Özellikle Eskişehir ve çevresine iskân edilen göçmenlerin istatistiki dökümü ile ilgili olarak H. 1303 (M. 1885) Tarihli Bursa Vilayet Salnâmesinden yararlandık.

d. Matbu Eserler ve Tetkikler

Çalışmamızın ilk bölümünde Tatar adı ve etimolojisi, Tatarların kökeni, Tatar grupları, Tatarlar, Moğollar ve Türkler arasındaki ilişkiler ile Moğolların ve kurdukları devletlerin Türkleşme sürecini açıklamaya çalışırken, genellikle bu bölümlerle ilgili tetkik eserlerden yararlandık. “Moğolların Gizli Tarihi” bu konuda yararlandığımız eserlerin başında gelmektedir. 1240 yılına ait bir eser olan Moğolların Gizli Tarihi, XIII. yüzyıl Moğol toplum yaşantısından bahsetmekte olup Moğollar hakkındaki en eski bilgileri içermektedir. Orijinal adı “Manghol-un Niuça Tobça’an” ve Çince tercümesinin adı “Yüan-Cha’o Pi-Shi” olan eser, Ahmet Temir tarafından Prof. Haenish’in Almanca ve S. Kozin’in Rusça tercümesinin Moğolca aslı ile karşılaştırılarak Türkçeye tercüme edilmiştir. Temir’in “Moğolların Gizli Tarihi Hakkındaki Araştırmalara Umumî Bir Bakış” başlıklı girişle başlayan eser, Moğollar hakkında, efsanevî menşeden başlayarak Ogodai zamanına kadar en eski bilgileri içine alır. Yazarı meçhul olan eser 1240 yılında tamamlanmıştır. Bu hâliyle 700 yıldan fazla bir geçmişe sahiptir. Eserde kaydedilen hadiselerden birçoğu görülerek ve ye-

rinde tespit edilmiştir. Kitap, kendisinden sonra yazılan birçok Moğolca eserin kaynağı durumundadır. Türk-Moğol devri için de önemli bir eserdir.

Aynı şekilde, Rus bilim adamlarından Boris Y. Vladimirtsov'a ait "Moğolların İçtimai Teşkilâtı Moğol Göçebe Feodalizmi" isimli eseri de yararlandığımız kaynaklar arasında yer almaktadır. Abdülkadir İnan tarafından tercüme edilmiş olan bu eser, üç bölümden oluşmuştur. Birinci bölümünde, Cengiz İmparatorluğu'ndan önceki ve imparatorluk devrindeki yani göçebe feodalitenin doğuş devri olarak da kabul edilen XI, XII ve XIII. asırlardaki Moğol toplumunun özellikleri anlatılmaktadır. İkinci bölümünde, XIV. asırdan XVIII. asra kadar devam eden dönemde yani feodalitenin inkişaf devrinde, Moğol kabilelerinin durumu hakkında bilgi verilmektedir. Üçüncü bölümünde ise son iki asırda yani feodalitenin sona erdiği dönemde Moğol toplumdandan bahsedilmektedir. Moğolların içtimai yapısı ile ilgili önemli bir eserdir.

1551 yılında Ötemiş Hacı adlı Türk bilgini tarafından Arap harfleriyle Çağatayca yazılmış bir eser olan "Çengizname" ise; Cengizhan ve Cengizoğullarının 13.-14. yüzyıldaki yönetim yıllarını kapsamakta olup Batu Han'dan başlayıp Toktamış Han'ın başa geçişine kadar ki süreyle ilgili bilgileri içermektedir.

Ebu'l Gazi Bahadır Han'a ait olan "Şecere-i Türk" ve "Şecere-i Terakime" isimli eserler de Türk kültürünün ve Moğol tarihinin önemli eserlerindedir. Şecere-i Terakime, Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın Oğuznâme'nin Türkmen rivayetidir. Türkler arasındaki rivayetlerden ve mevcut Oğuznâmelerden yararlanarak yazılmıştır. Şecere-i Türk ise 15. asrın ikinci yarısından başlayıp Harezmi'de hükümet süren Yâdgâr-ı Şiban-Özbek hanlarının tarihini ve soyunu tespit maksadıyla kaleme alınmış ve bu sülâlenin 1663'e kadar ki tarihi için esas kaynak olmuştur. Bu eser, Türk ve

Moğol tarihine ait bilinen ilk kaynak olduğundan, yalnız Özbek Hanları tarihi için değil, aynı zamanda Moğol ve Türk tarihi için de önemli bir kaynaktır.

Altın Orda Devleti ve Kırım Hanlığı ile ilgili bölümlerde, ilgili tetkik eserlerden ve özellikle Zeki Velidi Togan'a ait olan, "Umumi Türk Tarihine Giriş" isimli eserden yararlandık. "Umumi Türk Tarihine Giriş" ve "Türkili (Türkistan) Yakın Tarihi" isimli eserler, birinci el kaynaklara dayanan, çok yönlü değerlendirmelerin yapıldığı önemli eserlerdendir. Ayrıca Akdes Nimet Kurat'ın, milattan önceki devirlerden XVIII. yüzyıla kadar olan dönemlerdeki gelişmeleri kapsayan "IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri" isimli eseri ile Mustafa Kafalı'nın, "Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri" isimli eseri de büyük önem taşımaktadır. Rusya ile ilgili bölümlerde, Akdes Nimet Kurat'ın, "Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)" isimli eseri yararlandığımız temel kaynaklar arasındadır.

Çalışmamızın ikinci bölümünde; "Aşıkpaşaoğlu Tarihi", Neşri "Kitab-ı Cihan-nüma (Neşri Tarihi)-II", Müneccimbaşı Ahmet Dede "Müneccimbaşı Tarihi (Sahaif-ül-Ahbar fi Vekayi-ül-A'sar)", Gelibolulu Mustafa Âli "Kitâbü't-Târih-i Kühnü'l Ahbâr", Mustafa Nuri Paşa "Netayic ül-Vukuat" gibi eserler başta olmak üzere, Fuad Köprülü "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu", "Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar", Osman Turan "Selçuklular ve İslamiyet", "Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti", "Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar", Claude Cahen "Osmanlılardan Önce Anadolu", Mehmet Dikici "Anadoluda Türkler (Anadolu'ya Türk Göçleri)", Simon de Saint Quentin "Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)", Kemal Karpat "Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri", Hasan Oktay "Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar", Rudi Paul Lindner

“Ortaçağ Anadolu’sunda Göçebeler ve Osmanlılar”, Muammer Gül “Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Moğol Hâkimiyeti”, A. Ahat Andican “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya”, Yusuf Halaçoğlu “XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi”, Gerard Chaliand “Göçebe İmparatorluklar Moğolistan’dan Tuna’ya”, Johannes Schiltberger “Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)”, Franz Babinger-Fuad Köprülü “Anadolu’da İslamiyet” adlı eserler, ikinci bölümü araştırmamız sırasında sıklıkla kullandığımız eserler arasında yer almıştır.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde; ağırlıklı olarak Osmanlı arşiv vesikalarını esas alarak hazırlanmış özellikle Abdullah Saydam’a ait “Kırım ve Kafkasya Göçleri”, Nedim İpek’e ait “İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler” ve “Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri” isimli eserler, Ahmet Halaçoğlu’nun “Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri (1912-1913)”, Süleyman Erkan’ın, “Kırım ve Kafkasya Göçleri”, Alan Fisher’in “Kırım Tatarları” isimli eserleri ile Hakan Kırımlı’nın “Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)” isimli eseri ve konu ile ilgili diğer eserler, çalışmamızda büyük yarar sağlamış ve örnek teşkil etmiştir.

Çalışmamızın dördüncü bölümünde ise; Eskişehir bölgesindeki Tatar yerleşim yerleri ve kültürel özellikleriyle ilgili olarak yaptığımız yerel çalışmaların dışında, Eskişehir bölgesi ile ilgili olarak Eskişehir (Sultanönü) Sancağı’na ait tahrirler, Halime Doğru’nun, “XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı” adlı eserinin ana kaynağını oluşturduğundan, bu çalışmadan yararlanma yoluna gittik. Ayrıca, Suzan Albek’in “Dorylaion’dan Eskişehir’e”, Gaye Ertin’in “Eskişehir Kentinde Yerleşmenin Evrimi” isimli eserleri ile Necdet Tunçdilek’in “Eskişehir Bölgesinde Yerleşme

Tarihine Toplu Bir Bakış”, isimli makalesi başta olmak üzere, bölge ile ilgili diğer tetkik eser ve makalelerden de yararlandık.

Aynı şekilde, 1648’li yıllarda Eskişehir’e gelmiş olan Evliya Çelebi’nin Seyahatnâmesi’nden yararlanarak, o dönem Eskişehir hakkında bilgi edindik. Ayrıca, 1396 yılında Niğbolu’da Yıldırım Bayezid’a esir düştükten sonra, 1402 Ankara Savaşı’nda Timur’un tutsakları arasında yer alan, esaret hayatı boyunca gördüğü yerleri ve olayları 1427 yılında kaleme alarak, 1400’lü yılların Anadolu’su, Orta Asya’sı ve Sibiryası gibi yerler hakkında önemli bilgiler içeren Johannes Schiltberger’in, “Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)” isimli seyahatnâmesi ile İbn-i Battuta’nın Seyahatnâmesi de yararlandığımız kaynaklar arasındadır.

e. **Tezler**

Özcan GÖKÇEBAY’a ait “Türkiye’ye Yerleşen Tatarlarda Dini Hayat ve Adetler (Konya Yöresi Örneği)”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2006), Arzu Sema ERTANE BAYDAR’a ait “Eskişehir ve Yöresi Kırım Tatar Ağzı”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, 1999), Ali Fuad YILMAZEL’e ait 19. Yüzyılda Kafkasya’dan Osmanlı Topraklarına Göç ve İskân Hareketleri, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2000) ve İlhan ERSOY’a ait “Diaspora ve Kimlik: Eskişehir ve İstanbul’da Yaşayan Kırım Tatarları’nda Çoklu Kültürel Kimliğin İfade Alanı Olarak Tepreş”, (Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2008) gibi tezlerde de görüleceği üzere, Tatarların dil ve edebiyatları, kültürleri başta olmak üzere, Tatarlar ile ilgili yazılmış tezler mevcuttur. Cihat CİHAN’a ait, “Sosyal ve İdari Açından Türk ve Moğol Kültürlerinin Etkileşimi” isimli basılmamış yüksek lisans tezi, Engin KIRLI’ya

ait “19. ve 20. Yüzyılda Eskişehir’e Yapılan Göçler”, isimli basılmamış yüksek lisans tezi, Hasan SAV’a ait “1240-1256 Yılları Arasında Anadolu Selçuklu-Moğol İlişkileri”, isimli basılmamış yüksek lisans tezi ve Derya Derin PAŞAOĞLU’na ait, “Nogaylar, Nogay Göçleri ve Türkiye’deki İskânları”, isimli basılmamış doktora tezi, çalışmamızda bize yol göstermiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHİ SÜREÇ İÇERİSİNDE TATARLAR

A. TATAR ADI VE ETİMOLOJİSİ

Tarihte çeşitli zamanlarda değişik anlamlarda kullanılmış bir halk adı olan “Tatar” kelimesinin nereden geldiği (tarihçesi) birçok araştırmmanın konusu olmakla birlikte, üzerinde ortak görüşe varılamayan tartışmalı konulardan biridir¹.

Tatar kelimesinin kullanılması Orhun Abideleri’ne kadar uzanmakta olup, M.S. 732 tarihinde dikilen Kültigin yazıtlarında “otuz tatar”, “dokuz tatar” şeklinde geçmektedir². Tatar adı ve anlamı ile ilgili olarak birçok görüş vardır. Buna göre; Kaşgarlı Mahmut’un Divan-ı Lügat’it-Türk isimli eserinde “Tat-Yabancı, Müslüman olmayan kişi” anlamında³, Ermeni el Yazmalarında “Okçu millet” gibi çeşitli anlamlarda açıkla-

¹ İlyas Kamalov, **Avrasya Fatihî Tatarlar**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2007, s. 11; Ebrar Kerimullin, **Tatarlar İsmimiz ve Kimliğimiz**, Çeviren: Zeynep Sarıışık, İrfan Kültür ve Eğitim Merkezi Yayınları, İzmir, 1998, s. 27.

² Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 4, 22; Istvan Vasary, **Kumanlar ve Tatarlar Osmanlı Öncesi Balkanlar’da Doğulu Askerler (1185 - 1365)**, Çeviren: Ali Cevat Akkoyunlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 23; Zekeriya Kitapçı, **Türk ve Moğol Boyları Arasında İslamiyet**, Yedi Kubbe Yay., Konya, 2005, s. 27.

³ İ. Kamalov, **a.g.e.**, s. 19 - 20; H. B. Paksoy, “Kırım Tatarları”, **Belgelerle Türk Tarihi**, S. 72, Ankara, 1991, s. 72.

nırken⁴, P. Karpini “Su Moğolu”, A. A. Suharev “Dağ kişisi”, Ereme “Tat-ar”, Kazamzin “Ongun”, Belozerskaya “Tipter-Defter” anlamında açıklamışlardır⁵.

Zeki Velidi Togan ise Moğollar döneminde ticaretin Tatar ortak şirketleri elinde bulunduğunu ve Tatar kelimesinin “Tüccar” anlamında kullanıldığını belirtmektedir⁶.

Bu anlamların dışında, Tatar kelimesinin anlamı ve kökenine ilişkin olarak ileri sürülen diğer görüşler de şu şekilde sıralanabilir; Tatar (ta-ta) kelimesi Avrupa’da, uygar toplumlara saldıran “yağmacı Moğol” olarak olumsuz bir anlamda kullanılmış ve İslamiyetten önce Türkçe konuşan ya da konuşmayan birçok halka bu isim verilmiştir⁷. “Tatar” kelimesi, Türkî ulus adlarının yapımı gibi “-ar” ekiyle türemiştir. Bulgar, Macar, Hazar, Balkar, Avar gibi birçok halk adında mevcut olan “-ar” eki, Farsça’da “kişi” anlamında olup, Tatarca “dağ” anlamına gelen “tau/tat” ile “kişi” anlamına gelen “ar” kelimelerinin birleşmesiyle oluşan “tat-ar = dağ kişisi” ifadesinin ilişkili olabileceği kabul edilmiştir. Gerçekten de bugünkü Türkî halklarda -ir, -er sözcüğü erkek kişiyi anlatmaktadır. “Tatar” kelimesinin Tat-dat-yat kökünde, Türkî dillerde de normalde görülen t-d-y seslerinin değişimi görülmektedir. Örneğin; eskiden azak, adak şeklinde olan “ayak”

⁴ Aknerli Grigor, **Moğol Tarihi**, Çeviren: Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1954, s. 3; Steven Vertovec - Ceri Peach, **İslam İn Europe: The Politics Of Religion And Community**, London, 1997, s.92.

⁵ Cihat Cihan, **Sosyal ve İdari Açından Türk ve Moğol Kültürlerinin Etkileşimi** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon, 2000, s. 31 - 32; Mustafa Kalkan, “Türk - Moğol Kavimleri Arasında Tatarlar ve Menşei Meselesi”, **Türk Kültürü**, C. XXXIV/393; Ankara, 1996, s. 11 - 12.

⁶ A. Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, C. I, İstanbul, 1981, s. 31 - 32.

⁷ Özcan Gökçebay, **Türkiye’ye Yerleşen Tatarlarda Dini Hayat ve Adetler (Konya Yöresi Örneği)** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2006, s. 15.

sözcüğünün değişimi gibi, Tat- sözcüğü de yat (yabancı) sözcüğünün değişmiş şekli olarak kabul edilmiştir⁸.

Ayrıca eski Yunan ve Roma mitolojisinde “Cehennem” anlamında kullanılan “Tartarus” sözcüğü, Hıristiyanlık dinince de kabul edilmiş ve “Tatar” kelimesi ile karıştırılmıştır. Bilerek ya da bilmeyerek yapılan bu yanlışlığın sonucunda Tatar kelimesi, “barbar halk” anlamında olumsuz bir ifadeye sahip olmuştur. Böylece Avrupa kaynaklarında XIV. yüzyıldan itibaren Altın Orda Hanlığı mensuplarına “Tartar”, Tatarların geldikleri yerlere ve Türkistan olarak da adlandırılan Asya’nın orta kesimlerine “Tartary” denilmiştir. Bu yanlışlığın bir sonucu olarak Osmanlılar dışında kalan bütün Türklere “Tartar” adı verilmeye ve VIII. - XIII. yüzyıllar arasında Avrupa’nın eşiğine gelmiş olan Kıpçaklar, Hazarlar, Peçenekler gibi Türk boyları da toplu şekilde “Tartar” olarak anılmaya başlanmıştır⁹.

İslam Dünyasında ise “Tatar” kelimesinin ilk kez “Moğol” anlamında kullanıldığı görülmektedir¹⁰. 656/1258 tarihinde Bağdat’ı işgal edip Abbasi Halifeliğini yıkmadan önce, 635/1237 tarihinde Moskova’yı zapteden Moğol ordusunda en kalabalık grubu

⁸ E. Kerimullin, **a.g.e.**, s. 27 - 28; İklil Kurban, **Yaşlı Tarihin Yankısı Bulgar - Tatar Tarihi ve Medeniyeti**, AD Kitapçılık, İstanbul, 1998, s. 77.

⁹ E. Kerimullin, **a.g.e.**, s. 27 - 28; Jean - Paul Roux, **Türklerin Tarihi Pasifikten Akdeniz’e 2000 Yıl**, Kabalcı Yay., İstanbul, 2007, s. 26.

¹⁰ Mehmed Maksudoğlu, “TATARLAR: Moğol mu, Türk mü?”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 11 - 12, İstanbul, 1993 - 1994, s. 206 - 207; Mehmed Maksudoğlu, “Tatarlar Kimdir?”, **Emel Dergisi**, S. 214, Ankara: Ocak - Şubat 1996, s. 1 - 4; Azade - Ayşe Rorlich, **Volga Tatarları**, İletişim Yay., İstanbul, 2000, s. 27 - 33.

Tatarlar, Uygurlar, Bulgarlar ve Kıpçak Türkleri gibi çeşitli Türk kavimleri oluşturuyordu¹¹. Türklerin büyük çoğunlukta olduğu Moğol ordusunun, XIII. yüzyılın ilk yarısında günümüzdeki Rusya bölgesini zaptetmesi, Rusların Avrupa Rusyası'ndaki bütün Türk kökenli Müslümanlara Tatar demelerinin sebebini açıklamaktadır. Dolayısıyla "Tatar" adı, Moğol ordusunda bulunan bütün milletler için kullanılmaya başlandığından, Moğol ordusunun büyük çoğunluğunu Türklerin oluşturması, Rusların bütün Avrupa Rusyası'nda yaşayan Türkleri, Moğolların torunu olarak kabul etmesini sağlamıştır¹². Çoğunlukla Moğollarla beraber bir isim olarak yaygınlaşan ve sonraları Ruslar tarafından XV. yüzyıldan itibaren istilâ ettikleri Türk topraklarında yaşayan bütün Müslüman Türk halklarını ifade etmek için kullanılan "Tatar" kelimesi etnik bir grup adı olmayıp, günümüzde Rusya'da yaşayan bir kısım Türkler ile Kırım Türkleri için kullanılmaktadır¹³.

Diğer yandan Çin kaynaklarında çeşitli dönemlere ait olarak "Ta-ta" veya "da-da" şeklinde geçen ve "barbar, vahşi" anlamında¹⁴ kullanılan Tatar kelimesinin, Çin kökenli

¹¹ Akdes Nimer Kurat, **IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002, s. 119.

¹² C. Cihan, **Sosyal ve İdari Açından Türk ve Moğol Kültürleri'nin Etkileşimi**, s. 34; M. Maksudoğlu, **a.g.m.**, s. 206 - 207.

¹³ Özcan Gökçebay, **a.g.e.**, s. 16; Müstecib Ülküsal, "Bir Açıklama", **Emel Dergisi**, Sayı: 105; İstanbul, 1978, s. 4.

¹⁴ Mirfatih Z. Zekiyev, **Türklerin ve Tatarların Kökeni**, Selenge Yay., İstanbul, 2006, s. 220; Cihat Cihan, "Türk - Moğol Münasebetleri Açısından Tatarlar", **Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprıman'a Armağan**, Ankara, 2003, s. 212; Ercan Alkaya, "Mişer Tatarları", **Türkler**, C. XX, Yeni Türkiye Yay., Ankara,

olduğu ve V. yuzyılda yaşamış ve barbarlıkla ün salmış savaşçı, vahşi ve yabani olarak görülen bir kabileden sonra yayıldığı bildirilmiřtir¹⁵. Ćinliler, kuzeydoğudaki boyları bazen kendi adlarıyla anmakla beraber (Hiung-nu=Hun, T'u-K'ue=Trk), çođu zaman onları Türk veya Mođol olarak ayırmadan, toptan “Tatar (Ta-ta)” diye adlandırmıřlardır¹⁶. XIII. yuzyılda Ćin'in çok büyük bir bölümü Türkistan, İnan, Irak, Suriye, Anadolu, bugünkü Rusya, Kafkasya, Kırım, Ukrayna ve Polonya gibi yerler, Tatar adı verilen Mođol ordusu tarafından işgal edilmiş olup, Moğolların hâkimiyetinde yaşayan diğer milletler de Mođol sülalesine mensup hanedanların idaresi altında yaşadıkları iĉin “Tatar” adı ile anılmışlardır. Böylece XIV. yuzyıldan itibaren “Tatar” kelimesi kavmî, etnik, soyla ilgili bir söz değil; raiyeti, teb'aiyyeti ifade eden bir deyim haline gelmiřtir¹⁷. XIX. ve XX. yuzyıllarda Türk milleti üzerinde derin ve geniş araştırmalar yapan bilim adamları, Rusların “Tatar” diye adlandırdıkları insanların da menşe, dil, tarih ve gelenekleri ile Türk olduklarını ispat ve kabul etmişlerdir. Bununla birlikte, geniş halk kitleleri iĉerisinde, günlük gazetelerde ve siyasi çevrelerde, Tatar ve Tatarlar şeklinde yazılmakta ve tanımlanmakta olup, bu durum bir alışkanlık halini almıřtır¹⁸.

2002, s. 58; . Gökçebay, **Türkiye'ye Yerleşen Tatarlarda Dini Hayat ve Adetler (Konya Yöresi rneği)**, s. 14.

¹⁵ E. Kerimullin, **a.g.e.**, s. 28 - 29.

¹⁶ Ahmet Caferoğlu, **Türk Kavimleri**, Enderun Yay., İstanbul, 1988, s. 73; Ahmet Temir, **Moğolların Gizli Tarihine Göre Cengiz Han**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s. 116; Ahmet Temir, “Moğol veya Türk - Moğol Hanlığı”, **Türkler**, C. X, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 257.

¹⁷ M. Maksudoğlu, **a.g.m.**, s. 206 - 207.

¹⁸ Müstecib lksal, “Bir Aĉıklama”, **Emel Dergisi**, Sayı: 105, İstanbul, 1978, s. 5.

Verilen bilgiler doğrultusunda “Tatar” adının verildiği topluluklar, bu adın kimler tarafından verildiği ve ne şekilde kullanıldığı şu şekilde gösterilebilir¹⁹:

TATARLAR			
Kime Tatar diyorlar (Tatar isminin verildiği topluluklar)		Kimler diyor (Kim tarafından kullanıldı- dığı)	Kati etnik adları (Verilen isim)
1	2	3	4
1	Çin’in kuzeyli komşuları olan tüm Türk, Moğol, Mançurlar; daha sonra Orhon-Yenisey Türkleri, Kırgızlar’ın komşuları Moğol Kimaklar’ın bir kısmı.	Çinliler (ta-ta veya da-da) Kendileri (zati adları)	Ta-ta, Da-da Eski Tatarlar
2	Başlangıçta Moğol ve eski Tatarlar’dan, daha sonra tüm mağ-lup halklardan toplanan Çingizi (fetih ve tenkil) orduları.	Bizzat Çingiziler ve diğer tüm halklar (tahkir amaçlı olarak)	Moğol-Tatarlar
3	Çingizi Moğol devletlerinin tüm sekensesi.	Batı Avrupalılar, Tatar kelimesini (cehennem zebanileri anlamındaki) tartar şekline dönüştürerek.	Tartarlar

¹⁹ M. Z. Zekiyev, **a.g.e.**, s. 220 - 221.

4	Cuçi ulusu (Altın Orda) ahalisinin tamamı, yani Özbek, Kazak, Bulgar-Tatar, Kırım Tatarı, Başkurt, Nogay, Karakalpak, Fin-Ugorlar'ın ataları (Tüm gayr-ı Rus doğulu halklar dahil)	Ruslar	Orda Tatarları
5	Daha sonraki tüm Türkler, bilhassa Müslüman Türkler	Ruslar	Türk-Tatarlar
6	Kırım Hanlığı'nın Türk ahalisi	Ruslar ve XX. yüzyıldan itibaren bizzat kendileri	Kırım Tatarları
7	Kuzey Karadeniz Türkleri	Ruslar ve XX. yüzyıldan itibaren bizzat kendileri	Dobruca Tatarları
8	Moğol öncesi İdil-Bulgar Devleti'nin ve Bulgar hegemonyası altında kalan tüm bölgelerin Türk dilli ahalisinin torunları	Ruslar ve XX. yüzyıldan itibaren bizzat kendileri	Bulgar-Tatarlar

B. TATAR TARİHİNİN İLK DÖNEMLERİ

1. Tatarların Kökeni

Tatar atasözlerinde “Tatarsız dünya batar”, “Tatar doğduğunda Yahudi ağlamıştır” şeklinde bahsedilen bu vazgeçilmez aynı zamanda korku hissi veren millet hakkında, tarih boyunca çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Tatarlar kimdir? Tatarlar Moğol mudur, yoksa Türk müdür?²⁰ şeklindeki sorulara cevap verebilmek için “Tatar” adının, kullanıldığı zamana ve mekâna göre değerlendirilmesi gerekmektedir.

Moğolların Gizli Tarihi’nde “Moğol” kelimesi, “Moğol kabilelerine toptan verilen isim” olarak tanımlanırken, “Tatar” kelimesi de “Buyür Gölü ve Halha civarında oturan maruf halk” olarak tanımlanmıştır²¹. Aynı şekilde Câmiet-Tevarih’de “Moğol” kelimesi, aslında hepsi farklı adlar taşıyan boyların birleşmesi ile meydana gelmiş olan bir devlet ya da millet adı olarak tanımlanırken, “Tatar” kelimesi de genelleştirilerek, Çin, Hint, Sind ve Çin - Maçin’lerin bulunduğu alanlar, Kırgız yurdu, Deşt-i Kıpçağın kuzeyindekiler, Arap boylarından bazıları, Suriye, Mısır ve tüm Türk boylarına verilen isim olarak tanımlanmıştır²².

“Tatar” adı değişik zamanlarda Türk ve Moğol kabileleri tarafından ortak bir ad olarak kullanılsa da Batı ve Doğu kaynaklarında, başlangıçta Moğollar için kullanılmıştır²³. XIII. yüzyılın ilk yarısında Moğol kabilelerine, bu döneme ait bütün Çin, İslam, Rus ve Batı Avrupa kaynaklarında “Tatar” denilmiştir. Özellikle Cengiz Han’dan önce

²⁰ İ. Kamalov, **a.g.e.**, s. 12.

²¹ **Moğolların Gizli Tarihi**, Çeviren: Ahmet Temir, TTK Yay., Ankara, 1995, s. 271 - 273.

²² Fazlullah Reşidüddin, **Câmiet - Tevarih**, Neşr. Ahmet Ateş, Ankara, 1960, s. 92 - 103.

²³ İ. Kamalov, **a.g.e.**, s. 12.

Moğolların kendilerine “Tatar” dedikleri anlaşılmaktadır²⁴. Ancak birbirine düşman iki ayrı kabilenin ismi olan “Tatar” ve “Moğol” sözcüklerinin, aynı toplumu tanıtmak için kullanılması şaşırtıcı ve karışık bir durumdur. Özellikle de ilk iç savaşlar süresince Moğollar’ın Tatar kabilesini ortadan kaldırmış olması, durumu daha da karışık bir hale sokmaktadır. Bu karışıklığı açıklayabilmek için yapılan araştırmaların ışığında, Moğollar’ın kontrolü ele geçirmesinden önce bozkır kavimleri arasında en önemli yeri işgal edenlerin Tatarlar olduğu söylenebilir. Buna göre, XII. yüzyılda günümüz Sibiryası’nın güneyinde ve Moğolistan adı verilen Çin ve Doğu Türkistan’ın kuzeyindeki bölgelerde, çoğu Moğol olan ve sonradan Moğol adını benimseyen kabileler yaşıyordu. Bunların başında Kereit, Tatar ve Naymanlar gelmekte olup, özellikle Tatarlar diğerlerine göre çok kalabalık ve üstün bir kabile durumundaydılar. Dolayısıyla böyle bir durumda birçok Moğol kabilesi, özellikle yabancılarla ilişkilerinde ancak dar bir çerçevede bilinen kendi kabile ve klan adlarını kullanmayarak, kendilerine “Tatar” adını vermişlerdir. Zorlu askerlerden oluşan ve savaşçı kişilikleriyle oldukça etkili olan Tatarlar hakkında, Çinlilerin belgelerinde VIII. yüzyıla kadar giden kayıtlar bulunmakta olup Çinliler kuzeydeki boyları bazen kendi adlarıyla anmakla beraber, çoğu zaman onları Türk veya Moğol diye ayırmadan “Tatar” diye isimlendirmişlerdir²⁵. Öyle ki Çinlilerin Çin Seddi’nin inşasına da Tatarlardan yani kuzeydeki yakın ve uzakta olan tüm komşularından korunmak

²⁴ W. Barthold, “Cengiz Han”, **İslam Ansiklopedisi**, C. III, 1997, s. 91.

²⁵ İ. Kamalov, **a.g.e.**, s. 12 - 13; Robert Marshall, **Doğudan Yükselen Güç Moğollar**, Çeviren: Fusun Doruker, Sabah Kitapları, İstanbul, 1996, s. 9; Leo De Hartog, **Cengiz Han Dünyanın Fatih**, Çeviren: Serkan Uzun, Dost Kitabevi, Ankara, 2003, s. 14 - 15.

için başladıkları bildirilmektedir²⁶. Çin kaynaklarına göre Tatarlar, Mançurya'nın batısında yaşayan Proto-Moğol Mo-ho kabilelerinden asil bir soya sahiptiler. Hsi (Kay) ve Kitanlar karşısında yenilgiye uğradıklarında parçalanarak etrafa yayılmışlar ve bir kısmı Kitanlara, bir kısmı Kore'nin batısındaki Po-hai'a tâbi olmuşlar, az bir kısmı da güneydeki Yin-Şan'a Şato Türklerinin ülkelerine gitmişlerdir. "Tatar" adını taşıyan esas kabilelerin bunlar olduğu sanılmaktadır²⁷.

M.S. VIII. yüzyılda dikilen Kültigin Kitabesi'nde "Tatar" kelimesinin yer alması, o dönemlerde Orta Asya'da Tatar kabilelerinin yaşadığını göstermektedir²⁸. Yine VIII. ve IX. yüzyıllarda Batı Sibirya'da İrtiş Nehri ile Ural Dağları arasında yer alan Kimek Devleti'nin içinde de Tatar kabileleri yer almış ve sonradan da bu devlet, Sibirya Türkleri'nin oluşmasında önemli rol oynamıştır. XIX. ve XX. yüzyıllarda Rusya tarafından Sibirya Türklerine "Tatar" adı verilmiştir²⁹.

Kaşgarlı Mahmud'un 1071-1074 yılları arasında kaleme aldığı Divan-ı Lûgat'it-Türk isimli eserde Türk halkları gruplandırılmış ve Tatarlar da Kırgızların yanına yerleştirilmiştir³⁰. Ayrıca aynı eserde Tatarların, Başkurların komşusu olarak, günümüzde Kazan Tatarları'nın yaşadıkları bölgeye yakın bir yerde yerleştiklerinin gösterilmesi ve

²⁶ Mirfatih Z. Zekiyev, "Bolgar - Tatarların Etnogenezi ve Genel Gelişme Aşamaları", **Türkler**, C. II, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 425.

²⁷ Bahaeddin Ögel, "Tatar", **İslam Ansiklopedisi**, C. XII/I, 1997, s. 54.

²⁸ H. B. Paksoy, **a.g.m.**, s. 72; A. Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 73.

²⁹ M. Z. Zekiyev, **a.g.m.**, s. 425.

³⁰ Kaşgarlı Mahmut, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi**, Çeviren: Besim Atalay, C. I, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1985, s. 28.

Kırgızların da Çin'in en yakın komşuları olması, Tatarların yaklaşık olarak Orta Asya'da yerleşmiş olduklarını göstermektedir. Orta Asya kesimindeki bu Tatarlar, genellikle "Eski Tatarlar" olarak adlandırılmışlardır³¹. Eski Tatarlar, Moğol ve Mançur dilinde konuşan halklar arasında egemenlik kurmayı başarmış ve genel olarak onlara "Tatar" etnonimini vermiştir³².

Gerek Moğol istilasını yaşayan çağdaş Müslüman ve Arap Tarihçiler ve gerekse de Batılı birçok araştırmacı, Moğollardan "Tatar" şeklinde bahsederek, Tatarları Moğol boyları içine dahil etmişlerdir³³. Ancak Moğollar, Tatar olarak adlandırılmaktan rahatsızlık duymuşlardır. Çünkü Moğollarla Tatarlar arasında, aslında bir tür kan davası vardır. Bu durum şu şekilde açıklanabilir:

Dünyanın en güçlü ve en geniş alana yayılan imparatorluğunu kuran Cengiz Han'ın ya da han olmadan önceki adıyla Temuçin'in, XII. yüzyılın sonunda ortaya çıktığı ve hâkimiyet altına aldığı coğrafyanın siyasi görünüşü incelendiğinde, şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır; XII. yüzyılda bu coğrafyada genellikle göçebe halklar yaşamakta olup Moğollar, şimdiki dış Moğolistan'ın kuzeydoğusunda Onan ve Kerulan Nehirleri arasında birçok boylara bölünmüş olarak göçebe hayatı yaşıyorlardı. Bu dönemde Moğol kabileleri sürdürdükleri yaşam tarzı bakımından, bozkırlarda yaşayan göçebe kabileler ile ormanlarda yaşayan avcı veya balıkçı kabilelere ayrılıyordu. Bu coğrafyada, birbirleriyle amansız bir mücadele halinde bulunan diğer büyük boylar ise başlıca şu şekilde idi:

³¹ İ. Kamalov, **a.g.e.**, s. 25; M. Z. Zekiyev, **a.g.m.**, s. 425.

³² M. Z. Zekiyev, **a.g.m.**, s. 425 - 426.

³³ Ahmet Özdemir, "Tatarların Kökeni Meselesi", **Türkler**, C. VIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 435.

Yukarı Yenisey bölgesinde Kırgızlar, İrtiş ile Orhun arasında ve Altay Dağları'nın kuzeyinde olmak üzere en batıda Naymanlar, Naymanlar'ın doğusunda Çin Seddi ile Orhun Nehri civarında Kerayitler, Kerayitler'in kuzeyinde Selenge Nehri'nin orta ve aşağı mecrasında Merkitler, Merkitler'in batısında ve Naymanlar'ın kuzeyinde Oyratlar, Kırgızlar'la Merkitler'in arasında Buyür Gölü civarında ise Cengiz Han'ın büyük düşmanı olan Tatarlar yaşıyordu. Ayrıca bu şekildeki kabile konfederasyonunun dışında yerleşik hayata geçmiş olan Selçuklular (Anadolu), kuzeybatıda Bulgarlar ve Slavlar (Rusya), Amuderya ve Sirderya (Türkmenistan) arasında Harzemşahlar, Issık Kul ile Kaşgarya arasında (Kırgızistan–Doğu Türkistan) Karahitaylar, Tarım, Turfan ve Kuça Havzası'nda (Doğu Türkistan) Uygurlar ve Abbasi Hilafeti gibi yerleşik kültürler ve siyasi teşekküller mevcuttu³⁴. Temuçin, önce Moğol kabilelerini sonra da diğer siyasi teşekkülleri hâkimiyet altına almayı başarak, seferlerine devam etmiştir.

Temuçin'in babası Yesügey Bahadır, oğlu Temuçin doğduğu gün (doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber 1162 yılı olarak kabul edilmektedir) Tatarların başbuğu Temuçin-Uge (Temuçin-Eke)'yi öldürmüş ve doğan çocuğuna da öldürdüğü düşmanın adı olan “Temuçin” adını koymuştur³⁵. Temuçin'in dokuz yaşlarında bulunduğu

³⁴ Nadir Devlet, **Liderliğin Efendisi Cengiz Han**, Güzel Dünya Yayınları, İstanbul, 2007, s. 37 - 39; Ahmet Temir, “Moğol veya Türk - Moğol Hanlığı”, **Türkler**, C. X, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 256 - 257; Sebahattin Ağaldağ, “Moğol Devleti”, **Türkler**, C. X, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 265 - 267; Hayrunnisa Akbıyık, “Cengiz Han Sonrası Asyası'nda Politik Geleneğe Dair”, **Türkler**, C. X, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 287.

³⁵ **Moğolların Gizli Tarihi**, s. 18; N. Devlet, **a.g.e.**, s. 42 - 45; S. Ağaldağ, **a.g.m.**, s. 267 - 268; İ. Kurban, **a.g.e.**, s. 75; Nazile Abbashlı, **Ufukların Efendisi Cengiz Han**, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul, 2007,

sırada babası Yesügey, katıldığı bir akşam yemeğinde Tatarlar tarafından zehirlenmiş ve ölmüştür. Babasının ölümünden sonra çok zor yaşam şartları ve mücadelesi içinde yıllarını geçiren Temuçin, bu süreç içerisinde gözü pek cengâver olarak yetişmiş ve dünyanın en büyük imparatorluğunun kurucusu olma yolunda önemli tecrübeler kazanmıştır.

Temuçin, birkaç yıl içinde meydana gelen savaşlar serisi sonucunda Moğol kabilelerini bir birlik altında toplamayı başararak Tarım Havzası, Amur Nehri ve Çin Seddi arasında kalan bölgede yaşayan bütün kabilelerin üstün hâkimi durumuna gelmiştir. 1206 yılında Onon Irmağı kenarında toplanan büyük kurultayda “Cengiz” ünvanını alarak, bundan sonra kendisine tâbi olan bütün milletlerin “Moğol” adını taşıyacağını ilan etmiştir³⁶. Buna göre, başlangıçta (VII. asırda) küçük, önemsiz bir kabilenin ismi olan “Moğol” adı, Cengiz Han döneminden itibaren aynı ırka, ortak bir dile ve kültüre mensup olan kabilelerin hepsini kapsayan, ortak bir ad olmuştur. Bu nedenle, Cengiz Han’dan önceki Moğollar, Proto-Moğol olarak adlandırılmışlardır³⁷.

s. 8 - 10; A. Konstantın D’ohsson, **Moğol Tarihi Denizler İmparatoru Cengiz**, Çeviren: Bahadır Apaydın, Nesnel Yayınları, İstanbul, 2008, s. 41 - 43; Harold Lamb, **Moğollar’ın Efendisi Cengiz Han**, Çeviren: A. Göke Bozkurt, İlgî Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2006, s. 14 - 20.

³⁶ Gregory Abû’l - Farac, **Abû’l - Farac Tarihi**, C. II, Çeviren: Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 477 - 478; Steven Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi - III**, Çeviren: Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992, s. 207; Osman Gazi Özgüdenli, “Moğollar”, **DİA**, C. XXX, İstanbul, 2005, s. 225; Carter V. Findley, **Dünya Tarihinde Türkler**, Kitap Yay., İstanbul, 2006, s. 98 - 100.

³⁷ C. Cihan, “Türkler İle Moğollar’ın İrkî Münasebetleri”, **Türkler**, C. X, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 283; İsenbike Togan, “Çinggis Han ve Moğollar”, **Türkler**, C. X, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 242 - 243; İlyas Kamalov, **Moğolların Kafkasya Politikası**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003,

Moğol İmparatorluğunu kuran Temuçin'in babasının Tatarlar tarafından zehirlenerek öldürülmesi, Tatarlarla Moğollar arasındaki mücadelenin temel sebebini oluşturmuştur. Bu iki ulus arasındaki düşmanlık, uzun süre kıran kırana devam etmiştir. Aslında Cengiz Han'ın Tatarlarla savaşması için zaten yeterli sebepler mevcut olup Cengiz Han, çoktan beri Tatarlardan intikam almak fırsat beklemiştir. Çünkü Tatarlar, Moğolların eski kraliyet ailesinin iki mensubunu aşağılayıcı bir şekilde cezalandırmak üzere Kinler'e teslim ettikleri gibi, yine Kinler'le anlaşarak, 1161'de ilk Moğol Krallığı'nı yıkmışlar, 1164'de Çinli askerlerle beraber Moğolları yenmişler ve Cengiz Han'ın babasını zehirleyerek öldürmüşlerdir. Bu durum, Moğollar'ın bütün düşmanlık ve kinlerinin Tatarların üzerine yönelmesine sebep olmuştur. Sonuçta, 1202 yılındaki Dalan Nemürges Savaşı ile 1204 ve 1206 yıllarındaki Moğol saldırılarında, Moğollar'dan üç kez üst üste öldürücü darbe yiyen Tatarlar, batıya doğru yönelmeye başlamışlardır. Türk boyları ile iç içe yaşayan Tatarlar, batıya İdil, Ural, Kama ve Macar ülkesine yerleşmişlerdir. Hun, Göktürk, Sabir, Avar, Hazar, Bulgar, Kıpçak ve Peçenek boylarının göçü sırasında, Tatarlarla beraber birçok kavim Avrupa'ya sürüklenmiştir. "Tatar" adı ön plana çıkmamışsa da Tatarlar Orta İdil, Ural ve Kama Nehirleri bölgesinde askeri ve siyasi bir güç oluşturmuşlardır³⁸.

s. 11 - 15; Jack Weatherford, **Cengiz Han ve Modern Dünyayı Anlamak**, Çeviren: Sermin Karakale, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2009, s. 17.

³⁸ Ebu'l - Gazi Bahadır Han, **Şecere-i Türkî (Türk'ün Soy Ağacı)**, Çeviren: Rıza Nur, Sadeleştiren: Yunus Yiğit, İstanbul, 2009, s. 65 - 113; C. Cihan, **Sosyal ve İdari Açından Türk ve Moğol Kültürlerinin Etkileşimi**, s. 38; C. Cihan, **a.g.m.**, s. 215; Ahmet Özdemir, "Tatarların Kökeni Meselesi", s. 434 - 435; İ. Kamalov, **a.g.e.**, s. 14 - 17; H. Sav, **1240 - 1250 Yılları Arasında Anadolu Selçuklu - Moğol İlişkileri**

Tatarlar, Cengiz Han'ın atadan düşmanları oldukları halde, XII. yüzyılda Tatar gruplarının büyük bir önem kazanması üzerine, birçok Moğol kabilesi ve Cengiz Han'ın muzaffer Moğol savaşçıları, sonradan kendi kabile ve klan adlarını kullanmayarak, kendilerine meşhur “Tatar” adını vermişlerdir. Gerek Türk, gerek Moğollar arasında eskiden beri “Tatar” sözü, bir boy adı olarak kullanılmış ve Hıtay, Hind, Sind ve Maçin şehirleriyle Kırgız, Başkurt, Deşt-i Kıpçak ülkelerinde, Arap boylarına ait memleketlerde, Şam ve Mısır'da bulunan bütün Türk boylarına “Tatar” denilmiştir. Böylece Tatarların adı dünyanın dört bir yanına yayılarak, özellikle de Moğollar, önceleri Asya'da sonraları da Avrupa'da “Tatar” adı ile tanınmışlardır. Daha sonraları Avrupalılar, Moğollar tarafından zaptedilen ve Moğolların maiyetinde istila seferlerine katılan milletlere de “Tatar” adını vermeye başlamışlardır. Böylece bazı Türk kabileleri, Batılılar tarafından “Tatar” adıyla tanınmıştır³⁹. Ancak, Moğollardaki Tatarlar ile Türk boyu olan Tatarlar aynı değildir. Moğol-Tatarlar, 1202 yılındaki Dalan Nemürges Savaşı'nda Cengiz Han tarafından yenilerek parçalandıktan sonra bütün mensupları, diğer boylar arasında taksim edilmiştir. Böylece Tatar boyu Moğollar arasında ortadan kalkmakla beraber “Tatar” adı, bazen “Moğol”, bazen de “Türk” anlamında kullanılmaya devam etmiştir. Orhun Kitabeleri'nde geçen “Tatar” adı bazı tarihçiler tarafından Moğol, bazıları tarafından da Türk

(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1999, s. 31 - 32;

A. Temir, **a.g.e.**, s. 18 vd.

³⁹ A. Özdemir, **a.g.m.**, s. 436; Istvan Vasary, **Kumanlar ve Tatarlar Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler (1185 - 1365)**, Çeviren: Ali Cevat Akkoyunlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 23 - 25.

kökenli olarak kabul edilirken, Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lugat'it-Türk isimli eserinde adı geçen Tatarlar ise bir Türk boyu olarak kabul edilmiştir⁴⁰.

Cengiz Han, Tatarlara karşı ne kadar düşmanlık beslese de bu güçten yararlanmasını bilmiş ve dünyada benzeri görülmemiş bir üstünlüğe erişmiştir. Cengiz Han'ın ordusunun hızla büyümesinin ve Türkî illerde tamamen Türkleşip gitmesinin asıl sebebinin, Moğol ordusundaki Tatarların sayıca çok olması oluşturmuştur⁴¹.

Ebu'l-Gazi Bahadır Han tarafından kaleme alınan "Şecere-i Türk" isimli eserde, Nuh peygamber soyundan geldiği kabul edilen Alança-Han'ın, "Tatar" ve "Moğol" adında ikiz oğullarının olduğu ve Tatarların da bu oğullardan biri olan Tatar'ın soyundan türediği bildirilmiştir⁴². Buna göre ilk önceleri Çin sınırına yakın bölgelerde Çin İmparatoruna bağlı olarak yaşayan Tatarlar, daha sonra Cengiz Han'ın askeri seferlerine katılarak, Cengiz Han'ın imparatorluk sınırları içinde yaşamaya başlamışlardır. Cengiz Han ve oğulları, başka ülkelere seferler düzenledikleri sırada, her yerde Tatarları ön cepheye sürmüşler, böylece her yerde "Tatarlar Geliyor" diye bağırdıkları için Tatarların adları dört bir yana yayılmıştır⁴³. "Tatar" adı, Cengiz Han'dan sonra da Moğollar için kullanılmaya devam etmiş ve Moğollar, Moğol İmparatorluğu'na gelen ve kendilerini "Tatar"

⁴⁰ A. Temir, "Moğol veya Türk Moğol Hanlığı", s. 257.

⁴¹ İ. Kurban, **a.g.e.**, s. 75 - 77.

⁴² Ebu'l - Gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s. 19 - 20.

⁴³ Mirfatih Z. Zekiyev, **Türklerin ve Tatarların Kökeni**, s. 239 - 241.

olarak bilen Avrupalılara, Tatarların, hâkimiyet altına aldıkları bir boy olduğunu anlatmak zorunda kalmışlardır⁴⁴.

Reşidüddîn, Cengizilerin fethettikleri tüm ülkelerde Türklere “Tatarlar” denildiğini kaydetmiştir. Diğer yandan sadece Türklere değil, Moğol Devleti’ndeki Cengiz Han’ın ordularını teşkil eden tüm halklara da “Tatar” denildiği anlaşılmaktadır⁴⁵. Avrupa’da Cengiz Han ve soyundan gelenlerin fetihleri ve onlar tarafından kurulan devlet “Tatar Devleti” olarak bilinmektedir. Ancak burada “Tatar” adının yerine, “Cehennem Zebanileri” anlamına gelen “Tartar” yani Tartar (Cehennem) dan gelenler adıyla anılmışlardır. Moğol-Tatarlar tarafından fethedilen ülkelerin, Cengiz Moğol Devleti’nin ve bu devletin yıkılışından sonra kurulan dört devletin (Kubilay Hanlığı, Çağatay Hanlığı, Altın Orda Devleti ve İlhanlı Devleti) halklarının tamamına “Tatar” denilmiştir⁴⁶.

Görüldüğü gibi Tatarlar, Moğolların ve Türklerin bir kesişim kümesi olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Şöyle ki:

Türkler ve Moğollar farklı iki kavim olmakla beraber, coğrafi yakınlıkları yani komşu olmaları nedeniyle, sürekli bir etkileşim ve siyasi mücadele içinde bulunmuşlardır. Tarih boyunca Moğolların en fazla karışıp kaynaştığı millet Türkler olmuştur. Cengiz Han Devleti, ilk dönemlerde Moğollardan ibaret iken, kısa zamanda genişleyerek bir cihan imparatorluğu haline gelmiş ve Cengiz Han’ın Türk gelenek ve teşkilatını örnek alarak, eski Türk hakanlıkları tipinde kurduğu cihanşümül imparatorluk, Moğol unsuru

⁴⁴ Leo De Hartog, **Cengiz Han Dünyanın Fatih**, Çeviren: Serkan Uzun, Dost Kitabevi, Ankara, 2003, s. 14 - 15.

⁴⁵ M. Z. Zekiyev, **a.g.e.**, s. 240 - 241; Reşidüddîn Fazlullah, **a.g.e.**, s. 60 - 65.

⁴⁶ M. Z. Zekiyev, **a.g.e.**, s. 240 - 241.

derecesinde Türk unsuruna da dayandığından, sonuçta bir Türk-Moğol İmparatorluğu halini almıştır. Çünkü Türklerle meskûn hemen hemen bütün ülkeler, bu İmparatorluğun içine alınmıştır ve bunların da Moğollarla beraber hareket etmesi sağlanmıştır. Eski çağlardan beri Türk devletleri içerisinde yaşayan Moğollara Cengiz Han ile birlikte, bu defa Türk boyları katılmaya başlamıştır. Bunların başında Uygurlar, Karluklar ve Kıpçaklar gibi Türk boyları gelmektedir. Diğer birçok milletler de bu imparatorluğa mensup olmakla birlikte, esas kitle ve nüfusun büyük bir kısmı Türklerden oluşmuştur. Bazen savaş, bazen de barış yoluyla Cengiz Han'a tâbi olan Türk boyları, kısa zamanda onunla anlaşarak, büyük İmparatorluğun sosyal, askeri ve idari bütün işlerine katılmışlardır. Cengiz Han'ın bu kadar geniş ve kalabalık Türk topluluklarına hâkim olması sonucunda, Moğolların zamanla azınlıkta kalmaları gayet normaldir. Ordunun üst kademesi ve yüksek memurlar sınıfının Moğol olmasına rağmen, Türklerin Moğollaşması diye bir olay meydana gelmemiş, aksine sayı bakımından İmparatorluğun içinde azınlıkta kalan ve kültür bakımından Türklere nazaran daha aşağı seviyede olan Moğolların önemli bir kısmı İslamiyeti kabul ederek Türkleşmiş, kalanları da esas Moğolistan'a dönmüştür. Böylece İmparatorluk parçalandığı zaman Moğol değil, Altın Orda, Sibir, Çağatay ve İlhanlı gibi yeni Türk devletleri ortaya çıkmıştır. Ruslar da Cengiz Han devri için bazen "Moğol", bazen de "Tatar" adını kullanmışlar ve sonradan kurularak birer Türk devleti olma özelliğini gösteren Altın Orda ile Kazan Hanlığı ve ahalisine de hep "Tatar" demişlerdir. Ayrıca, ellerine geçirdikleri diğer bütün Türk boylarına da "Tatar" demişlerdir.

Ancak bununla hiçbir zaman Moğolları kastetmeyerek, bu adı sadece Türk boyları için kullanmışlardır⁴⁷.

Sovyetler Birliği döneminde ise Başkurt, Kazak, Kırgız, Özbek gibi Türk boyları için ayrı ayrı alfabeler ve yazı dilleri geliştirilerek, “Türk Dünyasına” mensup olmayan ve tarihi bakımdan birbiriyle ilgisi olmayan ayrı birer millet oluşturabilmek gibi siyasi amaçlarla, “Tatar” sözünün “Türk” karşılığı olarak kullanılması terk edilmiş ve bunun yerine her Türk boyunun kendi adını kullanması esası kabul edilmiştir. “Tatar” tabiri ise, ancak Kazanlılar ile kısmen de Kırım ahalisi için kullanılmıştır⁴⁸.

Bunların dışında günümüzde İdil, Kama ve Ural boylarında yaşayan ve “Bulgar-Tatarlar” diye adlandırılan bir halk grubu daha var olup, bunların kökenleri İdil Bulgarları’na dayandırılmaktadır. Şöyle ki:

Büyük Bulgarya Devleti’nin yıkılmasından sonra İdil boylarına göç eden Bulgarlar, Kama Irmağı’nın İdil ile birleştiği bölgede, “İdil Bulgar Devleti’ni” kurmuşlardır. Başlangıçta Hazar Hakanlığı’na bağlı olarak yaşayan İdil Bulgarları, bu devletin yıkılmasından sonra bağımsız olmuşlardır. X. yüzyılın başlarında İslamiyeti kabul eden İdil Bulgarları, yerleşik hayata geçerek tarım, hayvancılık ve ticaretle uğraşmışlardır. Zamanla, yaşadıkları toprakların verimliliği ve ticaretin gelişmesi ile güçlü bir devlet hali-

⁴⁷ H. Akbıyık, **a.g.m.**, s. 289; A. Temir, “Moğol veya Türk Moğol Hanlığı”, s. 257; C. Cihan, “Türkler İle Moğollar’ın İrkî Münasebetleri”, **Türkler**, C. X, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 283; Muammer Gül, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Moğol Hakimiyeti**, Yeditepe Yay., İstanbul, 2005, s. 173; A. Temir, “Moğollar”, **Türk Ansiklopedisi**, C. XXI, Ankara, 1976, s. 295; A. Temir, **Moğolların Gizli Tarihine Göre Cengiz Han**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1989, s. 112 - 117.

⁴⁸ İlyas Kamalov, **Avrasya Fatih Tatarlar**, s. 28 - 29.

ne gelmişler ve merkez Bulgar şehri, IX. ve XII. yüzyıllar arasında Avrupa'nın en önemli ticaret merkezlerinden biri olmuştur. Ancak, Cengiz Han'ın ortaya çıkması ile fetih hareketleri ve sonucundaki gelişmeler, Bulgar tarihini alt üst etmiştir.

Önemli galibiyetler elde ederek batıya doğru ilerleyen Moğol orduları, 1223 yılında İdil Nehri'ni geçerek Bulgar topraklarına ayak basmışlardır. Moğolların yıkıcı faaliyetlerinin kendilerine zarar vereceğini düşünen Bulgarlar, Moğolların yaklaştığını duyunca onlara pusu kurmuşlar ve Kalka Meydan Muharebesi'nde Moğolları mağlup etmişlerdir. Dört bin Moğol askerinden çok azı kurtularak geriye dönebilmiştir. Bulgarların 1223 yılında Moğolların en iyi birliklerini mağlup etmeleri, 1230'lara kadar Bulgar, Rus ve Avrupa topraklarını Moğol istilasına karşı korumuştur. Ancak bundan sonra Moğollar, Rus Knezlikleri ile Bulgarlar üzerine yapacakları sefere büyük önem vermişlerdir. Daha sonra Cengiz Han, Deşt-i Kıpçak bölgesi ile Harezm topraklarından, Bulgar topraklarına kadar olan bölgeleri yani Altay Dağları ve Batı Sibirya'dan başlayarak İdil-Ural Bölgesi ve ötesinin idaresini, büyük oğlu Cuci'ye vermiştir. Cuci'nin ölümü üzerine 1227'de Cuci ulusunun başına, Cuci'nin oğlu yani Cengiz Han'ın torunu olan Batu geçmiş ve Altın Orda Devleti'nin kuruluşuna kadar geçen süre zarfında, İdil Bulgar Devleti'nin üzerine yapılan bütün seferlere de Batu Han komutanlık etmiştir. Batu Han'ın ilk hedefi, Bulgarlar karşısında, yaklaşık on beş yıl önce uğradıkları yenilginin intikamını almak ve başta Bulgar olmak üzere Kıpçak Bozkırları ile Avrupa'nın sınır ülkelerini fethetmektir⁴⁹.

⁴⁹ İlyas Kamalov, **Avrasya Fatihi Tatarlar**, s. 55 - 58; A. Nimet Kurat, **IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, s. 117 - 118.

Nitekim 1236 yılında, idaresinde birçok Türk kökenli kavimler olduğu halde ve ileri gelen Moğol komutanları ile birlikte Moğol ordusu, Bulgarların üzerine saldırarak şehirleri, köyleri tahrip etmiş ve ahaliyi öldürmüştür. Yapılan seferler sonucunda 634/1236 yılında İdil Bulgar Devleti, 635/1237 ve 636/1238 yıllarında Rus Knezlikleri hâkimiyet altına alınmış ve batıya seferler devam etmiştir. Moğolların bu seferleri sonucunda Deşt-i Kıpçak, Harezm, Kuzey Kafkaslar, Kırım ve İdil Bulgar Devleti'nin toprakları üzerinde “Altın Orda Devleti” kurulmuştur. İdil Bulgar Devleti'nin bundan sonraki tarihi ise Altın Orda ile Kazan Hanlığı'nın tarihiyle iç içe geçmiştir. Saray şehrini merkez edinen Altın Orda'nın idaresinde Bulgarlar özerkliğe sahip olup, bir dereceye kadar siyasi istiklâllerini muhafaza etmeye çalışmışlarsa da sonuçta, Bulgarların topraklarında göçebe hayat yaşayan Moğol-Tatarlar, Bulgarların Tatarlaşmalarını sağlamışlardır⁵⁰.

Diğer yandan, Bulgar yurdunun ve şehrinin büyük bir tahribata maruz kalması üzerine, Bulgar halkının bir kısmı da kuzeye Kazan Irmağı boyuna gitmiş ve burada kurulan Kazan Hanlığı'nın esas kitlesini oluşturmuştur. Moğol-Tatar istilası sonucunda, Kama Nehri civarında Kıpçak zümreleri ile karışan Bulgarlarla, Türkistan ve Batı Sibirya'dan çeşitli Türk unsurlarının gelerek çoğalması ile bölgedeki Türk sayısı oldukça artmıştır. Zamanla Altın Orda'nın üst tabakasını oluşturan Moğol unsurlar da Türklerin arasında eriyip gitmişler ve Orta İdil havaisi ile Altın Orda'daki diğer Türk kavimleri de birbirleriyle kaynaşmışlardır. Sonuçta, “Kazan Türkleri” veya “Kazan Tatarları” adını taşıyan

⁵⁰ Ebrar Kerimullin, **Tatarlar İsmimiz ve Kimliğimiz**, s. 48 - 51; İlyas Kamalov, **Avrasya Fatih Tatarlar**, s. 20, 58 - 59; Osman Karatay, “Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları (Altın Orda Öncesi Dönem)”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: III, Karam Yay., Çorum, 2004, s. 65 - 66.

yeni bir etnik unsur meydana gelmiştir. Bu şekildeki İdil Boyu Türklerine “Tatar” denilmesinin başlıca sebebi ise Rusların, Altın Orda’daki bütün ahaliyi “Tatar” diye isimlendirmelerinden kaynaklanmıştır. Ruslar, Altın Orda Devleti’nin idari ve askeri teşkilatında bulunan Tatarlara izafeten, bütün Altın Orda ahalisine “Tatar” demişler ve eski Bulgar Devleti ahali de Altın Orda hâkimiyeti altında bulunmaları nedeniyle “Tatar” diye adlandırılmışlardır⁵¹.

“Bulgar-Tatar” adlandırması, günümüzde İdil-Ural, Batı Sibiry ve Litvanya Tatarlarını tek bir millet olarak birleştirmekte ve onları Eski Tatarlar, Moğol Tatarlar, Orda Tatarları, Tartar, Kırım ve Dobruca Tatarları’ndan ayırmaktadır. Günümüzde Astrahan, Kazan, Kasimov, Nijnigorod, Sibiry, Litvanya ve Orenburg Tatarları’na “Bulgar-Tatarlar” denilmekte olup bu halkların tamamı Bulgar Devleti’nin bünyesinde yer alan ve bu devletin hâkimiyetine girerek genel olarak “Bulgar” isimlendirmesini benimsemiş olan yerli Türk kabilelerinin torunlarıdır. XVIII. yüzyıl sonları ile XIX. yüzyıl başlarında “Tatar” adını kullanmaya başlayan ve bu tarihlerden itibaren “Tatar” adıyla anılan bu halkın adı önceleri “Bulgar”, sonraki dönemlerde ise “Bulgar-Tatar” olarak geçmiştir⁵².

Görüldüğü gibi, Orta Asya tarihinde “Tatar” adıyla anılan kavimlerin kökenleri, bölgelerine göre farklılık ve belirsizlik göstermektedir⁵³. İdil-Ural ve Kama Nehirleri Bölgesi, kavimler kapısının geçiş bölgesi olması nedeniyle adeta bir kavimler mezarlığı olup, böyle bir durumda hiçbir milletin antropolojik yönden arılığı söz konusu olamaya-

⁵¹ A. Nimet Kurat, **IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, s. 152 - 153; Steven Vertovec - Ceri Peach, **a.g.e.**, s. 92 - 96.

⁵² M. Z. Zekiye, **Türklerin ve Tatarların Kökeni**, s. 230 - 231.

⁵³ C. Cihan, “Türk - Moğol Münasebetleri Açısından Tatarlar”, s. 215.

cağına göre, bu süreç içerisinde Tatarların da zamanla Türkleşmiş Asya kökenli kavimlerden olduğu iddia edilmektedir. Tatarlar, İslam dininin etkisiyle eski inançlarını terk ederek, bu bölgedeki kavimler içinde ve asırlarca bu kültür yumağı içerisinde yoğrulurak, Türklükleri iyice perçinlenmiştir. Ancak bu Türkleşme, Asya kıtasının tümüne yayılan Tatarları kapsamamaktadır. Türkleşme alanı Bulgarlar ve diğer Türk devletlerinin odak merkezi olan İdil, Ural ve Kama Nehirleri bölgesi Tatarları için söz konusudur. Tatarlar arasında diğer bölgelerde Hıristiyanlaşmış Kreşin, Finlandiya, Sibir Tatarları gibi grupların yanında, Şamanist Başkırt Tatarları da vardır⁵⁴.

Ayrıca, bazı kaynaklarda Tatarların “Doğu ve Batı Tatarları” olmak üzere iki gruba ayrıldığı da görülmektedir. Birinci grubun yani Doğu Tatarlarının, Milattan Önceki ilk dönemlerden itibaren bu isimle tanınan en eski Türk boylarından biri olduğu bildirilirken, ikinci grubun yani Batı Tatarlarının ise, Milattan Sonraki on üçüncü yüzyıllarda, yurtları Moğol egemenliği altına girdikten sonra Tatar adı takılmış olan Güneydoğu Avrupa yani Kırım, İdil-Ural Türklerinden ibaret olduğu bildirilmektedir⁵⁵.

Bunları dışında, Türklerle Moğollar’ın aynı kökten gelen iki kardeş kavim oldukları, “Moğol” kelimesinin etnik değil, tıpkı “Osmanlı” tabiri gibi siyasi bir isim olduğu ve Moğol toplulukları içerisinde aralarında Türkçe konuşan ve Türk olan boyların bulunduğu da ifade edilmektedir. Marko Polo, XIII. yüzyılda Büyük Cengiz İmparatorluğu’nu

⁵⁴ Mustafa Kalkan, “Türk - Moğol Kavimleri Arasında Tatarlar ve Menşei Meselesi”, s. 3.

⁵⁵ Nurettin Ağat, “Eski Türk Boylarından Tatarlar ve Ulusal Tarihimiz”, **Emel Dergisi**, Sayı: 114, İstanbul, 1979, s. 34; Nicolea Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, C. I, Çeviren: Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yay., İstanbul, 2005, s. 49.

gezmiş ve “Tatar” kelimesini Türkler’le Moğollar’ın ikisini birden kapsayan bir deyim olarak kullanmıştır⁵⁶.

Kısacası, Tatar tarihinin ne zaman ve hangi noktada başladığı, “Tatar” adına ilk olarak hangi kaynaklarda rastlandığı ya da Moğol-Tatar ayrımı gibi noktalar büyük bir tartışma konusu olup, bu konularla ilgili değişik görüşler öne sürülmüştür. Ancak “Tatar” kelimesi, on üçüncü yüzyılda “Moğol” kelimesinin yerine kullanılmış olsa da, Moğolların Tatar olarak adlandırılmasına dair tarihi yanlış yapıldığı, araştırmacılar tarafından fark edilerek Moğol-Tatar ayrımına dikkat çekilmiştir. Bir yandan “Tatar” tabirinin Orhun Yazıtlarından beri Moğolları değil de bir Türk boyunu ifade ettiği, bu adı taşıyan kabilelerin çok eskiden beri İdil-Ural havzasında yaşadığı ve Türk dünyasındaki “Tatar” adının da bir Türk boyunu ifade ettiği iddia edilirken, buna karşılık diğer yandan da Moğollar arasındaki “Tatar” adının bir Moğol boyu olduğu iddia edilmiştir. Sonuçta, “Tatar” adının son yüzyıllarda, kavmî etnik bir tabir yani soy gösteren bir tabir değil, tarihî kimlik bildiren bir ad olduğu söylenebilir. Günümüzde kendilerine “Tatar” denilen Rusya Müslümanları “Moğol” değil, ataları Moğol idaresinde yaşamış ve zamanla Moğolları da Türkleştirmiş olan Türklerdir. Bugün “Tatar” denilince, akla ilk olarak özellikle Kazan ve Kırım Türkleri gelmektedir. Günümüzde artık Tatar kelimesini Moğol veya Türk olmayan unsur anlamında kullanmak doğru bir yaklaşım değildir.

⁵⁶ Hüseyin Nihal Atsız, **Makaleler - I**, İrfan Yay., İstanbul, 1997, s. 144 - 145.

C. TATAR GRUPLARI

XIII. yüzyılın başlarında Çin sınırına yakınlıkları ve medeni durumlarına göre, Çin kaynaklarında asıl Moğollar: En eski Moğollar (20 kabile), Kara Tatarlar (9 kabile), Ak Tatarlar (15 kabile) ve Vahşi Tatarlar olmak üzere dört bölüme ayrılmıştır⁵⁷.

Ak Tatarlar; Çin kaynakları, Çin'deki Hitay Devleti ile Turfan ve Beşbalıg'daki Uygur Devleti hariç, Çin'in güney ve batısındaki bütün Türk kavimlerine "Pai-ta" yani "Ak-Tatar" demişler ve onları esas Moğollardan ayırmışlardır. Ak Tatar terimini, aynı zamanda bir Türk kabilesi olan Öngütler için de kullanmışlar ve Öngüt Ak Tatarları'nın, Şato Türkleri'nin soyundan geldiklerini kabul etmişlerdir. Şöyle ki, X. yüzyılda Çinliler, Altay ve Tanrı Dağları'nın doğusundan göçüp gelen Şato Türkleri'ni, Çin'in kuzey sınırlarını korumak üzere buraya yerleştirmişlerdir. Sonradan Hıristiyan olan bu Türkler, Çin kültürü içinde eriyip gitmemişlerdir. İşte, çok güçlü bu Türk halklarına 868 tarihinden itibaren az miktarda da olsa Tatar kabileleri sızarak, Şato Türkleri içinde eriyip gitmişlerdir. Böylece Çinliler tarafından bu güçlü Türk halklarına, "Ak Tatar" adı verilmiştir. Diğer bir anlatımla, Çin kaynaklarına göre Mançurya'nın batısında yaşayan Proto-Moğol Mo-ho kabilelerinin asil bir soyundan olan Tatarlar, Hsi (Kay) ve Kitanların kuzeydoğusunda oturmakta olup, Kitanlar tarafından yenilgiye uğratılınca, parçalanarak etrafa dağılmışlardır. Bunların bir kısmı Kitanlara tâbi olurken, diğer bir kısmı da Kore'nin batısındaki Po-hai'ya tâbi olmuşlardır. Az bir kısmı da güneydeki Yin-Şan'a, Şato Türkleri'nin yanına inmiştir. Tatar adını taşıyan esas kabilelerin bunlar olduğu sanılmak-

⁵⁷ İ. Kafesoğlu, "Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi", s. 115; H. Sav, **a.g.e.**, s. 27; B. Ögel, **a.g.m.**, s. 55 - 56.

tadır. Güneye, Şato Türkleri'nin yanına inen ve çok az sayıda olan bu grup, Şato Türkleri ile beraber 841-868 yılları arasında ve 888 yılında Çin'e akınlar düzenlemiştir. Sonraki dönemlerde ise, Şato Türkleri'nin Kuzey Çin'de üç ayrı sülale kurmasıyla önemini kaybederek, Şatoların bir tâbii haline gelmişlerdir. Nitekim 927 yılında ayaklanmaya teşebbüs etmeleri üzerine hemen mağlup edilmişler ve Şatolar tarafından bir şehre yerleştirilmişlerdir. İşte, Çinliler zaman zaman bunlara ve Şatolar ile diğer Türk halklarına da “Tatar” demişlerdir. Buna göre Ak Tatarların büyük bir kısmı Türk'tür⁵⁸.

Çin kaynaklarında Uygurlar da Tatarlar ile hep yan yana ve bir arada görünmektedirler. Alaşan bölgesindeki Uygurlarla iyi geçinen ve belki de onlara tâbi olan bir Tatar Devleti vardı. Aslında bu devletin halkının büyük bir kısmını da Uygurlar oluşturuyordu. Tatar elçileri çoğu zaman Çin'e, Uygur elçileri ile beraber gidiyorlardı. Çin kaynaklarında 965 yılından itibaren artık bir Tatar devletinden bahsedilmektedir ve bu bölgedeki Uygurlar da zaman zaman Tatar adıyla anılmışlardır⁵⁹.

Gobi Çölü'nün kuzeyinde, Onan ve Kerulan Irmakları havzasında bulunan Kara Tatarlar; Cengiz Han'ın ataları olup, oldukça iptidai bir hayat yaşıyorlardı. IX. ve X. yüzyıllarda Çin kaynaklarında, Çin'e çok uzak oldukları için bunlar hakkında çok az bilgi verilmektedir⁶⁰.

Bazı kaynaklarda Orman Tatarları, Vahşi Tatarlar şeklinde geçen Yabani Tatarlar ise; bugünkü Moğolistan'ın kuzeyinde ve Baykal ötesinde oturuyorlardı ve avcılıkla

⁵⁸ B. Ögel, **a.g.m.**, s. 54 - 55; İ. Kamalov, **a.g.e.**, s. 13.

⁵⁹ C. Cihan, **a.g.m.**, s. 217; B. Ögel, **a.g.m.**, s. 53.

⁶⁰ Z. V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, 1981, s. 69; B. Ögel, **a.g.m.**, s. 56; Sebhattin Ağaldağ, “Moğol Devleti”, **Türkler**, C. X, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 267.

geçiniyorlardı⁶¹. Kaynağacının ve diğer ağaçların kabuklarından yapılan hafif salaşlarda yaşayan ve ormanlarından çıkmayan bu kabilelerin başlıca meşgaleleri, yabani hayvanlar avcılığı idi. Aynı zamanda özellikle geyik, karaca gibi yabani hayvanları evcilleştirerek, bunların et ve sütlerinden de faydalanmışlardır. Bu kabilelerin, zaman zaman göçebe kavimlerin etkisi altına girmeleri ile iktisadi durumlarında değişmeler olmuştur⁶².

Yukarıda bahsedilen Tatar gruplarının dışında, mevcut bilgilere göre kuzeyde, Orta Asya'da yer alan diğer Tatar gruplarının başında Orhun Tatarları, Buyır-Nor Tatarları ve Alaşan Tatarları gelmektedir. Orhun Tatarları hakkındaki ilk bilgiler, Çin kaynaklarında 924 yılından itibaren başlamakta ve 1119 yılında sona ermektedir. Orhun Tatarlarının reisleri, eski Uygur merkezi olan Ordu-Balığ'da ve Göktürk Kağanı olan Bilge Kağan'ın otağının olduğu yerde bulunuyordu. 840 yılında Uygur Devleti'nin yıkılmasıyla bu bölge Kırgızlar'ın eline geçmiş ve Kırgızlar, düşmanları olan Uygurları korudukları gerekçesiyle, esas büyük Moğol kabilelerine karşı cephe almışlardır. Reislerinin Tarhan (Takan, Ta-li-kan) ünvanını almış olması, kökenleriyle ilgili olarak Türk olabilme ihtimalini veya bölgedeki Türk kültürünün etkisini göstermektedir⁶³.

Buyır-Nor Tatarları ile ilgili bilgilere, X. yüzyıl Çin kaynaklarında rastlanmaktadır. Bu Tatarların kuzeyde, Angara Irmağı'na kadar uzandıkları ancak belirli bir yasa ve kanunları olmadığı için düzenli bir devlet özelliği göstermedikleri bilinmektedir. Kullan-

⁶¹ B. Y. Viladimirtsov, **Moğolların İctimâî Teşkilâtı Moğol Göçebe Feodalizmi**, Çeviren: Abdülkadir İnan, TTK Yay., Ankara, 1995, s. 56 - 57. W. Barthold, "Cengiz Han", **İslam Ansiklopedisi**, C. III, 1997, s. 91.

⁶² B. Y. Viladimirtsov, **a.g.e.**, s. 56 - 59.

⁶³ C. Cihan, **a.g.m.**, s. 218 - 219; B. Ögel, **a.g.m.**, s. 55 - 56.

dıkları adlar ve bazı sözcükler, bu Tatarların kuvvetli bir şekilde Türk kültürünün etkisi altında kaldıklarını göstermektedir⁶⁴.

Alaşan Tatarları ile ilgili olarak ise, Çin kaynaklarında diğerlerinden farklı olarak devlet tabiri kullanılmıştır. 981 yılından itibaren Liao (Ch'i-an=Kitan) Devletinin himayesi altına girmişlerdir ve kökenleri ile ilgili kesin bir tespit yapılamamıştır⁶⁵.

Çarlık Rusyası döneminde hemen hemen bütün Türkler için “Tatar” adı kullanılırken, şimdi bundan vazgeçilmiş ve bu adın kapsamı daraltılmıştır. Günümüzde “Tatar” adı genel olarak iki Türk boyu için yani hem Kazanlılar, hem de Kırımlılar için kullanılmaktadır. Bugün Tatar grupları arasında en çok bilinenleri Kazan ve Kırım Tatarları olup, Kırımlılar kendilerini Kazanlılardan ayırmak için “Kırım Tatarı” adını kullanırken, Kazanlılar ise “Kazan Tatarı” demeye gerek görmeden doğrudan kendilerini “Tatar” olarak adlandırmaktadırlar⁶⁶.

Bugün “Tatar” adını taşıyan Türk boylarını beş grupta toplamak mümkün olup, bu gruplar şu şekilde gösterilebilir⁶⁷:

I- İdil-Ural Tatarları

a. Kazan Tatarları

⁶⁴ B. Ögel, **a.g.m.**, s. 56.

⁶⁵ C. Cihan, **a.g.m.**, s. 217 - 218.

⁶⁶ Nadir Devlet, “Tataristan Cumhuriyeti”, **Türkler**, C. XX, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 48; Ercan Alkaya, “Mişer Tatarları”, **Türkler**, C. XX, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 58.

⁶⁷ E. Alkaya, **a.g.m.**, s. 59; N. Devlet, **a.g.m.**, s. 48; Yakup Deliömeroğlu, **Tatarlar ve Tataristan**, Avrasya Kalkınma Derneği Yayınları, Ankara, 1997, s. 17; Seyfettin Erşahin, “Rusya’da Müslümanlar: Tatar Kavimlerinin Tarihçesi”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXXV, 1996, s. 566.

- b. Mişer Tatarları
- c. Kasım Tatarları
- d. Kreşin Tatarları
- e. Tipter Tatarları

II- Astrahan Tatarları

- a. Yurt Tatarları
- b. Nogay
- c. Karagaşlar

III- Sibirya Tatarları

- a. Baraba Tatarları
- b. Tomsk Tatarları
- c. Tobol Tatarları
- d. Tümen Tatarları
- e. İşim Tatarları
- f. Yalutorovski Tatarları
- g. Tara Tatarları

IV- Kırım Tatarları

- a. Nogaylar (Çöl tatarları)
- b. Tatlar (Yalı Boyu Tatarları)
- c. Üskütler
- d. Dobruca Tatarları

V- Litvanya ve Polonya Tatarları

Yukarıda bahsedilen Tatar grupları hakkında kısaca şu şekilde bilgi vermek mümkündür:

I- İdil-Ural Tatarları: İdil-Ural Tatarları'nın etnik temeli, X. yüzyılın başında Orta İdil'de, Doğu Avrupa'nın erken devletlerinden olan İdil Bulgar Devleti'nde atılmıştır. İdil Bulgar Devleti'nin etnik yapısı oldukça karışık olup, burada Bulgarların dışında farklı milletlere mensup gruplar da yer almıştır. Ancak İdil Bulgar Devleti'nin, Altın Ordu'nun içine girmesi ve Altın Ordu'nun bir eyaleti haline gelmesi sonucunda, bazı siyasi ve etnik değişikliklerle birlikte, zamanla birtakım bağımsız beylikler ortaya çıkmıştır. XIV. - XV. yüzyıllarda ise bazı Kıpçak-Nogay gruplarının bölgeye yerleşmesi ile birlikte, İdil Bulgar Devleti'nin toprakları büyük ölçüde Kıpçaklaştırılmış ve böylece XIV. - XVI. yüzyıl ortalarında Kazan Tatarları, Mişerler ve Kasım Tatarları'nın etnik oluşumu başlamıştır. XVI. - XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ise, meydana gelen toplu göçlerin de etkisi ile Kazan, Kasım Tatarları ve Mişerler yaklaşarak, "İdil-Ural Tatarları" adı altında bir tek Tatar halkının oluşması için zemin hazırlamışlardır. Bu temel yapılaşma, XX. yüzyılın başına kadar devam etmiştir⁶⁸.

İdil-Ural Tatarları: Kazan Tatarları, Mişer Tatarları, Kasım Tatarları, Kreşin Tatarları ve Tipter Tatarları gibi bazı alt gruplara ayrılmaktadır. Bugün İdil-Ural Tatarları içerisinde en büyük Tatar grubunu, Kazan Tatarları oluşturmaktadır.

a. Kazan Tatarları: Kazan Türkleri soy olarak Bulgar Türkleri'ne dayanmakta olup, Kazan Tatarları'nın oluşumunda, Bulgar ve Altın Orda Türkleri ile Kıpçak Türkleri önemli rol oynamıştır. Moğollardan daha önce İdil-Ural bölgesine gelerek yerleşmiş

⁶⁸ Yakup Deliömeroğlu, **a.g.e.**, s. 11 - 12.

olan Kıpçak Türkleri, Bulgar Türkleri ile karışıp kaynaşarak, bugünkü Tatar Türklerini meydana getirmişlerdir. Kazan Hanlığı döneminde “Kazan Tatarı” kimliği belirmeye başlamış ve Hanlığın Ruslar tarafından yıkılmasından sonra, XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar olan zaman içerisinde bu süreç tamamlanmıştır. Kazan Tatarları, oldukça gelişmiş ve sosyalleşmiş bir topluluktur.

b. Mişer Tatarları: İdil-Ural Tatarları içerisinde, Kazan Tatarları’ndan sonra ikinci büyük Tatar grubunu, Mişer Tatarları oluşturmaktadır. Mişer Tatarlarının oluşumunda, Altın Orda Türkleri, Kıpçak, Bulgar, Nogay ve Türk-Ugorları etkili olmuştur. Mişerlerin asıl teşekkülü, XIV. - XVI. yüzyıllarda Kasım Hanlığı yönetiminde şekillenmiş olup, bu süreç Nogaylar ve diğer Türk gruplarının eklenmesiyle devam etmiştir. Mişerler, yaşadıkları bölgelere göre; Kuzey, Güney, Simbir, Batı Ural ve Kuzeydoğu Mişerleri gibi bazı alt gruplara ayrılmışlardır. Tarihi dönemlerde “Mişar, Tümen, Aladır ve Müslüman Türk” gibi değişik isimlerle anılan Mişerler, daha önce kendilerini yalnızca “Müslüman” olarak adlandırmalarına rağmen, sonra ortak isim olarak “Tatar” demeye başlamışlardır. Günümüzde ise “Mişer” adını, Tatar kimliğinden sonra bir alt kimlik olarak kabul etmektedirler. Mişerler, Tatar halkının şekillenmesinde rol oynayan en büyük gruplardan birisidir⁶⁹.

c. Kasım Tatarları: Kasım Tatarlarının oluşumunda Türk-Ugor, Altın Orda ve Nogay Kıpçakları etkili olmuştur. Kasım Tatarları isimlerini, Kasım Hanlığı’nın merkezi olan ve ilk dönemlerde Mişer şehri de denilen Kasım şehrinden almıştır. Kasım Hanlı-

⁶⁹ Yakup Deliömeroğlu, **a.g.e.**, s. 21 - 22; E. Alkaya, **a.g.m.**, s. 59 - 60; Nadir Devlet, “Tataristan Cumhuriyeti”, s. 48.

ğı'nın üst idareci grubuna Tatar adı verilmesi, Tatar adının halk tarafından benimsenmesine yol açmıştır. Kasım Tatarları, İdil-Ural bölgesinde Kasım şehrinde ve Rezan, Kazan, Taşkent, Riga ve diğer şehirlere yerleşmiş olup, Sünni Müslüman'dırlar. İçlerinde Hıristiyanlığı kabul edenler olmuşsa da bunlar zamanla Ruslaşarak asimile olmuşlardır.

d. Kreşin Tatarları: Kreşinler, Hıristiyanlaştırılmış Tatarlar olup, XVI. yüzyılda zorla Hıristiyanlaştırılan (eski Kreşin) ve XVIII. yüzyılda Hıristiyanlaştırılan (yeni Kreşin) olmak üzere iki grupta incelenmektedirler. XIX. yüzyılın ikinci yarısında büyük bir kısmı İslam Dini'ne tekrar geri dönmüştür. Etnik tarihi yeterince araştırılmayan Kreşinlerin geleneksel kültürü oldukça özgündür. Kreşinler, temel kültür unsurlarında Kazan Tatarları'na ve bazı grupları da Mişerlere yaklaşıırken, Müslüman Tatarlardan ayrılmaları sonucu bazı eski kültür unsurları da Hıristiyan kültürünün unsurları ile birleşmiştir. Kreşinler, etnografik ve dil bakımından; Molkeev, Çittopol, Batı-Kam, Elabiug, Mengel, Bakalin ve Nogaybek olmak üzere yedi gruba ayrılmaktadırlar. Günümüzde Kreşinler ile diğer Tatar gruplarının birleşmesi süreci tamamlanmamış olsa da son yıllarda Kreşinlerin milli şuuru yeniden yükselmeye başlamıştır⁷⁰.

e. Tipter Tatarları: Etnik mensubiyeti dikkate alınmadan, Rus olmayan ve Ural Bölgeleri ile Başkurt topraklarında yaşayanlara "Tipter" adı verilmiştir. Tipterler, Kazan Tatarları'nın alt grubu olup, Ural Tatarları'nın en büyük grubunu oluşturmaktadırlar. Tipterler, özel bir isim ve etnik şura sahip olmalarına rağmen, diğer Tatarlardan ayrılmamışlar ve XIX. - XX. yüzyıllarda diğer Tatarlarla birleşmeye başlamışlardır. Kültürel

⁷⁰ Nadir Devlet, "Tataristan Cumhuriyeti", s. 48; Yakup Deliömeroğlu, **a.g.e.**, s. 23 - 24.

ve yaşam tarzlarının bazı ayırt edici özellikleri olmasına rağmen, İdil-Ural Tatarları geleneksel kültürü içinde incelenmektedirler⁷¹.

II- Astrahan Tatarları: Altınordu gruplarından daha önce, Hazar ve Kıpçak gruplarından oluştuğu sanılmaktadır. Astrahan Tatarları'na Türkistan Türkleri'nden katılanlar olduğu gibi, XV. - XVII. yüzyıllarda bazı Nogay gruplarını da içlerine almışlardır. Astrahan Tatarları; Yurt Tatarları, Nogay Tatarları ve Karagaşlar olmak üzere bazı alt gruplara ayrılmaktadırlar.

a. Nogay Tatarları: Nogaylar, Moğol harekâtından önce, XIII. yüzyıla kadar eski Kıpçak arazisinde yaşamışlar, sonraları ise Nogay Han'ın idaresine girmişlerdir. Altınordu başbuğlarından biri olan Nogay Han'ın idaresinde bulunan Kıpçak, Peçenek ve Uz Türkleri'ne "Nogay" adı verilmiştir. Sonraki süreçte ise Nogaylar, çok defa Rus'lar tarafından sürgün edilmişlerdir. Kırım Savaşı'ndan sonra Kırım Tatarları ile birlikte Osmanlı Devleti'ne gelmiş olan çok sayıda Nogay, Osmanlı Hükümeti tarafından Orta Anadolu'ya özellikle de Eskişehir yöresine yerleştirilmiştir.

b. Karagaşlar: Karagaşlar, Sibiryada yaşayan ve sayıları oldukça az olan bir Türk topluluğudur. Tuvalar'la iç içedirler. Nayman, As ve Mangut gibi kolları vardır.

III- Sibiryada Tatarları: Sibiryada Tatarları, Rusya'nın Batı Sibiryada bölgesinde yaşayan bir Türk halkıdır. Nogay-Kıpçak etnik gruplarından köken aldıkları gibi, bu bölgede yaşamış olan Türk kavimlerinin yerli halklarla da karışarak oluşturdukları etnik bir grup olan Sibiryada Tatarları, XV. ve XVI. yüzyıllarda Sibir Hanlığı'nı kurmuşlardır. Sibiryada yaşadıkları bölgelere göre: Baraba Tatarları, Tomsk Tatarları, Tobol Tatarları, Tümen

⁷¹ Yakup Deliömeroğlu, a.g.e., s. 19 - 20.

Tatarları, İşim Tatarları, Yalutorovski Tatarları, Tara Tatarları gibi değişik adlarla anılmaktadırlar.

a. Baraba Tatarları: Batı Sibirya’da Altay ve Tuva Cumhuriyetleri’nin kuzeyinde, Baraba bozkırlarında yaşayan Baraba Tatarları, isimlerini “Baraba” bozkırından almışlardır. XII. ve XIII. yüzyıllarda, Ural Dağları’nın batısında yaşayan Kıpçak kabilelerinin soyundan geldikleri sanılan Baraba Tatarları önce Cengiz Han’a, daha sonraları ise Sibir Hanlığı’na bağlanmışlardır. Rus işgali sonucunda yerlerinden ayrılarak bozkırların verimli bölgelerinden, daha kuzeydeki bataklık ve ormanlık bölgelere sürülmüşlerdir.

b. Tobol Tatarları: Tara bölgesinden aşağı Tobolsk kentine kadar uzanan yerlerde, Tobol kıyılarında yaşayan Tobol Tatarları, daha batı kesimlerde yaşayan Sartlar, Buharalar ve Volga Türkleri ile karışmışlardır.

c. Tümen Tatarları: Tümen Tatarları çoğunlukla Tyumen kenti civarında ve Tobolsk’un doğu ve batısında yaşamaktadırlar.

d. Tara Tatarları: İrtiş’in, Tobolsk bölgesine kadar olan kenar bölgeleri ile güneyindeki göller çevresinde yaşayan Tara Tatarları, dört kabileden oluşmuştur.

IV- Kırım Tatarları: Kırım Tatarları; Nogaylar (Çöl tatarları), Tatlar (Yalı Boyu Tatarları), Üskütler ve Dobruca Tatarları gibi bazı alt gruplara ayrılmaktadır. Kırım Yarımadası’nın güney sahillerinde yaşayan Yalı Boyu Tatarları, Oğuz ağırlıklı bir lehçe ile konuşmakta olup, 1943-1944 yıllarındaki büyük Tatar sürgününde yerleşim yerlerinden gönderilmişlerdir. Nogaylar, fiziksel görünüş olarak Orta Asya özelliklerini taşıırken, Yalı Boyu Tatarları Kafkas özelliklerine sahiptir.

D. KIRIM VE KAFKASYA BÖLGESİNDE TATARLAR

1. Altın Orda Devleti ve Tatarlar

1196 yılında bütün kabile reislerinin katıldığı kurultayda “Cengiz” ismini ve “Han” ünvanını alan Temuçin, güneyde Çin Seddi’nden, kuzeyde Baykal Gölü’ne kadar uzanan topraklarda, siyasi birlikten yoksun olarak kabile hayatı yaşayan Moğolları bir araya getirerek Moğol Devleti’ni kurmuştur.

Cengiz Han’ın sıkı disiplini altında iyice kuvvetlenen Moğollar, XIII. yüzyılın ilk yarısında Çin’den Avrupa’da Karpat dağları’na kadar uzanan bölgeyi hâkimiyet altına almışlardır.

Moğollar, hâkimiyet altına aldıkları topraklarla birlikte oralarda yaşayan insanları da Moğol hükümdar ailesinin özel mülkü olarak kabul ettiklerinden, XIII. yüzyılın ortalarında Cengiz Han ölmeden önce Moğol İmparatorluğu’nun topraklarını, oğulları ve torunları arasında paylaşmıştır. Buna göre⁷²:

Büyük oğlu Coçi (Cuçi, Cuci)’ye; Kuzeybatı yani Doğu Avrupa ve Kuzey Türkistan topraklarını, Kıpçak ülkesini,

İkinci oğlu Çağatay’a; Türkistan topraklarını,

⁷² İbrahim Kafesoğlu, **Türk İslam Sentezi**, Ötüken Yay., İstanbul, 1999, s. 134 - 135; Ahmet Temir, “Moğol veya Türk - Moğol Hanlığı”, **Türkler**, C. X, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 259; Yuriy F. Buryakov, “Timur, Timurlular ve Bozkırın Türk Göçebeleri”, Çeviren: Alesker Aleskerov, **Türkler**, C. X, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 535; İklil Kurban, **Yaşlı Tarihin Yankısı Bulgar - Tatar Tarihi ve Medeniyeti**, AD Kitapçılık, İstanbul, 1998, s. 78; Beatrice Forbes Manz, **Timurlenk Türk - Moğol Kültür Harmanında Bir İmparator**, Çeviren: Zuhâl Bilgin, Kitap Yay., İstanbul, 2006, s. 14 - 15; Lütfü Tınç, “Moğol İmparatorluğu Nasıl Kuruldu”, **Popüler Tarih**, Sayı: 77, 2007, s. 59.

Üçüncü oğlu Ögedey (Otay)'e; Doğu topraklarını,

Küçük oğlu Toluy (Tuluy)'a ise; Baba ocağını devam ettirmek üzere, esas yurt yani Moğolistan topraklarını bırakmıştır.

Cengiz Han'ın ölümünden sonra, oğullarından Ögedey büyük kağan olmuşsa da bu durum uzun sürmemiş ve merkezi otoritenin giderek zayıflaması ile birlikte, Cengiz imparatorluğu toprakları üzerinde; Kubilay Hanlığı, Çağatay Hanlığı, Altın Orda Devleti ve İlhanlı Devleti olmak üzere dört büyük devlet ortaya çıkmıştır.

Cengiz Han'ın büyük oğlu Coçi (Cuçi, Cuci)'ye, “Moğol atlılarının gidebildiği kadar” bütün batı diye verilmiş olan bölge eski Kıpçak yurdu olup, eski Bulgar ve Hazar yurtları da buralarda idi. Dolayısıyla Altın Orda Devleti, başlangıcından itibaren Türk etkisi altında geliştiğinden, bu devletin kuruluş safhasında ve bürokrasisinde daha önceki Türk devletlerinin deneyimlerinden yararlanılmıştır⁷³.

Cengiz Han'ın büyük oğlu Coçi, babasından altı ay önce öldüğü için onun idaresine verilen topraklar, Cengiz Han'ın en çok sevdiği ve “seçkin” lakabını verdiği torununa yani Coçi'nin oğlu Batu'ya geçmiştir. Daha sonra Batu Han ve kardeşleri bu toprakları kendi aralarında paylaşmışlardır. Buna göre; Ülkenin doğu kısmı Ak Orda'nın, Kıpçak Türklerinin yurdu Batu Han'ın, İdil Nehri'nin orta ve kuzey kesimi Toktamış'ın, Ural Dağları'ndan Güney Sibiry'a'ya kadar uzanan bölge de Şıban Han'ın payına düşmüştür.

⁷³ İsenbike Togan, “Çinggis Han ve Moğollar”, **Türkler**, C. X, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 246; Mustafa Kafalı, **Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul, 1976, s. 131; Mustafa Kafalı, “Altın Orda Hanlığı”, **Türkler**, C. VIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 397 - 400.

Batu Han, Hazar Denizi'nin kuzeyindeki Saray şehrini başkent yaparak, Altın Orda Devleti'ni kurmuş ve kardeşleri de onun hâkimiyetini tanımışlardır⁷⁴.

Batu Han döneminde İdil (Volga) Bulgar Devleti ortadan kaldırılmış, Moskova, Don ve Dinyeper bölgeleri ele geçirilerek, Moskova Prensiği vergiye bağlanmıştır. Ayrıca Macaristan topraklarına seferler düzenlenerek, batı seferleri tamamlanmıştır.

Batu Han'dan sonra devletin başına, küçük kardeşi Berke Han geçmiştir. Devletin en önemli dönemlerinden biri olarak kabul edilen Berke Han döneminde İslamiyet kabul edilmiştir. Ancak İslamiyet, Özbek Han döneminde tam olarak bölgeye yerleşmiştir. Özbek Han ve Canibek Han dönemleri, Altın Orda Devleti'nin en güçlü dönemlerindedir. Altın Orda halkının büyük bir kısmı Türk olup, ancak devletin üst tabakasında Moğol unsuru vardır ve bunlar da kısa bir süre içerisinde tamamen Türkleşmiştir. Örneğin, Batu Han'ın ordusunun ancak dördte biri Moğol olup, kalan kısmı Türklerden oluşmuştur. Zamanla, bu Moğol azınlık da Türkleşmiş ve Özbek Han döneminde İslamiyetin tam olarak yerleşmesi ile Türkleşme süreci tamamlanmıştır⁷⁵. Meşhur seyyah İbn-i Battuta, Özbek Han döneminde 1333 yılında Altın Orda Devleti'ne yaptığı ziyaret sonucunda

⁷⁴ Ahmet Temir, **Moğolların Gizli Tarihine Göre Cengiz Han**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s. 122; Kefeli İbrahim Efendi, **Tevarih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerindedir**, Haz. İsmail Otar, Eskişehir, 2005, s. 10 - 11; İklil Kurban, **a.g.e.**, s. 78; H. B. Paksoy, "Kırım Tatarları", **Belgelerle Türk Tarihi**, Sayı: 72, Ankara, 1991, s. 72.

⁷⁵ İsenbike Togan, "Çinggis Han ve Moğollar", s. 246; Akdes Nimet Kurat, **IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002, s. 128 - 132; H. B. Paksoy, "Kırım Tatarları", s. 73.

Altın Orda şehirlerinden geçerken buralarda, Moğolca yerine Türkçe konuşulduğunu belirtmiştir⁷⁶.

Altın Orda Devleti, özellikle XIII. yüzyılda Rus Prenslikleri üzerine akınlar yaparak bu bölgeleri işgal etmiştir. Ruslar, kendilerini işgal eden bu kavime, Moğol ya da Türk olmaları fark etmeksizin “Tatar” adını vermişler ve kendilerini yaklaşık olarak 240 yıl boyunca yani XVI. yüzyıla kadar Tatar hâkimiyeti altında bulmuşlardır. Uzun yıllar boyunca devam eden Tatar hâkimiyetinin Rus halkı ve Rus tarihi üzerinde önemli tesirleri olmuştur. Ruslar için o dönemde “Tatar” adı, “efendi” anlamında kullanılmakta olup, bu isim hem korku hem de hayranlığı çağrıştırmaktadır. Tarihte büyük zaferler ve başarılar kazanmış olan ve hep “Tatar” kumandanlar tarafından idare edilen Moğol ordusunda, Moğol ya da Türk, hemen herkes “Tatar” olarak anılmaktan memnuniyet duymuştur. Aynı zamanda “Tatar” olarak adlandırılmak, Moğol-Türk Kağanlığında imtiyazlı bir zümreyi işaret ettiğinden, Moğol ordularındaki Türk kavimleri bir süre sonra yabancılar karşısında böyle görünmeye başlamışlardır. Bir süre sonra da İdil boylarında yerleşen Moğol-Tatarlar, kalabalık Türk unsuru arasında eriyip gitmişlerse de, bu bölgenin halkı Türk olmasına rağmen, “Tatar” adı ile bilinmeye başlamışlardır⁷⁷.

Altın Orda Devleti, bağımlılığın kabulü ve vergi yükünün yerine getirilmesi koşulu ile Rus Prensliklerini ve onların idari mekanizmalarını korumuştur. Özellikle Altın Orda Devleti’nde tatbik edilen kuvvetli merkezî devlet yapısı, Rus Prensliklerine örnek olmuştur. 240 yıl süren Altın Orda hâkimiyeti sonucunda Ruslar dillerini, dinlerini, top-

⁷⁶ İbn-i Battuta, **İbn-i Battuta Seyahatnamesi**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2010, s. 462 - 480.

⁷⁷ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 128.

raklarını ve idare teşkilatlarını korumanın yanında, aynı zamanda bütün bunları geliştirmeye muvaffak olmuşlardır⁷⁸.

Altın Orda Devleti, bulunduğu coğrafi konumu itibari ile birçok devletle siyasi, ekonomik ve kültürel ilişki içerisinde olmuştur. Özellikle Timur tehlikesi, Yıldırım Bayezid döneminden itibaren Osmanlı Devleti ile Altın Orda Devleti arasında yakın bir dostluğun kurulmasında etkili olmuştur ve bu dostluk, İkinci Murad ile Fatih Sultan Mehmed döneminde de devam etmiştir⁷⁹.

Altın Orda Devleti çeşitli sebeplerle ve ülkede çıkan iç karışıklıklar neticesinde zayıflamaya başlamıştır. Daha sonra Timur'un yaptığı saldırılarla devlet iyice zayıflamış ve yıkılma sürecine girmiştir. Altın Orda Devleti'nin içinde bulunduğu zor durum, Rusların zaman içinde güçlenmesini ve ilerlemesini kolaylaştırmıştır. Altın Orda Devleti'nde iç karışıklıklar yoğun bir şekilde devam ederken, Rus Pensliklerinin merkeziyetçi bir devlet halinde birleşmeleri, Altın Orda'nın kaderinin belirlenmesinde Timur'un seferlerinden daha etkili olmuştur. Bir süre sonra Ruslar, Altın Orda'nın iç işlerinde söz sahibi olarak, aralarındaki birliği bozmaya çalışmışlardır. Altın Orda Devleti yoğun iç ve dış karışıklıklar neticesinde zamanla parçalanarak, toprakları üzerinde çeşitli hanlıklar kurulmuştur. Altın Orda Devleti'nin (1240-1502) yıkılması ile bu bölgede kurulan hanlıklar şunlardır: Kazan Hanlığı (1437-1552), Kırım Hanlığı (1460-1783), Astrahan Hanlığı (1466-1556), Kasım Hanlığı (1445-1661) ve Sibir Hanlığı (1220-1596)⁸⁰.

⁷⁸ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 126 - 127.

⁷⁹ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 137.

⁸⁰ Hayrunnisa Akbıyık, "Cengiz Han Sonrası Asyası'nda Politik Geleneğe Dair", **Türkler**, C. X, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 292; Nadir Devlet, "Tataristan Cumhuriyeti", **Türkler**, C. XX, Yeni Tür-

Üzerinde bulunduğu topraklarda yaşayan halklar üzerinde özellikle de Ruslar üzerinde, devlet yönetiminden ekonomik hayata, posta teşkilâtından giyim-kuşam alışkanlıklarına kadar siyasal ve sosyal birçok alanda önemli tesirler bırakan Altın Orda Devleti, XIII. ve XIV. yüzyıllarda siyasi, iktisadi ve kültürel açıdan sadece Doğu Avrupa'nın değil bütün Türk dünyasının en önemli merkezlerinden biri olmuştur⁸¹.

2. Kırım Hanlığı

Karadeniz'in kuzeyinde yer alan, oldukça stratejik bir öneme sahip olan ve tarihte değişik milletlerin egemenliği altında kalan Kırım Yarımadası, asırlardır çeşitli Türk kavimlerinin de ilgi odağı olmuştur. Orta Asya'dan batıya doğru Türk göçlerinin devam ettiği dönemlerde Alanlar, Hazarlar, Peçenekler, Kıpçaklar ve Tatarlar gibi birçok Türk topluluğu Kırım'a gelerek, burasını yurt edinmeye çalışmışlardır. Kırım'daki Türk varlığı esas olarak Hazarlar döneminde kendisini hissettirmektedir. VI. - X. yüzyıllarda Kırım'da bir devlet kuran Hazarlar, kısa bir süre içerisinde dönemin en güçlü devletlerinden biri haline gelmiştir. Hazar egemenliği döneminde Kırım'da görülen en büyük gelişme, kıyılardaki Rum ticaret şehir ve merkezlerinin yanında, asıl yarımadada Türk yerleşiminin ve Türk şehirlerinin doğmaya başlamış olmasıdır. Diğer yandan, X. yüzyıllarda Peçenekler ile Kıpçakların da Kırım Yarımadasında bulunduğu ve yaşadıkları coğraf-

kiye Yay., Ankara, 2002, s. 48; İsenbike Togan, "Çinggis Han ve Moğollar", s. 246; Nadir Devlet, "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri", **Türkler**, C. XX, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 16; Ahmet Temir, "Moğol veya Türk - Moğol Hanlığı", **Türkler**, C. X, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 261 - 263; Yakup Deliömeroğlu, **a.g.e.**, s. 4.

⁸¹ Mehmet Saray, "Altın Orda", **İslam Ansiklopedisi**, C. II, 1989, s. 538 - 539.

yalarda yer alan diğerk kavimlere korku saldıkları görölmektedir. Peçenekler ve Kıpçaklarla birlikte yarımada ve çevresi “Türk Kimliğı” kazanmış, daha sonra gelen Moğollar, Kırım’ı tamamen Türkleşmiş olarak bulmuşlardır⁸².

a. Tatarların Kırım Yarımadası’na Geliş

Kırım, XIII. yüzyılın başlarında Cengiz Han tarafından işgal edilmiş ve bir süre onun hâkimiyeti altında kalmıştır. Kırım Yarımadası’na ilk gelen Tatarlar, 1220’de Cebe Noyan ile Sabutay Batur isimli kumandanların emrinde, muhtemelen Orta Asya’dan kaçan Harezmsah Muhammed’i takip etmek üzere, Cengiz Han tarafından Kafkasya’ya gönderilen Moğol ordusunda yer almışlardır. Yapılan harekâtla Moğol ordusu, Alanları yendikten sonra Kıpçakların üzerine yürümüş ve Deşt-i Kıpçak bölgesinde Kıpçakları da bozguna uğratarak, onların yurtlarını terk etmelerine sebep olmuştur. Böylece Tatarlar, Kıpçaklardan boşalan Kırım’a gelerek Sudak şehrini ele geçirmişlerdir. Daha sonra 1237 yıllarında Altın Orda Devleti’nin kurucusu Batu Han’ın, II. Kıpçak seferine çıkararak, Kırım’ı ele geçirmesi ve Altın Orda Devleti’nin sınırları içerisine dâhil etmesi ile birlikte Kırım’da Altın Orda hâkimiyeti başlamıştır. Ardından burada bulunan Peçenekler, Kıpçaklar gibi yerleşik olmayan kavimleri buradan çıkararak bölgeyi, kendisi ile birlikte sefere katılan Tatarların yerleşimine tahsis etmiştir. Tatarların Kırım’a yerleşmesi, Batu

⁸² Kemal Özcan, “Kırım Hanlığı’nın Kuruluş Süreci: Yarımada Tatar Hakimiyetinin Tesisi”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: 5, Karam Yay., Çorum, 2005, s. 26; Y. Bünyamin Karakuş, **Osmanlı - Kırım Münasebetleri Çerçevesinde 2. Viyana kuşatması**, Eskişehir Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneğı Yayınları, Eskişehir, 2007, s. 3; Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856 - 1876)**, TTK Yay., Ankara, 1997, s. 17.

Han'ın ordusunda bulunan ve Taşlı, Küleç, Kayınçı ve Çolunçu olmak üzere “4 Ocak” olarak da adlandırılan Tatar boylarının liderliğinde gerçekleştirilmiştir. Kırım'a gelen ilk Tatar kabilelerinin sürüleri ile birlikte Kırım'ın bozkırlarına yayılmasının ardından Kırım'a safha safha Tatar göçleri başlamıştır. Kırım'ın elverişli iklimi, verimli toprakları ve ürünlerinin bolluğu gibi faktörlerin de etkisi ile ilk akınlardan sonra Kırım'a yapılan Tatar göçleri, münferit olarak değil kabileler halinde yapılmış ve Kırım Yarımadası, XIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren bir Tatar yurdu haline gelmiştir. Tatarlar Kırım'a geldiklerinde, oldukça gelişmiş ve büyük şehirlerle karşılaşmışlardır. Kefe, Yevpotoriya (Gözleve) ve Tana (Azak) gibi şehirlerde çoğunlukla Yunan, Ermeni ve Yahudilerle birlikte, Venedik ve Cenevizliler de yaşamaktaydı. Kırım Yarımadası'nın kuzey kesimi ise Müslüman olan ve değişik Türk lehçeleri konuşan kabilelerin kontrolü altındaydı. Altın Orda Hanları, Yarımada'ya hâkim olduktan sonra burasını kendilerine bağlı Kırım ve Bozkır eyaleti olarak kabul etmişler ve burayı idare etmek için valiler göndermişlerdir. Tatarların yoğun olarak buldukları ve sonradan Eski Kırım olarak adlandırılan Solhat Şehri de eyalet merkezi olarak seçilmiştir⁸³.

XIII. yüzyıldan itibaren Anadolu Selçuklu Devleti de Kırım bölgesi ile ilgilenmekte olduğundan, Anadolu Selçukluları döneminde bölge ile ticari ilişkiler kurulmuştur. Kırım'a karşı kendini gösteren ilk Rus saldırısı, Kırım'ın ticari önemi dolayısıyla Selçuklu Emiri Hüsametdin Çoban eliyle durdurulmuştur. XIII. yüzyılın ikinci yarısında çok sayıda Selçuklu Türkü, Altın Orda hükümdarı Berke Han'ın teşviki ile Kırım'a yerleş-

⁸³ Kemal Özcan, “Kırım Hanlığı'nın Kuruluş Süreci: Yarımada'da Tatar Hakimiyetinin Tesisi”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: 5, Karam Yay., Çorum, 2005, s. 26 - 28; Cemal Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 10 - 13.

miştir. 1239’lu yıllarda Sudak Şehri’nin önce Tatarlar tarafından sonra da Selçuklu ordusu tarafından yakılıp yıkılmasından sonra, büyük bir kısmı Anadolu’dan gelen Selçuklu ve Oğuz Türkleri, Kırım’ın kuzeyine yerleşmeye başlamıştır. XIII. yüzyılın sonlarında buralara gelen Arap seyyahları, Sudak halkının çoğunluğunun Türk olduğunu bildirmektedirler⁸⁴.

Altın Orda Devleti’ne bağlandıktan sonra bu devletin seçkin bir eyaleti olan Kırım, Berke Han zamanında sistemli bir iskân politikası sonucunda tamamen Tatar yerleşimine sahne olmuştur (1256-1266). Aynı zamanda Berke Han’ın Müslüman olmasıyla ülkede İslamiyet yayılmaya başlamış ve Özbek Han zamanında ise İslam Dini 1320’den sonra daha da kuvvetlenmiştir. XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslamiyet’in kabulü, Kırım Tatar toplumunun sosyo-ekonomik yapısı üzerinde oldukça etkili olmuştur. Bu dönemde Kırım’dan başka Kara Buğdan, Akkirman, Kili ve çevresi birçok köy ve şehirlerle donatılmıştır. Altın Orda’nın bölgedeki egemenliği, ticari hayatın gelişmesini sağlamıştır. Tatarlar Kırım’a yerleştikten sonra, burada yaşayan kavimlerle yoğun bir ilişki içerisine girmişler ve kısa bir süre içerisinde Kırım halkını vergiye tâbi bir hale getirmişlerdir. XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren eski Ermeni kolonilerinin ve Eski Kırım’daki Ceneviz ticaret sahalarının yeni sahibi Tatarlar olmuştur. Tatarlar ile Cenevizliler ve Rumlar arasında yakın ilişkiler kurulmuştur ve örf-adet, inanç ve Tatarların yerleşik hayata geçişleri gibi önemli alanlarda karşılıklı etkileşimler meydana gelmiştir. İlk başlarda Cenevizliler, Tatarların herhangi bir müdahalesi olmadan Kırım’ın içlerine ve

⁸⁴ Alan Fisher, “Kırım Tatarları - I”, Çeviren: Eşref Bengi Özbilen, **Emel Dergisi**, Sayı: 117, İstanbul, 1980, s. 18; Mirza Bala, “Kırım”, **İslam Ansiklopedisi**, C. VI, İstanbul, 1997, s. 741; Y. Bünyamin Karakuş, **a.g.e.**, s. 3.

kıyıda Sudak bölgesine yerleşmişler ve Yarımada'da ticari hayatı canlandırmışlardır. Ancak XIII. yüzyılın sonunda Cenevizliler, Tatarlara vergi ödemek zorunda kalmışlar ve böylece bütün bölgede Tatar siyasi otoritesi kabul edilmiştir. Ardından Tatarların Karadeniz sahillerine yerleşmeye başlaması ile birlikte Kefe ve Sudak'ta Tatar nüfusu hızla artmaya başlamıştır⁸⁵.

Kırım Yarımadası, kurulduğu andan itibaren Altın Orda Devleti için daima önemli bir yere sahip olmuştur. Batu Han sülalesinin sona ermesiyle birlikte, XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Altın Orda Devleti'nde başlayan taht mücadelelerinde Kırım, devletin başına geçmek isteyen emirlerin sığınak yeri haline gelmiştir. XV. yüzyılın başlarından itibaren ise artık tamamen Altın Orda tahtı için yapılan mücadelelere sahne olmuştur. Sürüp giden taht kavgaları sonucunda, uzun yıllar boyunca geniş bir coğrafyada güçlü bir devlet olarak varlığını devam ettiren Altın Orda Devleti'nin yıkılması ile birlikte, bu devletin bünyesinden çıkan irili ufaklı birçok hanlıklardan biri olan Kırım Hanlığı, Altın Orda Devleti'nin mirası olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Yaklaşık 300 yıl varlığını devam ettiren Kırım Hanlığı, özellikle Karadeniz'in kuzeyindeki siyasi gelişmelerde etkileyici ve belirleyici bir konuma sahip olmuştur⁸⁶.

⁸⁵ Alan Fisher, "Kırım Tatarları", s. 18 - 19; Kemal Özcan, "Kırım Hanlığı'nın Kuruluş Süreci: Yarımada-da Tatar Hâkimiyetinin Tesisi", s. 33 - 35; Y. Bünyamin Karakuş, **a.g.e.**, s. 4.

⁸⁶ Kemal Özcan, **a.g.m.**, s. 35 - 36.

b. Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu

Altın Orda Devleti'nin önemli bir bölgesi olan Kırım, devletin son zamanlarında yönetime muhalif emirlerin üssü durumuna gelmiş olup, devletin yıkılma sürecine girmesi sonucunda bu bölgede Hacı Giray tarafından 1438'li yıllarda, başkenti Bahçesaray olmak üzere bağımsız Kırım Hanlığı kurulmuştur.

Devletin kurucusu olan Hacı Giray'ın ataları, Cengiz Han'ın oğullarından Cuci'nin küçük oğlu Tokay Timur'a bağlanmaktadır. Tokay Timur'un oğlu Öreng Timur'un, Altın Orda Hanı Mengi Timur'dan Kırım'ı yurtluk olarak alması ile birlikte bu aile 1280'li yıllardan önce Kırım'a yerleşmiştir. Kendisini Altın Orda Devleti'nin varisi olarak gören Hacı Giray, Altın Orda Hanı ile mücadeleye girişmiş, Altın Orda Hanı'nın düşmanları ile işbirliği içine girmiş ve sonuçta Altın Orda Devleti'nin yıkılması ile birlikte Kırım Hanlığı, Altın Orda Devleti'nin mirası olarak tarih sahnesine çıkmıştır⁸⁷.

c. Osmanlı Devleti ile Kırım Hanlığı İlişkileri

Kırım Hanlığı'nın kurucusu olan Hacı Giray⁸⁸, XIII. yüzyıldan itibaren Kırım'da ticari imtiyazlar elde ederek koloniler kuran ve sahillerde hâkim duruma gelen Cenevizlilere karşı tek başına mücadele edebilecek ve surlarını yıkabilecek yeterli güce sahip değildi. Diğer yandan bu dönemde İstanbul'un fethi ile Boğazlar ve Karadeniz üzerinde hâkimiyet elde eden Osmanlılar, Karadeniz'i bir Türk gölü haline getirmek amacınday-

⁸⁷ Akdes Nimet Kurat, **IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002, s. 207 - 210.

⁸⁸ Kırım Hanları hakkında bkz. Kefeli İbrahim Efendi, **Tevarih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerininindir**, Haz. İsmail Otar, Eskişehir, 2005, s. 65 - 72.

dılar. Bu durum, Kırım Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasında yapılacak ittifak için gerekli zemini kendiliğinden hazırlamış ve Hacı Giray, Cenevizlilere karşı Osmanlılarla işbirliği yapmıştır. Böylece, 1454 yılında Osmanlı ve Kırım kuvvetleri birlikte hareket ederek, Cenevizlilere karşı harekete geçmişler ve Kefe'yi kuşatmışlardır. Osmanlılar ile Kırım Hanlığı arasındaki ilk münasebet olması açısından önemli olan bu kuşatma sonucunda Cenevizliler yıllık vergi vermeği kabul etmişlerdir. Kırım üzerindeki Osmanlı - Ceneviz mücadelesi uzun süre devam etmiştir.

Hacı Giray'ın ölümünden sonra uzun süren taht kavgalarının ardından başa geçen Mengli Giray, zaman zaman sıkıntılar ve tahttan uzaklaşma durumu ile karşılaşmıştır. Sonuçta Fatih Sultan Mehmet, Karadeniz'in Türk Gölü haline getirilebilmesi amacıyla, buradaki Ceneviz kolonilerini de ortadan kaldırmak için, 1475'te Gedik Ahmet Paşa kumandasında bir donanma göndererek bütün Kırım sahillerini Cenevizlilerden almış ve bölge Osmanlıların eline geçmiştir. Mengli Giray da Osmanlı tâbiyeti altına alınarak, tekrar han ilan edilmiştir. Böylece Kırım Hanlığı için yaklaşık üç asır devam edecek olan Osmanlı himayesi başlamıştır. Kırım Hanlığı'nın siyasi bütünlüğü ve idari otoritenin sağlanması, tamamen Osmanlı himayesi sayesinde mümkün olmuştur. Fatih devrin-den itibaren Kırım Hanlığı Osmanlı himayesinde yarı müstakil, protokolde ise hükümdarlara mahsus muamele ve teşrifata tâbi olup, Osmanlı Devleti XVI. yüzyıl sonlarına

kadar Kırım'ı iç işlerinde serbest bırakmış ancak daha sonra hutbelerde padişahın da adı zikredilmeğe başlanmıştır⁸⁹.

1484'te II. Bayezid'in Kili ve Akkirman seferlerine katılarak büyük fayda sağlayan Mengli Giray, daha sonra Yavuz Sultan Selim'in kayınpederi olmuş ve ona siyasi destek sağlamıştır. Mengli Giray'ın 1502'de Saray şehrini tahrip ederek Altın Orda Devleti'ne son darbeyi vurması ile Altın Orda Devleti yıkılmıştır. Ardından Kırım Hanlığı ile Rusya'nın, yıkılan Altın Orda topraklarına hâkim olabilmek için birbirleriyle mücadeleye başlaması sonucunda Moskova Knezliği, Kırım Hanları için düşman bir ülke haline gelmiş ve Moskova üzerine sürekli akınlar başlamıştır. Mengli Giray'ın vefatından sonra başa geçen Mehmet Giray, Ruslarla mücadeleye devam ederek Moskova Knezliği'ni vergiye bağlamış ve Ruslar bu vergiyi Deli Petro dönemine kadar ödemeye devam etmişlerdir. Mehmet Giray, Kazan ve Astrahan Hanlıklarını birleştirerek, Kırım Hanlığı'nı en parlak devrine ulaştırmıştır⁹⁰.

Mehmet Giray'ın ölümünden sonra taht kavgaları başlamış ve bu dönemde Kırım Hanlığı, Osmanlı Devleti tarafından belirlenerek gönderilen hanlar ile yerli kabilelerin seçtiği hanların iktidar mücadelesine sahne olmuştur. Yapılan mücadeleler sonucunda Sahip Giray'ın başa geçmesi ile birlikte Kırım Hanlığı üzerinde Osmanlı nüfuzu tam olarak yerleşmiştir. Sahip Giray'ın Moskova'ya karşı yaptığı mücadele, Osmanlı Devleti'nin kuzeyden gelen Rus tehlikesinin farkına varmasını sağlamış ve Osmanlı Devleti

⁸⁹ Halil İnalçık, "Kırım/Kırım Hanlığı", **İslam Ansiklopedisi**, C. XXV, 2002, s. 450 - 453; Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 214 - 215; Y. Bünyamin Karakuş, **a.g.e.**, s. 10; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. II, Ankara, 1975, s. 128.

⁹⁰ Alan Fisher, Alan Fisher, **Kırım Tatarları**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009, s. 30 - 32.

için, gelişen Rus tehlikesi karşısında Kırım Hanlığı'nın önemini daha da arttırmıştır. Kırım'ın Ruslara karşı serhad teşkil etmesinin dışında, konumu itibariyle Avusturya ve İran'a karşı da kullanılabilir bir durumda olması, Osmanlı Devleti'nin Kırım ile daha yakından ilgilenmesini gerekli kılmıştır⁹¹.

Sahip Giray'ın nüfuzunu güçlendirmesi ve Osmanlı sadrazamı ile girdiği üstünlük tartışmasının endişe uyandırması sonucunda, İstanbul'dan gönderilen Devlet Giray, Sahip Giray'ı katletmiştir. Bu arada Kırım Hanlığı'nın iç meselelerle uğraşması Rusların yükselişine imkân vermiş ve neticede Ruslar 1552'de Kazan'ı, 1556'da Astrahan'ı işgal etmişlerdir. Kazan ve ardından Astrahan'ın düşmesi, Rus tehdidinin ciddi boyutlara ulaştığını göstermiştir. Bunun üzerine Devlet Giray, Osmanlı Devleti'nin desteğini alarak, Kazan ve Astrahan'ın geri alınabilmesi için Moskova'ya savaş açmıştır. Bu sefer esnasında Don ve Volga nehirleri arasına kanal açma projesi ortaya atılmış ancak bu durumdan haberdar olan Rusya'nın gizli siyasi oyunları, soğukların başlaması ve hanın bu teşebbüsten vazgeçilmesini istemesi gibi sebeplerle kanal projesi yarım bırakılmıştır. 1571'de Moskova önlerine kadar ilerleyen ve şehrin etrafını yakıp yıkan Devlet Giray, başarılarından dolayı II. Selim tarafından "Taht Algan" ünvanı ile ödüllendirilmiş ve tebrik edilmiştir. Ancak seferin asıl amacına ulaşamamış ve Kazan ile Astrahan kurtarılabilenmiştir. Devlet Giray, bütün cesaretine ve kabiliyetine rağmen Ruslar'ın yükselişine

⁹¹ Halil İnalçık, **a.g.m.**, s. 453; Özalp Gökbilgin, **1532 - 1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasi Durumu**, Ankara, 1973, s. 8 vd.

ve Kırım'ı çevrelemelerine engel olamamış ve artık Ruslar, sadece Kırım Hanlığı için değil, Osmanlı Devleti için de tehlikeli bir duruma gelmiştir⁹².

III. İslam Giray dönemi (1644-1654), Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti ile sıkı bir işbirliği içerisine girdiği dönemdir. Bu dönemde XVII. yüzyılın son çeyreğinde Ruslara karşı önemli başarılar kazanılmış ancak II. Viyana bozgunu ile başlayan süreç, bu başarıları etkisiz kılmıştır. 1683-1699 yılları arasında Hacı Selim Giray döneminde bazı başarılar elde edilmişse de gittikçe büyüyen Rus ilerleyişi önlenemez bir duruma gelmiştir. Rus kuvvetleri ilk defa 1736 yılında Kırım Yarımadası'nı işgal etmiştir⁹³.

Kırım Hanlığı, Osmanlı Devleti'nin her zaman ve her yönden yardımcısı konumunda olup, Kırım ordusu Osmanlı Devleti'nin birçok seferine katılarak başarılı olmasına yardımcı olmuştur. Osmanlı - Kırım askeri işbirliği ilk olarak 1454 yılında Cenevizliler'e karşı yapılmıştır. Daha sonra 1475 yılında Fatih döneminde yine Cenevizliler'e karşı yapılan Kefe Seferi ve 1484 yılında II. Bayezid döneminde yapılan Akkirman Seferlerinde olduğu gibi, XV. yüzyılda başlayan askeri yardımlaşma ve işbirliği artarak devam etmiştir.

Kırım Hanlarının XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yanında katıldıkları seferler kısaca şu şekildedir: Mısır Seferi (1516-1517), Macaristan ve Zigetvar Seferleri, Rusya Seferleri (1571, 1589-1590), Don-Volga Kanal Projesi, İran Seferleri 1577-1589), Avusturya Seferi (1595), Lehistan Seferi, Macaristan Seferi (1599). Kırım Hanlarının XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yanında katıldıkları seferler ise kısaca şu şekildedir: İç

⁹² Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 236 - 242; Alan Fisher, **a.g.e.**, s. 71 - 72; H. İnalçık, **a.g.m.**, s. 453.

⁹³ Özcan Gökçebay, **a.g.e.**, s. 21 - 22.

İsyanlara karşı Kırım Hanlığı'ndan yardım talebi, II. Osman'ın Lehistan Seferi (1621), İran Seferi (1631), Köprülü Mehmed Paşa'nın Erdel Seferi (1658), Fazıl Ahmet Paşa'nın Avusturya Seferi (1663), Kamanıçe'nin ele geçirilmesi (1674), Ruslardan Çehrin Kale-si'nin alınması ve II. Viyana Kuşatması (1683)⁹⁴.

1578-1606 yılları arasında Osmanlıların İran ve Avusturya ile giriştiği uzun savaş-lar esnasında Kırım Hanlığı kuvvetlerinin sürekli olarak yardıma çağırılmasının Kı-rım'da savunma zaafını ortaya çıkarması, İran, Mısır gibi uzak yerlere sefere katılmaları sonucunda Rusya'nın saldırılarına karşı Kırım'ın açık hale gelmesi, Kırım Hanlarının Osmanlı kuvvetleri arasında sıradan bir kumandan gibi muamele görmeleri sıkıntı ya-ratmış, ciddi muhalefetlerin oluşmasına ve isyanlara neden olmuştur. Kırım Hanlarının seferlere bizzat katılmayıp "Kalgay"ını⁹⁵ göndermesi, seferlerin uzun sürmesi ve kışın yaklaşması gibi sebeplerle geri dönmeleri sonucunda, görevden alındıkları görülmüştür. Osmanlı'nın Kırım ordusunu istediği yerde istediği süre kullanmak istemesi, Osmanlı'ya ne kadar ve ne zamana kadar güvenilir sorusunu gündeme getirmiş ve bazı Osmanlı Sad-razamlarının, Kırım Hanlarına karşı protokol dışı hareketleri kırgınlığa neden olmuştur. XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin iç karışıklıklarla uğraştığı ve zor günler geçirdiği dönemlerde, Kırım'daki Osmanlı nüfuzu da sarsılmış ve padişaha bağlı hanlar ile bunla-rın muhalifleri arasında mücadeleler başladığı gibi, kuzeyde Ruslar da büyük bir tehdit

⁹⁴ Y. Bünyamin Karakuş, **a.g.e.**, s. 20 - 29.

⁹⁵ **KALGAY:** Veliht, Han Adayı demek olup, Han'ın oğullarından veya kardeşlerinden biri olurdu ve Han tarafından atanırdı. Ancak bu atama belli bir kurala bağlı olmadığından arada kargaşalıklar da olurdu. Hiyerarşide ikinci sırada yer alan Kalgay'ın özel vezir, memurları ve divanı vardı. Han savaşlarda bulunmadığı zamanlarda orduya Kalgay komuta ederdi.

haline gelmiştir. XVII. yüzyılın sonlarında Doğu Avrupa'daki güç dengelerinin değişmesi, Karlofça ve Azak'taki mağlubiyetler sonucunda Osmanlıların gerilemesi, Rusların güçlenmesi ve iç zaafiyetin artması gibi sebeplerle bu dönemde Kırım Hanlığı, ekonomik, siyasi ve kültürel alanlarda açıkça gerilemeğe başlamıştır⁹⁶.

d. Kırım ve Kafkasya Üzerindeki Rus Tehdidi ve Kırım'ın Rusya'ya İlhakı

Kafkasya, batıda Karadeniz sahillerinden doğuda Hazar Denizi'ne, kuzeyde Don ve Volga Nehirlerinin birbirine yaklaştığı noktadan, güneyde Çoruh, Arpaçay ve Aras Nehirlerine kadar uzanan bölgedir. Kafkasya, Avrupa ve Asya arasında, transit ticaret yollarının kesiştiği bir bölge olup, Kuzey Kafkasya büyük bir kesiminde tahıl ekimi yapılan geniş düzlüklerden oluşurken, Güney Kafkasya ise petrol, demir ve bakır gibi yer altı kaynakları bakımından oldukça zengindir. Kafkasya'nın bu özellikleri milletlerarası rekabet ve anlaşmazlıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur⁹⁷.

Rus Çarlığı, coğrafi konumu itibari ile önce Karadeniz'in kuzeyini ele geçirmek sonra da batıda Boğazlara ve Balkanlar'a, doğuda Kafkasya'ya hâkim olarak güneye inme siyasetini takip etmiştir. Jeopolitik konumu itibari ile Kırım, Rus topraklarının Karadeniz ve Akdeniz havzasına açılmasının tek yoludur⁹⁸.

⁹⁶ Y. Bünyamin Karakuş, **a.g.e.**, s. 36 - 37.

⁹⁷ Nedim İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Serander Yay., Trabzon, 2006, s. 27; Abdullah Saydam, **Kafkasya'da Bağımsızlık Mücadeleleri ve Türkiye**, T. C. Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, Trabzon, 1993, s. 1.

⁹⁸ Nedim İpek, **a.g.e.**, s. 27.

Altın Orda Devleti sahip olduğu güç sayesinde Ruslar'ın güneye inmesini engellediği gibi Ruslar üzerinde de hâkimiyet kurmuştur. Ancak Timur'un, düzenlediği seferlerle Altın Orda Devleti'ni bozguna uğratması ve bir süre sonra da bu devletin Kırım, Kazan, Astrahan, Nogay ve Sibir Hanlıklarına bölünmesi, bölge tarihinde büyük değişmelere yol açmıştır. Timur bir bakıma yaptığı bu savaşlarla Türk dünyasından çok Rusya'nın talihini güldürmüştür. Çünkü Rus prensleri ancak bu olaydan sonra derlenip toparlanma, Türk saldırılarına koyabilme ve taarruzda bulunabilme gücünü elde edebilmişlerdir. Diğer yandan Hanlıkların kendi aralarındaki şiddetli mücadeleler neticesinde zayıflamaları da Rusların işini kolaylaştırmıştır. Hanlar, kendilerini Rus Knezlerinin efendileri sayarak onlara yukarıdan bakmışlardır. Moskova Knezi, Kırım Hanlığı'na her yıl belirli miktarda vergi ve hediye göndermeğe mecbur olduğu gibi, zaman zaman yapılan akınlarla da Ruslar sürekli baskı altında tutulmuşlardır. Ancak maddi menfaate dayanan bütün bu uygulamalar Moskova Knezliği'nin güçlenmesini önleyemediği gibi, Ruslara karşı sistemli bir devlet politikasının olmamasından yararlanan Moskova Knezliği, gönderdiği hediyelerle onları oyalarken, diğer yandan da Slavları birleştirmeye çalışmıştır. Rus derebeyleri, sırf vergi toplamakta yardımcı olmaları nedeniyle başlangıçta Altın Orda, ardından da Kırım Hanlığı tarafından korunmaları sonucunda, halk üzerinde tartışılmaz otoriteler haline gelmişler, zamanla teşkilatlanmışlar ve hanlıklar arasındaki mücadelelerden de yararlanarak etkili siyasi güçler haline gelmişlerdir. Diğer yandan Osmanlı Devleti, bölgedeki politikaların belirlenmesinde pek etkili olmadığı gibi Rusları da yeterince önemsememiştir. Ancak, kendi haline bırakılan ve serbestçe büyüme imkânına sahip olan Rusya, özellikle Moskova Knezi III. ve IV. İvan dönemlerinde

güçlü bir orduya sahip olmuş ve Rus tehlikesi açıkça kendisini gösterdiğinde ise artık geç kalınmıştır⁹⁹.

XVI. yüzyılın ortalarında yeni bir siyasi güç olarak ortaya çıkan Moskova Knezliği, kısa süre içerisinde elde ettiği başarılarla bölgenin siyasi dengesini değiştirecek bir hüviyet kazanmıştır. 1530'lu yıllara kadar Osmanlı Devleti için bir tehlike oluşturmayan Rusya'nın Kafkasya'ya doğru ilerleyişinin en önemli ilk iki adımı 1552'de Kazan ve 1556'da Astrahan Türk Hanlıklarını ele geçirmesidir. Rus Çarı IV. İvan'ın Türk Hanlıklarının bölünmüşlüğünden yararlanarak harekete geçmesi sonucunda, iç mücadeleler, coğrafi konumu nedeniyle saldırılara açık bir halde olması ve diğer Türk devletlerinden yardım alınamaması gibi sebepler yüzünden Kazan Hanlığı, Rusların güneye doğru yayılışlarının ilk kurbanı olmuştur. Kazan'ın düşmesinin ardından Ortodoks Kilisesi, devletin de desteği ile Müslümanlara karşı yüzyıllar sürecektir olan misyonerlik faaliyetlerine başlamış, Kazan'da camiler, mescidler gibi eserler tamamen yıkılmıştır. Ruslar tarafından Kazan'da eşine az rastlanır bir şekilde katliamlar yapılmış ve Kazan'ın maddi ve manevi eserlerinden hiç bir şey bırakılmamıştır. Kazan Hanlığı'nın düşmesi hem Türkler hem de Ruslar için bir dönüm noktası olmuştur. Bundan böyle Ruslar, Volga Nehri'nin yukarı kesimlerini ele geçirerek Hazar Denizi'nin kuzey kesimlerini tehdit etmeye başlamışlardır. Ardından 1556'da Volga Nehri'nin Hazar Denizi'ne döküldüğü yerde bulunan Astrahan da Rusların eline geçmiştir. Böylece, İdil-Ural sahasındaki bütün Türk yerleşim merkezleri Rus hâkimiyetine girmiştir. Bu tarihten sonra Ruslar, özel-

⁹⁹ Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s. 10 - 11; Derya Derin Paşaoğlu, **Nogaylar, Nogay Göçleri ve Türkiye'deki İskanları** (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009, s. 53 - 59.

likle Türkistan Hanlıklarının kendi aralarındaki çekişmelerden yararlanarak, Türkistan Hanlıklarını da birer birer ele geçirmeye başlamışlardır. Kazan ve Astrahan Hanlıklarının hâkimiyet altına alınmasından sonra Rusya, İdil-Ural sahasındaki demografik yapıyı bozacak şekilde, bu bölgeye Rus nüfus yerleştirerek, sömürge politikasının temelini atmıştır. Bu bölgedeki Hanlıkların düşmesinden itibaren, sadece demografik bakımdan değil, aynı zamanda sosyo-kültürel ve ekonomik olarak da burada yaşayan Türklerin geri bırakılarak gelişmelerinin önüne geçilmesine yönelik politikalar uygulanmıştır. Çarlık hükümetlerinin, Türkleri asimile etmek için uygulamış olduğu en bariz politikası, önce Hıristiyanlaştırma ve ardından Ruslaştırmaya yönelik izlenen siyaset olmuştur. Kazan ve Astrahan Hanlıklarını hâkimiyet altına alan Rusya, böylece Hazar kıyılarına ulaşarak, yavaş yavaş Kafkasya ve Ortadoğu tarihinde de etkinliğini hissettirmeye başlamıştır. Kazan ve Astrahan'ın düşmesinde, Kırım Hanlığı'nın fazla güçlenmesini istemeyen Osmanlı Devleti'nin, Altın Orda Devleti'nden geriye kalan bu iki Hanlığı himayesine almak isteyen Kırım Hanı Sahip Giray'ı yeterince desteklememesi de etkili olmuştur. Ancak, Kazan ile Astrahan'ın Ruslar tarafından işgali aynı zamanda, Osmanlı Devleti'ni tehdit edecek olan Rus tehlikesinin de doğması demek olup Rusya, Kafkasya ile kendisi arasında engel teşkil eden bu iki Türk Hanlığını ortadan kaldırdıktan sonra, bu bölgede bir anda Osmanlı Devleti ile karşı karşıya kalmıştır. Böylece bölgedeki Osmanlı-İran çekişmesine Rusya da katılmaya başlamıştır. Bu gelişmelerden rahatsız olan Osmanlı Devleti, bölgeye düzenleyeceği bir seferle buraları fethetmeyi ve Don-Volga arasında bir kanal açmak suretiyle Hazar Denizi'ne ulaşarak, hem Rusya'yı bölgeden atmayı, hem İran'ı arkadan sarmayı, hem de Türkistan Türk hanlıkları ile doğrudan ilişki kurmayı planlamıştır. Böylece, aynı zamanda Osmanlı himayesini talep eden Azerbay-

can ve Dağıstan Beylerine de Hazar Denizi vasıtasıyla karadan ve denizden yardımda bulunmak mümkün olacaktır. Ancak Kırım Hanı'nın ilgisizliği, hatta buralara yayılacak olan Osmanlı hâkimiyetinin kendisine zararı olacağını düşünerek buna göre hareket etmesi, bu sırada Osmanlıların Kıbrıs seferiyle meşgul olması gibi çeşitli iç ve dış sebeplerle bu proje gerçekleştirilememiş ve istenilen amaçlara ulaşılamamıştır¹⁰⁰.

Osmanlı Devleti'nin, daha Fatih Sultan Mehmed zamanında Kırım bölgesini ele geçirmesi ve Kırım Hanları vasıtasıyla Kafkasya'nın kuzeyden kontrolünü sağlaması, Kafkasya politikalarında bir avantaj oluşturmuştur. Bu durumun farkında olan Rusya, Kazan ve Astrahan Hanlıklarından sonra hem Karadeniz'e inebilmek, hem de Kafkasya'da rahatça ilerleyebilmek için Kırım'ı ele geçirmeye yönelmiştir¹⁰¹.

Rusya başlangıçta, Osmanlı hâkimiyeti altındaki Kırım Hanlığı'na dokunmamakla birlikte, Kafkas kabilelerinden bazılarını kendi tarafına çekerek, Kırım'ı arkadan tehdit etmeye başlamıştır. Bazı Çerkes, Nogay ve Çeçen Beyleri Rusya'nın hâkimiyetini tanımışlar hatta bazıları Hıristiyanlığı benimsemişlerdir. XVII. yüzyılın sonunda imzalanan

¹⁰⁰ Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856 - 1876)**, s. 26 - 28; Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı Devleti İle Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri**, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara, 1992, s. XXI - XXII; Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)**, TTK Yay., Ankara, 1999, s. 160; Seyit Sertçelik, "Rus İmparatorluğu'nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusyası'nın Türklere Yönelik Politikaları", **Türkler**, C. XVIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 387, 395; Derya Derin Paşaoğlu, **a.g.e.**, s. 59 - 65.

¹⁰¹ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri**, s. XXII.

Karlofça Antlaşması ve Rus Çarı Deli Petro'nun Azak'ı ele geçirmesiyle birlikte Kırım Hanlığı'nın bozkırdaki güçlü bir siyasi birlik durumu hızla sona erdiği gibi, Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ve Rusya'nın güçlenmesi de Doğu Avrupa'nın güç dengesinde ani bir değişiklik yaratmıştır. 1700'lü yıllarda İran ile anlaşarak Hazar Denizi'nin kuzey kıyılarını ve Bakü'yü ele geçiren Rusların bu ilerleyişlerine karşılık, Osmanlı Devleti de Gürcistan harekâtını genişleterek Gence, Kirmanşah, Hemedan, Revan ve Tebriz'i almıştır. 1724 yılında Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan İstanbul Antlaşması ile önceden İran'a ait olan bu yerler iki devlet arasında paylaştırılmıştır. Ancak bu durum aynı zamanda Rusya'nın bölgedeki varlığını da meşrulaştırmıştır. XVIII. yüzyılın ortalarına doğru Kafkasya'daki Osmanlı-İran mücadelesine, Rusya da katılmaya başlamıştır¹⁰².

Osmanlı Devleti'nin, Rusya'nın Kabartayları ele geçirerek merkezî Kafkasya'daki geçitler üzerinde sağladığı hâkimiyeti yok etmek için, 1768-1774 yıllarında gösterdiği gayretler sonuç vermemiştir. Osmanlı Devleti'nin yenilgisi ile sonuçlanan 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı bir dönüm noktası olup, bu savaşın asıl tehlikeli sonucu, Kırım'ın bağımsızlığının ilanı olmuştur. Savaşın sonunda imzalanan 1774 - Küçük Kaynarca Antlaşması'nın üçüncü maddesi ile Kırım sadece dini bakımdan Halifeye bağlı sayılmış, siyasi bakımdan tamamen müstakil olmuştur. Böylece Küçük Kaynarca Antlaşması ile sözde bağımsızlaştırılan Kırım, gerçekte Rusya'nın etkisi altına sokulmuştur. Çünkü Rusya'nın Kırım'a serbestlik verilmesini sağlamasının sebebi; Kırım'ı Osmanlı hâkimi-

¹⁰² Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856 - 1876)**, s. 29 - 33; Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı Devleti İle Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri**, s. XXII; Alan Fisher, **Kırım Tatarları**, s. 75.

yetinden kurtarmak, Han seçimlerine müdahale ederek kendi taraftarlarını başa geçirmek ve karışıklık çıktığı anda bölgeyi zapt etmektir. Diğer yandan bu antlaşma ile Kuzey Kafkasya'daki Kabartay Bölgesinin de tarihi bağılıklar dolayısıyla Kırım Hanlığı'na dâhil olduğu kabul edilerek, Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı işgali için hukuki bir dayanak oluşturulmuştur. Rusya, Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nden ayrılan Kırım'ı kendi topraklarına katmak için fırsat kollamaya başlamış ve Kırım'daki iç karışıklıktan yararlanarak, kendilerine yakın olan Şahin Giray'ın Kırım Hanı olmasını sağlamıştır. Bu durumda, Kırım halkının Osmanlı Devleti'nden yardım istemesi üzerine Rusya, Şahin Giray'ı korumak amacıyla Kırım'a girmiştir. Rusya ile yeni bir savaş tehlikesinin baş göstermesi üzerine, Fransa'nın aracılığı ile Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Aynalıkavak Tenkihnamesi adı verilen yeni bir antlaşma imzalanmış (1779), buna göre Rusya Kırım'dan askerlerini çekmeyi, Osmanlı Devleti de Şahin Giray'ın hanlığını kabul etmiştir. Ancak Kırım Hanı Şahin Giray'ın Rusya ile birlikte hareket etmesi, Kırım halkının tepkisine ve isyanına neden olmuştur. Nitekim çok geçmeden Kırım'da ortaya çıkan hanlık mücadelelerini fırsat bilen Rusya, kendi desteği ile han olan Şahin Giray'a karşı ülke çapında tepkiler ve protestolar doğunca, burayı ilhak ettiğini duyurmuştur. Böylece, Osmanlı Devleti'nin bu sıradaki buhranlı döneminden faydalanan Rusya, 1783'te Kırım'ı işgal etmiştir. Ardından Kırım'ın ilhakını takiben, Kuban Nehri'nin kuzeyindeki araziler de Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Kırım Hanlığı'nın bu şekilde Rusların eline geçmesi, Osmanlı Devleti'nin başta Boğazlar ve İstanbul olmak üzere, bütün topraklarını Rus tehdidine maruz bırakmıştır. 1774'te Kırım Hanlığı'nın kaybedilmesinden sonra Osmanlı Devleti'nin doğu ve kuzey sınırlarının güvenliği Kafkas-

ya'nın kontrolü ile sağlanabileceği için Osmanlı Devleti, Kafkasya'ya daha fazla önem vermeye başlamıştır¹⁰³.

Kırım'ın kaybını içine sindiremeyen Osmanlı Devleti, 1787 yılında Rusya'ya savaş açmış, ancak Avusturya'nın da Rusya ile ittifak yaparak katıldığı bu savaşı kaybetmiştir. Savaş sonunda imzalanan 1792-Yaş Antlaşması ile Kırım'ın Rusya'ya ait olduğu Osmanlı Devleti tarafından resmen tasdik edilmiştir.

1806-1812 tarihleri arasında yapılan Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda bölgede önemli bir değişiklik olmamıştır. Ancak 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti Kafkasya'daki bütün haklarından vazgeçmiştir. Böylece Osmanlı Devleti bölgeden tamamen uzaklaşırken, Kafkasya da kendi kaderi ile baş başa kalmıştır. Bundan sonra Rusya, hukuken kendisine ait kabul ettiği Kafkasya'yı, fiilen de ele geçirebilmek için her türlü insani duygudan uzak olarak, hâkimiyetini kan ve ateş ile gerçekleştirmek için harekete geçmiştir. Bölgede idari reformlar bahanesi ile zengin ve büyük toprak sahibi zümreleri kendi tarafına çekerek, onlar vasıtasıyla halk üzerinde baskı kurmaya ya da menfaat çatışması meydana getirerek Ruslara karşı milli birliğin kurulması yolundaki çabaları engellemeye çalışmıştır. Kafkasyalı Müslümanlar ise bölünmüşlüklerine, güçsüzlüklerine ve hiçbir yerden yardım alamama-

¹⁰³ Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856 - 1876)**, s. 33 - 36; Hayati Bice, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1991, s. 31 - 32; Mehmet Maksudoğlu, **Kırım Türkleri**, Ensar Yay., İstanbul, 2009, s. 96 - 99; Hakan Kırımlı, **Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905 - 1916)**, TTK Yay., Ankara, 1996, s. 5 - 7; Cemal Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 35 -38.

larına rağmen bağımsızlık mücadelesine girişmişler ve bu bölge tarihi için yeni bir devir başlamıştır¹⁰⁴.

Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'yı ele geçirdikten sonra buralarda uyguladığı emperyalist baskılar, Müslüman toplumlar arasında büyük bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. Bu durum, Rusya'ya karşı, zorla yok edilmeye çalışılan kültürlerin yaşama gayretlerinden başka bir şey olmayan, tarihte ender görülen ve "Müridizm" adı verilen bir takım milli direniş hareketlerinin doğmasına yol açmıştır. Müridizm hareketi, XVIII. yüzyılın sonlarından başlayarak 1859'lu yıllara kadar devam etmiştir. Şeyh Mansur, Gazi Muhammed, Hamzat, İmam Şamil ve Hacı Murat gibi isimler, Rusya'ya karşı başlatılan ve Rusya'yı oldukça zor durumlarda bırakan direniş hareketinin öncülerindendir. 1856'da Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya, Osmanlı Devleti ile uğraşmaya bir süre ara vererek, Orta Asya'ya yayılmak için doğuya döndüğü sırada, Müridizm hareketinin en etkili ve sonuncu direnişi olan Şamil Hareketini acımasızca bastırarak, Kafkasya'daki bağımsızlık meşalelerini söndürmüştür¹⁰⁵.

3. İşgal ve Sürgünler

Rusya, Kafkasya'da ele geçirdiği yerlerdeki nüfuz ve hâkimiyetinin kesinleşmesi için çok yönlü sömürge, iskân ve asimile politikası izlemeye başlamıştır. Takip edilen politikanın esasını; demografik üstünlük sağlamak, bölgenin verimli ekonomik kaynak-

¹⁰⁴ Abdullah Saydam, **Kafkasya'da Bağımsızlık Mücadeleleri ve Türkiye**, s. 27 - 28.

¹⁰⁵ Süleyman Erkan, **Kırım ve Kafkasya Göçleri**, K. T. Ü. Kafkasya ve Orta Asya Uygulama ve Araştırma Merkezi, Trabzon, 1996, s. 8 - 9; Alexandre Grigorianz, **Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnografik Bir Sentez**, Çeviren: Doğan Yurdakul, Sabah Yay., İstanbul, 1999, s. 72.

larına sahip olmak, Osmanlı Devleti'ne taraftar olan kitleyi her ne şekilde olursa olsun bölgeden uzaklaştırmak, Müslüman nüfusun dini ve kültürel değerlerini bozmak ve böylece onların dinamizmini sağlayan bu değerlerden kopararak Ruslaştırılmasına zemin hazırlamak oluşturmuştur¹⁰⁶.

Ruslar genellikle, ele geçirdikleri yerlerde hâkimiyetlerini tesis edebilmek için, kendilerine karşı koyabilecek güçleri ortadan kaldırmışlar ya da o bölgeden sürmüşlerdir. Bu doğrultuda şehirlere Rus göçmenler getirilip yerleştirilerek, yerli unsurlar azınlık haline getirilmiştir. Ayrıca küçük kaleler inşa edilerek, bölge savunmaya elverişli bir konuma getirilip, şehirlerin bulunduğu sahada “uyezd” adı verilen bir idari yapılanma oluşturularak, başına da “voyvoda” getirilmiştir. Ardından yerli halkın elinden toprakları alınarak, Ruslara verilmiştir. Yerli ahali toprakları kullanma karşılığı olarak “yasak” adlı vergiyi ödemekle yükümlü olup bu verginin miktarını, hükümet şartlara göre belirlemiştir¹⁰⁷.

Ruslar Kırım ve Kuzey Kafkasya'da askeri harekâtın yanı sıra kolonileştirme faaliyetlerine de girişmişlerdir. Kolonileştirme metodunda, askeri harekât sonrasında işgal edilen yerlere kaleler inşa ederek, çevresine Rusya'nın içerilerinden getirtilen Rus göçmenlerini iskân etmişlerdir. Ayrıca, demografik üstünlük sağlama faaliyetleri doğrultusunda Rusya, Kafkasya'ya ilk adım attığı günden itibaren sistemli bir şekilde, ele geçirilen yerlerdeki insanların önemli bir bölümünü iç bölgelere nakletmeye başlamıştır. Sö-

¹⁰⁶ Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s. 50.

¹⁰⁷ Seyit Sertçelik, “Rus İmparatorluğu'nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusyası'nın Türklere Yönelik Politikaları”, **Türkler**, C. XVIII, Ankara, 2002, s. 387; Sabri Arıkan, **Kırım'daki Soykırımı Unutmayınız**, Ankara, 1994, s. 20 - 42.

mürgeleştirdikleri bir bölgeye, daha sonra ele geçirdikleri bölgelerdeki insanları sürmüşlerdir. Örneğin, Kuban ve Terek bölgelerinin kuzeyindeki yerler ele geçirildikten sonra buradaki binlerce Nogay ve Kalmuk ailesi, bölgedeki Dağıstanlı ve Çerkes kuvvetleriyle birleşmemeleri için, Volga nehri'nin ötesine göç ettirilmişler ve yerlerine de Rus köylüleri yerleştirilmiştir. Kırım bölgesinde de aynı politikalar takip edilmiş ve buradaki Türkler, Osmanlı Devleti'ne göçe zorlanırken yerlerine de çok sayıda Rus köylüleri, Kozaklar, Bulgar, Rum ve Romen göçmenleri yerleştirilmiştir. Hatta Korsika, Cenova, Almanya gibi yerlerden, çeşitli vaadlerle göçmen nakledilmeye çalışılmıştır. Ülkenin gerçek sahipleri olan Türkler ise çeşitli bahanelerle ya Sibiry'a ya da Osmanlı Devleti'ne göçe zorlanmışlardır. Rusların bölgede kazandıkları her askeri başarı, beraberinde tehciri getirmiştir. Türklerin topraklarına yerleştirilen kolonistler ise yerleştirildikleri yerlerde arkalarında devlet desteği, kredi kolaylığı, vergi muafiyeti gibi çeşitli imkânlarla yatırımlar yaparak, bölgenin ekonomik kaynaklarını da diledikleri gibi kullanmışlardır. Rusya, özellikle Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni ve Rus nüfusunu buralara göç ettirmeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti ile İran'daki Ermeniler başta olmak üzere buralardaki Gayr-i Müslim nüfusu Kafkasya'da yerleştirmek için her türlü yola başvurulmuş, Rus istihbarat görevlileri bu faaliyetleri organize etmekle görevlendirilmişlerdir. Osmanlı ve İran topraklarında yaşayan Ermeniler, yeni oluşturulan vilayet topraklarına göçürülerek Ermeni kolonileri kurulmuş ve böylece Rusya, Gürcü ve Ermeni topluluklarına istinaden Güney Kafkasya'ya nüfuz etmiştir. Rusya'nın Kafkasya'nın hemen her tarafında demografik üstünlük kurma çabaları XIX. yüzyıl boyunca planlı bir şekilde sürdürülmüştür¹⁰⁸.

¹⁰⁸ Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s. 50 - 57; Nedim İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 28 - 29;

Rusya, Kafkasya’da demografik üstünlük kurma çabalarının yanında, daima potansiyel suçlu ve isyana hazır unsurlar olarak gördüğü Müslüman halklara yönelik olarak idari ve sosyo-ekonomik politikalar da uygulamıştır. Bu doğrultuda Müslümanların muhtemel bir bağımsızlık savaşında başarıya ulaşmalarının şartlarından olan para ve silah gücünün yok edilebilmesi ve ekonomik ve idari güçsüzleştirme adına ayrıntılı planlar hazırlanmış ve uygulanmıştır. Müslümanların ekonomik kaynakları bir şekilde ellerinden alınarak, bunlar Gayr-i Müslimlere verilmiş, endüstriyel kuruluşlarda Müslümanların düşük ücretle ve vasıfsız olarak çalışmaları sağlandığı gibi, bilgi ve görgülerini arttırmaları engellenmiştir. Tarım alanlarına yatırım yapılmayarak, büyük çoğunluğu tarımla uğraşan Müslümanlar ağır vergiler altında ezilmiştir. Türkler arasında sınıf ayrıcalıkları meydana getirerek, menfaat çatışmaları çıkararak ve toplumsal barışı bozmaya çalışmışlardır¹⁰⁹.

Eğitim ve kültür alanında ise hiçbir zaman Müslümanların ihtiyaç ve isteklerini dikkate almayan Rusya, bunları ya eğitimsiz, cahil bir insan topluluğu olarak bırakmak ya da Ruslaştırmanın bir gereği olarak Rus okullarında öğrenim görmelerini sağlamak yolunda bir politika izlemiştir¹¹⁰.

Rusya, Kafkasya’da olduğu gibi, Kırım’ın ilhakından sonra Kırım’da da benzer politikalar izlemiş ve Kırım’daki Türk kimliğini ve hatırasını silmek amacıyla, Osmanlı Devleti’ni hedef alan “Yunan Projesi” doğrultusunda hareket ederek yer isimlerini, Yunanca antik isimlerle değiştirmiştir. Mesela, Akmesjid “Simferopol”, Gözleve

Hakan Kırımlı, **a.g.e.**, s. 11.

¹⁰⁹ Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s. 61.

¹¹⁰ Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s. 61 - 64.

“Yevpatoriya”, Kefe “Feodosiya” ve eski bir Tatar köyü olan Akyar üzerine yeni kurulmuş olan liman şehri de “Sivastopol” olarak isimlendirilmiştir. Kırım’ı, Rus anavatanının gerçek ve bölünmez bir parçası haline getirebilmek maksadıyla Kırım Devleti’ne, han sülalesine, ülkeden kaçan ya da sürgüne gönderilenlere ait olan Kırım toprakları müsadere edilerek Ruslara ihsan edilmiş veya satılmıştır. Araziler üzerinde bulunan ve gerçek sahibi olan insanlar dikkate alınmamıştır. Kırım Hanlığı döneminde toprak satışları yazılı belgelerden ziyade geleneksel usullere dayandığından ve mevcut yazılı belgelerin çoğunluğu karışıklık ortamında kaybolduğundan, Kırım Türkleri toprakların kendilerine ait olduğunu ispat edememişler ve toprakları ellerinden alınarak topraksız bir hale getirilmişlerdir. Sonuçta, Kırım’ın ilhakından sonra başta Rus ve Ukraynalılar olmak üzere çok sayıda Ermeni, Rum, Yahudi, Bulgar, Sırp, Alman, Leh ve diğerleri Kırım’a yerleştirilmiş ve böylece 1850’lere gelmeden kolonistlerin toplam nüfusu 70.000’i geçmiştir. 1917’ye kadar en az yirmi iki millete mensup kolonist, Kırım topraklarına yerleşmiş olup, Rus kolonizasyonunun ve Kırım Tatar göçlerinin boyutlarına bağlı olarak, Kırım’ın yerli olmayan nüfusu artık çoğunluk haline gelmiştir¹¹¹. Kırım’ın Rusya’ya ilhakından sonra, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Kırım’ın nüfusu yaklaşık olarak 100.000 kişi azalmıştır. Kırım Hanlığı nüfusunun üçte ikisi Osmanlı topraklarına göç etmiştir¹¹².

Görüldüğü gibi Rusya, Kırım ve Kafkas toplumlarını ilk aşamada Hıristiyanlaştırmaya ve ikinci aşamada Ruslaştırmaya çalışmıştır. Karşı çıkanları ise katliam, devlet

¹¹¹ Hakan Kırımlı, **a.g.e.**, s. 7 - 11.

¹¹² Alexandre Grigoriantz, **a.g.e.**, s. 75 - 81.

terörü ve sürgün yolu ile yani asimilasyon ve soykırım uygulayarak sindirmeye çalışmıştır. Rusların ele geçirdikleri bölgelerde uyguladıkları politikaları kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür¹¹³:

- Müslüman veya putperest olan yerli halkı tazyik, şiddet, propaganda veya menfaat yoluyla Hıristiyanlaştırmaya çalışmak,
- Rus göçmenlerini, ticaret ve ulaşım merkezlerine iskân ederek yerli halka hâkim kılmak,
- Yerli halkın tarım araç-gereçlerine ve hayvanlarına el koymak, hatta kendilerini Rus göçmenlerinin yararına angaryaya zorunlu kılmak,
- İskân bölgelerinin verimli arazilerini Rus göçmenlerine tahsis etmek, eğer bu araziler yerli halka ait ise bunları daha az verimli veya kurak arazi ile değiştirmek ve bu hususta şiddet kullanmak,
- İskân edilen Rus göçmenlerinin hâl ve hareketlerini sürekli kontrol altında tutmak.

Kısacası, XVIII. yüzyılda ve XIX. yüzyılın başlarında devam eden Osmanlı-Rus mücadelesi, Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'yı işgal etmesi ile sona ermiştir. Her iki bölgede de Müslüman nüfus çoğunluğu oluşturduğundan, işgal edilmiş olan bu bölgelerdeki nüfusun demografik dönüşümü "Rus Sömürge Siyaseti"nin ana unsurunu teşkil etmiştir. Bu siyasetin usulü ise; Müslümanların bölgeden sürülmeleri, alternatif olarak bu bölgelere Hıristiyanların yerleştirilmesi şeklinde olup, bu sadece savaş döneminde değil, barış

¹¹³ Nedim İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, s. 30.

döneminde de aktif bir biçimde gerçekleştirilmiştir. Ruslar, Türklerle yaptıkları her barış anlaşmasında Müslümanların Osmanlı Devleti'ne gönderilmesini, buna karşılık, Hıristiyanların da Rusya'ya göç ettirilmesini içeren maddeyi anlaşmaya dâhil ettirmeye çalışmışlardır¹¹⁴. Sonuçta, 1783'te Kırım'ın Rusya'ya ilhakından hemen sonra Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne göçler başlamış ve bazen hızlanarak, bazen de yavaşlayarak yıllar boyunca devam etmiştir.

¹¹⁴ Safarov Rafik Firuzoğlu, "Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Göçler", **Osmanlı**, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 687.

İKİNCİ BÖLÜM

ANADOLU'DA TATARLAR

A. SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE TATARLAR

1. XIII. Yüzyılda Anadolu'nun Siyasi ve Sosyal Durumu

XI. yüzyılın ikinci yarısında Büyük Selçukluların, Bizans'a karşı kazandıkları başarılar ve 1071 yılındaki Malazgirt Zaferi, Anadolu'da yeni bir ortamın doğmasına yol açmıştır¹¹⁵.

Orta Asya bozkırlarından ve Aral Gölü civarından güneye, Horasan ve Kuzey İran bölgelerine doğru inen Türk boyları, Büyük Selçuklu Devleti'nin bilinçli politikasıyla, bu devletin sınırları içerisinde yerleşmelerine izin verilmeksizin doğudan batıya doğru, Anadolu'nun çeşitli yörelerine sevk edilmişler ve daha sonra da Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla, bu devletin asıl unsurunu oluşturmuşlardır¹¹⁶. Anadolu Selçuklu Devleti'nin büyüyerek, neredeyse bütün Anadolu'yu kontrol altına alması, Türk boyları

¹¹⁵ Mehmet Şeker, **Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 2005, s. 27.

¹¹⁶ Tuncer Baykara, **Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2004, s. 76 - 82; Mehmet Şeker, **Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı**, Ötüken Yay., İstanbul, 2006, s. 65.

açısından Anadolu'yu daha da çekici hale getirmiş ve bölgeye yönelik göçün sürekliliğini sağlamıştır¹¹⁷.

XI. yüzyılın ortalarından itibaren ardı arkası kesilmeden devam eden Türk göçleri, bazen yavaşlamış, bazen de nüfusça sayısı artarak hızlanmıştır. Özellikle XIII. yüzyılda Anadolu'ya birçok yeni Türkmen aşireti gelmiştir. Bunların bir bölümü Moğol ordularının önünden kaçan ve kendileri için bir sığınma yeri olarak kabul ettikleri Anadolu'ya gelmiş olan Türkler'dir. Görüldüğü gibi, Anadolu'ya yönelik büyük göç hareketlerinden bir bölümü Orta Asya'daki gelişmelerden kaynaklanmış olup, Cengiz Han önderliğindeki Moğol ordularının bu bölgeye yönelik istila hareketine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Harezmşah Devleti'nin yıkılması sürecinde Moğol ordularından kaçan aşiretler, İran ve Azerbaycan bölgelerine gelip yerleşmişler, daha sonra Moğolların bu bölgelere yönelmeleri nedeniyle, Anadolu'nun içlerine göç etmişlerdir¹¹⁸. Böylece, Moğol saldırılarına bağlı olarak Anadolu'ya gelmiş olan Türkmenler, bir yandan Anadolu'daki nüfus yapısını büyük ölçüde değiştirerek Türk nüfusunun artmasına, diğer yandan da dağlık bölgelerin, sahillerin ve özellikle XIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar hâlâ Bizanslıların elinde bulunan Batı Anadolu topraklarının Türkleşmesine ve İslamlaşmasına yol açmışlardır¹¹⁹. Kısacası Moğolların Orta Asya'dan Ön Asya'ya doğru ilerleyen şiddetli yayılması, bu

¹¹⁷ A. Ahat Andican, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya**, Doğan Yay., İstanbul, 2009, s. 30 - 31.

¹¹⁸ Yusuf Halaçoğlu, **Türkiye'nin Derin Kökleri Osmanlı Kimliği ve Aşiretler**, Babıali Kültür Yay., İstanbul, 2010, s. 85; M. Şeker, **a.g.e.**, s. 87; Ahmet Yaşar Ocak, **Babailer İsyanı**, Dergah Yay., İstanbul, 1996, s. 37 - 40.

¹¹⁹ M. Şeker, **a.g.e.**, s. 87.

bölgelerde büyük sarsıntılara yol açmakla birlikte, Anadolu'nun Türkleşme ve İslamlaşması açısından olumlu gelişmelere sebep olmuştur ve Moğol orduları önünde çekilen Türk boyları, seller halinde Anadolu'ya akmışlardır¹²⁰.

Asya Bozkırlarından, Anadolu topraklarına kadar geniş bir saha içerisinde meydana gelen ve Anadolu'nun tarihi yapısında köklü değişikliklerin oluşmasına sebep olan bu göçleri; Malazgirt'ten önceki göçler, Malazgirt'ten sonraki göçler ve Moğol İstilasası önünde meydana gelen göçler şeklinde üç bölüme ayırmak mümkündür¹²¹.

Malazgirt'ten önceki göçler arayış niteliğinde olup, Anadolu'da kalıcı olmamakla birlikte yine de bir iz bırakmıştır. Bu göçlerin kalıcı olmasını sağlayan Malazgirt Zaferi, Anadolu tarihi bakımından bir dönüm noktasıdır. Malazgirt'ten sonraki göçler, Anadolu'yu vatan edinme gayesi taşımaktadır. Böylece, XI. yüzyıldan itibaren Anadolu'da, Selçuklu veya diğer Türk boyları tarafından çeşitli devlet ve beylikler kurulmuştur¹²².

Özellikle XIII. yüzyılda Moğol saldırılarına bağlı olarak meydana gelen göçlerde, Anadolu'ya sığınma amacıyla gelen çok sayıdaki Türk boylarının yanında, Anadolu'da kendi egemenliğini sağlamak isteyen Moğol hanları tarafından, Moğol orduları ile birlikte gönderilen ve Anadolu'nun çeşitli yerlerine yerleştirilen Türk ve Moğol grupları da vardır¹²³.

¹²⁰ Mehmet Dikici, **Anadoluda Türkler (Anadolu'ya Türk Göçleri)**, Burak Yay., İstanbul, 1998, s. 204.

¹²¹ M. Şeker, **a.g.e.**, s. 78.

¹²² M. Şeker, **a.g.e.**, s. 77.

¹²³ Nihat Kaşıkçı - Hasan Yılmaz, **Orta Asya - Anadolu Göç Coğrafyası Tanrı Dağlarından Malazgirt'e (Şehirler - Devletler - İz Bırakanlar)**, TÜRKAR Yay., Ankara, 2001, s. 19 - 20; M. Şeker, **a.g.e.**, s. 87.

XIII. yüzyıl; etnik teşekkül, ekonomik düzen, kültürel gelişim ve siyasi değişiklikler bakımından Anadolu tarihinin en önemli ve dikkat çeken devirlerinden biridir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin siyasi ve kültürel bakımlardan en üst seviyeye ulaşması, IV. Haçlı Seferi'nden sonra Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'daki enkazı üzerinde İznik ve Trabzon Rum İmparatorlukları'nın kurulması, Moğolların Anadolu'ya fiilen hâkim olarak, Selçuklu hâkimiyetinin bir gölge haline gelmesi, Anadolu Türklerinin, İlhanlı hâkimiyeti altına girmesi, Memlükler ile Altın Orda Devleti'nin Anadolu'da siyasi bir rol oynamaya kalkışması ve İstanbul'da Bizans İmparatorluğu'nun yeniden ihyası gibi olaylar, bu dönemde meydana gelmiş önemli olaylardandır¹²⁴.

2. Köseadağ Savaşı ve Sonrasında Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti

XIII. yüzyıl Anadolu tarihinin hem siyasi hem de sosyal yönden en önemli olayı, Moğol İstilasıdır. I. Alâaddin Keykubâd'ın (1220-1237) son zamanlarında Anadolu sınırlarında beliren ve sadece Türkleri değil, Rumları da büyük telaşa düşüren Moğol tehlikesi, Alâaddin Keykubâd'ın ihtiyatlı siyaseti sayesinde atlatılmıştır. Ancak Alâaddin Keykubâd'ın, baş gösteren Moğol tehlikesine karşı aldığı yerinde savunma tedbirlerini ve Moğollara karşı izlediği siyaseti kendisinden sonrakilerin devam ettirememesi ve ölümünden birkaç yıl sonra, özellikle Moğolların önünden kaçarak Anadolu'ya gelmiş olan göçebe Türkmenler'in yoğun olarak katılımıyla patlak veren Babaîler İsyanı'nın

¹²⁴ Fuad Köprülü, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, TTK Yay., Ankara, 1999, s. 27 - 28.

(1240) devletin düzenini derinden sarsması¹²⁵, Anadolu Selçuklu Devleti'ni 1243'teki Köseadağ Savaşı'ndan sonra Moğol tahakkümü altına sokmuştur. 1243 yılında Baycu Noyan kumandasındaki Moğol ordusu, Sivas'ın doğusunda Köseadağ mevkiinde Selçuklu ordusunu büyük bir bozguna uğratmıştır. XIII. yüzyılın ortalarına doğru yaşanan Köseadağ bozgunu ve sonrasındaki Moğol istilasını, Anadolu Selçuklu tarihinde felaketlerin başlangıcı olmuş ve Anadolu toplumunda şiddetli sarsıntıların yaşanmasına yol açmıştır. İç karışıklıklar, Moğolların askeri işgalleri ve ağır vergi talepleri gibi sebeplerden dolayı, XIII. yüzyılın sonlarında artık Anadolu Selçuklu Devleti dağılma sürecine girmiş ve özellikle uçlarda başlamak üzere, Selçuklular'ın hâkim oldukları bölgelerde müstakil yönetimler yani yeni bir beylikler dönemi ortaya çıkmıştır¹²⁶.

¹²⁵ Babaîler İsyanı ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, **Babaîler İsyanı**, Dergah Yay., İstanbul, 1996.

¹²⁶ F. Köprülü, **a.g.e.**, s. 32; M. Şeker, **a.g.e.**, s. 74 - 77; İbrahim Kafesoğlu, **Türk İslam Sentezi**, Ötüken Yay., İstanbul, 1999, s. 131 - 132; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk - İslam Medeniyeti**, Ötüken Yay., İstanbul, 2005, s. 299; Jean - Pierre Bodmer, "Selçuklular Anadolu'da", **Cogito**, Sayı: 29, YKY., İstanbul, 2001, s. 43; Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, s. 94 - 95; A. G. Galstyan, **Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar**, Çeviren: İlyas Kamalov, Yeditepe Yay., İstanbul, 2005, s. 66 - 67, 182 - 183; İlhan Erdem, "İlk Dönem Türkiye Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisadi Boyutu (1243 - 1258)", s. 5; Simon de Saint Quentin, **Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245 - 1248)**, Çeviren: Erendiz Özbayoğlu, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araş. Vakfı Yay., İstanbul, 2006, s. 58 - 66; Osman Turan, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar**, TTK, Ankara, 1988, s. 84 - 99; M. Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Akçağ Yay., Ankara, 2009, s. 191 - 192; Hasan Oktay, **Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar**, Selenge

3. Selçuklular'ın İlhanlı Hâkimiyeti Altına Girmesi ve Moğolların Anadolu'yu İstilas

Moğollar'ın Anadolu'daki dönemleri; 1243-1256, 1256-1276 ve 1276'dan sonraki dönem olmak üzere üç bölüme ayrılabilir. 1243-1256 yılları arasındaki on üç yıl, Moğollar'ın zafer sevinci, Selçuklular'ın kendilerine itaat etmelerinin şaşkınlığı ve taşkınlığı ile geçmiştir. Bu dönemde Anadolu'da askeri ve siyasi dengeler Moğollar'ın lehine değişmiş, Anadolu Moğollar tarafından yakılıp yıkılmış ve sömürülmüştür¹²⁷. Görüldüğü gibi, Moğolların 1243 tarihinde Köseadağ Savaşı'nda Selçukluları yenilgiye uğratmaları üzerine, Selçukluların Moğollara bağlanarak vergi öder hale gelmesi ve sonraki gelişmeler, Moğolların Anadolu üzerindeki hâkimiyetlerinin başlangıcını oluşturmuştur. Daha sonra 1250'li yıllarda İran-Irak bölgelerinde Moğol egemenliğini sağlayan Hülagu'nun İlhanlı Devleti'ni kurmasıyla birlikte, bu hâkimiyet daha da güçlenmiştir. Hülagu'nun bizzat kendisinin, tahminen bir milyon civarında (yaklaşık iki yüzbin çadır) Moğol-Türk nüfusu ile birlikte bu bölgelere geldiği bilinmektedir. Hülagu'nun, Tebriz'i başkent yaparak, kalmak üzere Anadolu'ya yerleşmesinin yanında, Baycu da askerleri ile birlikte Anadolu'ya yerleşmiş ve Selçuklu sultanlığı sembolik olarak yerinde bırakılmış ancak Anadolu'da yönetim artık Moğollar'ın eline geçmiştir. İlhanlılar, Anadolu hâkimiyetlerini özellikle 1275 yılından itibaren kurumsallaştırarak, Anadolu'nun çeşitli yörelerine ordular yerleştirmişler ve böylece hâkimiyetlerini pekiştirmişlerdir. İlhanlılar, 1277 yılında Anadolu'nun askerî ve mülkî idaresine el koymuşlardır. Yanlarında aileleri de bu-

Yay., İstanbul, 2007, s. 58 - 62; Rudi Paul Lindner, **Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar**, Çeviren: Müfit Günay, İmge Yay. Ankara, 2000, s. 40 - 41.

¹²⁷ Hasan Sav, **a.g.e.**, s. 94 - 98.

lunan Moğol askeri kuvvetleri, özellikle Orta Anadolu'nun doğu kesimi ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da toplanmışlardır. Hülagu'nun oğlu Abaka Han döneminde Memlük Sultanı Baybars'ın Anadolu'ya gelmesi ve bir Moğol ordusunu yenmesi üzerine İlhanlı yönetimi, Anadolu'ya büyük bir ordu göndermiş ve bu tarihten itibaren oldukça fazla miktarda bazı Türk-Moğol kabilelerini Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yerleştirmeye başlamıştır. İlhanlılarla Anadolu'ya gelen halkın büyük bir çoğunluğu aslen Türk boylarına mensup olup, Moğol olanların büyük bir kısmı da zaman içinde Türkleşmiştir¹²⁸. Moğolların Anadolu'ya yayılışları XIII. yüzyılın sonlarından itibaren artmakta olup, XIV. yüzyılın ikinci yarısında, Konya ve Kütahya bölgelerinden Sivas'a kadar uzanmak üzere bütün Orta Anadolu'da yaşamakta oldukları görülmektedir¹²⁹.

4. Anadolu'ya Gelen Moğol Toplulukları

İlhanlı hâkimiyetindeki Anadolu'da, Moğollar'ın XIII. yüzyıldaki istilaları sırasında gelen ve Tatar diye adlandırılan Doğu Türkleri ile gerçek Tatar olan Moğol boyları yaşamıştır. Bunların bir kısmı Memlük sultanı Baybars'ın Anadolu seferi sırasında (1277) askeri amaçla getirilmiş olup, adları ve yerleştirildikleri şehirler şöyledir; Bisvutlar (Aksaray, Kayseri, Konya), Çavdarlar (Ankara, Eskişehir, Kütahya), ayrıca Uygur Türkleri de Sivas civarında iskân edilmişlerdir. Bunların dışında, Kayseri civarla-

¹²⁸ Osman Turan, **Selçuklular ve İslamiyet**, Turan Yay., İstanbul, 1971, s. 56; F. Köprülü, **a.g.e.**, s. 42 - 43; Mehmet Dikici, **a.g.e.**, s. 204; Umay Türkeş - Günay, **Türklerin Tarihi - Geçmişten Geleceğe**, Akçağ Yay., Ankara, 2007, s. 404 - 405.

¹²⁹Tuncer Gülensoy, "Anadolu'da Moğolca Yer Adları ve Rumeli'deki İzleri", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, C. II, S. 11, İstanbul, 1981, s. 126.

rına yerleştirilen Samagarlar, Sivas, Kayseri civarlarına yerleştirilen Barımbaylar ile birlikte aykazan ve Alagöz gibi Moğol boyları da Orta Anadolu'da yerleştirilmişlerdir. Bu Moğol boylarının, XIV. yuzyılda da Orta Anadolu'da faaliyette buldukları, hatta bunlardan Barımbaylar'ın, bir ara Diyarbakır havalisinde bir beylik dahi kurdukları bilinmektedir. Bunların dışında Turgutlar, Varsaklar ve Kara Tatarlar, İlhanlılar döneminde gelen en kuvvetli Moğol zümrelerinden olup ayrıca, Caungarlar (Amasya, Tokat), Tos Bugalar (Ankara) ile Bisvut Baycu, Kireyit Tayşi, Kuin Tatar, Tengiz Güregen, akır Güregen aileleri, Babuk ve Oğulları (Niğde), Bayancar Tatarı, İsmail Ağa ve Oğulları (Beyşehir), Ata Bey ve Oğulları (İlgın) da vardır¹³⁰.

Anadolu'da bulunan bu ailelerin hangi kavim ya da boylar tarafından oluşturdukları kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, Anadolu'daki Moğol veya Tatarların, Uzak Doğu'da Mançurya sınırlarındaki Boyur Navur kıyılarında yaşayan Tatarlar, Onan ve Kerulen Irmakları arasında yaşayan Moğollar, Tula ve Selenge boylarındaki Kireyitler, onların komşuları Uyratlar ve sayıca onlardan az olmayan Uygur, Kıpçak ve belki de Karluklar'dan oluşmuş olmaları muhtemeldir¹³¹.

¹³⁰ F. Köprülü, **a.g.e.**, s. 42 - 43; Dilek Demir, **Danişmendli Sahasındaki Konar - Göçerler ve Faaliyetleri** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003, s. 31- 36; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, C. I, TTK Basımevi, Ankara, 1970, s. 138 - 139.

¹³¹ Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 138; Dilek Demir, **a.g.e.**, s. 36.

Anadolu'ya geldikleri bilinen veya tahmin edilen Moğol boyları şunlardır¹³²:

1) UYRAT: Muş ve Bingöl bölgelerinde yaşamışlar ve varlıklarını XV. yüzyılın başlarına kadar devam ettirmişlerdir. Celayirliler'den sonra tamamiyle Karakoyunlular'a dahil olmuşlardır.

2) SÜNİT: XIV. yüzyılda Musul, Diyarbakır ve Ahlat bölgelerinde yaşamışlar, daha sonra Orta Anadolu'ya göç ederek burada varlıklarını devam ettirmişlerdir.

3) BİSU'UT

4) CELAYİR

5) TATAR

6) KİREYİT: Kütahya-Eskişehir bölgesinde yaşamışlardır. Osman Bey zamanında yine bu bölgelerde yaşadığı bilinen Çavdar Tatarları adını, Kireyit Alinak Noyan'ın oğullarından olan Çavdar'dan almışlardır.

7) KURULAS: Baycu ile birlikte Anadolu'ya gelen Yasavur Noyan oğlu Hoca Noyan'ın oğullarıdır.

8) URYANGKAT: Cengiz Han'ın en ünlü kumandanlarının mensup oldukları boy olup, 1277 yıllarında Anadolu'ya gelmişlerdir.

9) SULDUS: Demirtaş'ın valiliği sırasında Anadolu'ya gelmişlerdir.

10) ARULAT

11) MENKUT

12) SUGANUT

¹³² Faruk Sümer, **a.g.e.**, s. 139 - 143; Z. V. Togan, **Umumi Türk Tarihi'ne Giriş**, s. 252.

13) UYGUR: XIV. yüzyıldan önce Anadolu'daki Moğollar arasında Uygurlar'a mensup beylerin bulunup bulunmadığı tam olarak bilinmemekle birlikte, XIV. yüzyılın ilk dönemlerinden itibaren Demirtaş'ın buyruğunda Anadolu'ya gelmişlerdir. Ayrıca, çoğunluğunu Uygur Türkleri'nin teşkil ettiği bahşi (din adamı), bitikçi (yazıcı), otacı (hekim) gibi çeşitli mesleklerden Türkler de Anadolu'ya gelmişlerdir.

İlk dönemlerde Anadolu'ya gelen Moğol gruplarının; cemaat sayısının 148, hane sayısının 2.621 ve mücerred nüfusun 1.121 olduğu bildirilmektedir¹³³. Zamanla bunların sayılarında artışlar olmuştur.

5. Anadolu'da Moğolların İskânı

Anadolu'da bulunan Moğollar, askeri düzenlerinin de bir sonucu olarak sağ kol ve sol kol olmak üzere ikiye ayrılmışlardır. Sağ koldakiler; İlhanlılar'ın Anadolu valisi Emir Çoban'ın oğlu Demirtaş zamanında Konya, Kayseri ve Niğde bölgelerine getirilirken, sol koldakiler ise; Sivas, Amasya, Tokat ve Çorum bölgelerine getirilmişlerdir. Hatta Kırşehir, Ankara ve Eskişehir bölgelerindeki Moğol oymaklarının da sol kola dahil oldukları sanılmaktadır¹³⁴.

Görüldüğü gibi Moğol istilası sonucunda, Doğu Türkleri'nden ve özellikle Moğollar'dan oluşan önemli gruplar Anadolu'ya gelmiştir ve bunlar çoğunlukla Tokat, Amasya, Çorum, Kırşehir, Kayseri ve Sivas'ta yani Orta Anadolu'da yaşamışlardır. Orta Anadolu'da yaşayan bu gruplara, sonraları "Tatar" veya muhtemelen, siyasi itibarlarını kay-

¹³³ Y. Halaçoğlu, **Osmanlı Kimliği ve Aşiretler**, s. 91.

¹³⁴ Faruk Sümer, **a.g.e.**, s. 115 - 116.

bettiklerinden dolayı “Kara Tatar” denilmiştir. XV. yüzyıl başlarında Kara Tatarlar’ın sayısının 40.000 eve ulaştığı sanılmaktadır ki bu rakam ortalama 200.000 kişiye tekabül etmektedir¹³⁵.

İlhanlılar tarafından Anadolu’ya getirilen bu gruplar, daha önceden gelip de bu bölgelere yerleşmiş olan Türkmen aşiretlerinin Anadolu’nun dağlık bölgelerine doğru hareketlenmesine neden olmuştur. Hülâgu’nun torunu Argun Han zamanında büyük bir nüfus hareketi daha gerçekleştirilmiş ve Horasan’daki Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Cuvanşir Türkmenleri de kitleler halinde Azerbaycan’a ve Anadolu’ya nakledilmişlerdir. Bütün bu gelişmeler yakından incelendiğinde, özellikle İlhanlılar döneminde Anadolu’nun etnik yapısının büyük ölçüde Türkler lehine değişmiş olduğu görülmektedir. Yani Moğol kabilelerin Anadolu’daki iskânı, bir taraftan Anadolu’nun Doğu ve Güneydoğusunda Türkmenlerin batıya doğru göç etmesi ile oluşan boşluğa yeni Moğol-Türk boylarının doldurulmasını sağlamış, diğer taraftan da Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki Türkmenleri Batı Anadolu ve Karadeniz sahil bölgelerine iterek, Anadolu’nun uç bölgelerinin Türkleşmesine hizmet etmiştir¹³⁶.

Moğol istilasının Yakındoğu ve Anadolu üzerinde siyasi, askeri, sosyal, kültürel, ekonomik ve dini tesirleri olduğu gibi nüfus yapısı ve miktarı üzerinde de çok önemli etkisi olmuştur. Anadolu’ya gelen Türk-Moğol kabilelerinin, Anadolu’nun nüfus yapısının ve miktarının oluşmasındaki rolü tam olarak ortaya koyulamamıştır. Ancak Anado-

¹³⁵ Faruk Sümer, “Anadolu’ya Yalnız Göçebe Türkmenler mi Geldi?”, **Bellekten**, C. XXIV, S. 93 - 96, TTK Yay., Ankara, 1960, s. 574 - 575; Dilek Demir, **a.g.e.**, s. 36-37; Muammer Gül, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Moğol Hâkimiyeti**, Yeditepe Yay., İstanbul, 2005, s. 171.

¹³⁶ Z. V. Togan, **a.g.e.**, s. 253 - 257; M. Gül, **a.g.e.**, s. 175.

lu'ya gelen bu kabilelerin nüfus miktarları ile ilgili olarak genel bir değerlendirme yaptığımızda, karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır:

Yakınoğu ve Anadolu'ya ilk olarak, Celâleddin Harezmsâh'ı takip etmekle görevlendirilen Curmağun Noyan, 40.000 kişilik bir kuvvetle gelmiştir. Bu kuvvetler, bir daha geri dönmek üzere aileleri, hayvanları ve bütün ağırlıkları ile yola çıkmış olup, bunların nüfusunun tahminen 150.000 ile 200.000 arasında olduğu sanılmaktadır. Kafkasya bölgesine gelen bu Moğol nüfusu, Azerbaycan'da üslenerek, özellikle Anadolu'ya ve Irak'ın kuzeyine yönelik harekâtlarda kullanılmışlardır. Curmağun Noyan'dan sonra, önce Baycu ve ardından Elçigiday bu bölgelere gönderilmişse de asıl olarak hanedan üyesi Hülagu, mevcut Moğol ordusunun 1/5'i oranındaki bir ordu ile gelmiştir. Bu ordunun 15 ile 17 tûmeden meydana geldiği bilinmekte olup, her tûmenin 10.000 kişi olduğu düşünöldüğünde, bu ordunun 150.000 ile 170.000 kişiden oluştuğu söylenebilir. Bu rakamlar kesin değildir ancak belli bir fikir vermesi açısından önem taşımaktadır. Ayrıca Moğol orduları sadece askeri birliklerden meydana gelmemekte olup, aileleri ve hayvanları ile birlikte gönderildiklerinden, Yakınoğu ve Anadolu'ya ortalama olarak 1.000.000'luk bir nüfus kitlesinin geldiği sanılmaktadır. Bunların zaman zaman takviyesi ve diğer katılımlar da hesaplandığında, bu rakamın daha da çok artacağı görölmektedir. İlhanlılar'ın doğudan yeni kuvvetlerin gelmesi için takip ettikleri siyaset ve Orta Asya'daki nüfus sıkışmasının da etkisi ile özellikle Olcaytu döneminde yoğun nüfus dalgalarının geldiği anlaşılmaktadır. İlhanlılar'a ait tûmenlerden dört önemli tûmen, Diyarbakır, Akşehir, Niğe-Aksaray ve Kırşehir-Delice olmak üzere doğrudan Türkiye sınırları içerisinde yer alırken, diğer önemli beş tûmenleri de kuzeyden güneye doğru Anadolu'nun etrafında dizilmiştir. Buradaki Moğol kuvvetleri, yeri geldiğinde Anado-

lu'daki harekâtlarda kullanıldıkları gibi Anadolu'da kalıcı olarak da görevlendirilmişlerdir. Moğollar, özellikle 1277 yılından sonra Anadolu'nun idaresine tayin ettikleri valileri vasıtası ile Anadolu'ya yerleşmek üzere, buradaki kuvvetlerini beş tümenin üzerine çıkarmışlardır. Anadolu'ya yapılan askerî harekâtlardan sonra bazen bu komutanların geri çağrıldığı görülse de, zamanla İlhanlılar tarafından Anadolu'nun giderek daha zor idare edilme durumu ortaya çıktığından, Anadolu'yu daha sıkı bir şekilde kontrol etmek için hem bu harekâtlar daha sık olarak yapılmaya başlanmış, hem de Anadolu'da daha fazla sayıda birlik bırakma mecburiyeti ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda, bazen isyan eden Moğol komutanlarına mensup topluluklar Anadolu'nun çeşitli bölgelerine dağılarak, buralarda kalıcı bir duruma gelmişlerdir. Adıyaman-Besni bölgesindeki Uyrat'lar bu duruma bir örnek olarak gösterilebilir. İlhanlılar'da, istenildiği zaman devletin daimi ordusu otuz tümenin üzerine çıkarılabilmektedir ki bu rakam ortalama 300.000 kişilik bir orduya ve 1.500.000'a yakın bir Moğol nüfusuna karşılık gelmektedir. Moğolların sadece bir şubesi olan Kara Tatarların sayısının dahi 40.000 evden yani 200.000 kişiden oluşması, Anadolu'daki Moğol sayısının oldukça fazla olduğunu açıkça göstermektedir¹³⁷.

XIV. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'da, Tatar diye adlandırılan ve tamamen Türkleşmiş olan bu Moğol topluluklarının çokluğu “on sekiz bin alem” sözü ile ifade edilmiştir. Bu dönemde bunların sayılarının 40.000 ile 100.000 çadır halkı kadar olduğu sanılmaktadır. Yapılan araştırmalar, özellikle İlhanlılar döneminde Anadolu'da

¹³⁷ Muammer Gül, **a.g.e.**, s. 167 - 170; F. Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, s. 513; Z. V. Togan, **a.g.e.**, s. 312 - 315.

Moğol nüfusunun çok fazla miktarda arttığını ve Anadolu’da ortalama olarak 500.000 üzerinde bir Moğol nüfusunun bulunduğunu göstermektedir¹³⁸.

Kısacası, içerisinde bulunan önemli miktardaki Türk nüfusu ile birlikte, yaklaşık olarak bir buçuk - iki milyonluk bir Moğol nüfusunun Yakındoğu’ya geldiği ve bu nüfusun beş tûmeden fazlasının Anadolu’da yerleştiği söylenebilir. Bu gelen Moğol ve onların içindeki Türk birlikleri, bütün ağırlıkları, aileleri ve hayvanları ile birlikte, kendilerine ikta edilmiş olan belirli bölgelerde yerleşmek üzere gelmişlerdir. Bu durum, XIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren göçebe Moğol-Türk topluluklarının Anadolu’da siyasi gücün merkezini oluşturduklarını göstermektedir. İlhanlı Devleti’nin yıkılmasından sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu’dan, Batı Anadolu’ya kadar olan geniş bir bölgede yayılan Moğol toplulukları, XIV. yüzyılın ortalarından itibaren İç Anadolu’da yoğunlaşmıştır¹³⁹.

6. Anadolu Kültürü ile Yer ve Boy İsimlerinde Moğolların Etkisi

Moğolların Yakındoğu ve Anadolu’yu istilasını, arkasından da İlhanlı Devleti’nin kurulması ve istila edilen bölgelerin hâkimiyet altına alınması ile Moğollar için yeni bir dönem başlamıştır. Anadolu’da iskân edilen Moğol kabileleri, XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bir İslamlaşma ve Türkleşme sürecine girmişlerdir. Aslında Moğol kabilelerinin özellikle Türkleşmesi olayını, çok eskilere kadar gitmekte olup, Türk ve Moğol topluluklarının çok uzun yıllar devam eden birlikteliklerine dayanmaktadır. Tarih boyunca Moğolların en fazla karışıp kaynaştıkları milletin Türkler olduğu bilinmektedir.

¹³⁸ F. Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, s. 115.

¹³⁹ Muammer Gül, **a.g.e.**, s. 172 - 74; F. Köprülü, **a.g.e.**, s. 85 - 92, 288 - 89.

Bunun yanında, Moğolların Türkleşmesi ve İslamlaşması, Cengiz Han'dan sonra Moğolların hâkim oldukları Türk dünyası coğrafyasının aynı zamanda bir İslam coğrafyası olması ile de yakından ilgilidir. İslamiyet, uzun tarihleri boyunca bazen yan yana bazen de iç içe yaşayan ve aynı bozkır geleneğinden gelen Asya'nın bu iki milletini kaynaştırmış ve Moğolların Türk dünyası içerisinde eriyerek Türkleşmesine hizmet etmiştir. Moğolların Türkleşme ve İslamlaşmasının en yoğun ve hızlı olarak görüldüğü coğrafyalardan biri de Anadolu coğrafyasıdır. Müslüman olduktan sonra ve sayı bakımından Türklerden az oldukları, Müslümanlara ve Türklere göre kültürel olarak da daha geri oldukları için zamanla, Anadolu ve çevresindeki Moğol nüfusu hızla eriyerek Türkleşmiş, ayrıca kendi dillerini de bırakarak Türk dili ile konuşmaya başlamışlardır. XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde yani 1335 yıllarında İlhanlı Devleti yıkıldığı zaman, yıkılan artık bir Türk devleti olduğu gibi, onun yerine kurulan şube devletler de artık bir Türk devleti karakteri taşımaktadırlar. Yani İlhanlıların yerine kurulan ve her birinin yanında İlhanlı hanedanına mensup birinin kukla olarak bulunduğu Gölge Hanlar dönemi olan Celayirliler, Çobanlılar, Eretnalılar ve Sutaylılar, artık tamamen Türkleşmişlerdir¹⁴⁰.

Moğollar, buldukları bölgelerde siyasi yapıda önemli roller üstlendikleri gibi, zaman zaman o bölgedeki mücadelelerde taraf da olmuşlardır. Ayrıca Moğollar, Müslüman olmalarına ve yerleşik şehir kültürünün hâkim olduğu bir coğrafyada uzun süre kalmalarına rağmen, yine de yağmacı ve göçebe karakterlerini kolay kolay terk edeme-

¹⁴⁰ Muammer Gül, **a.g.e.**, s. 170 - 175; Z. V. Togan, **a.g.e.**, s. 259; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 24 - 25.

mişlerdir¹⁴¹. Aşıkpaşaoğlu Tarihinde anlatılan aşağıdaki olay, Moğollar'ın yağmacı faaliyetlerini devam ettirdiklerini göstermesi açısından önemli bir örnektir. Buna göre:

“...Osman Gazi, Lefke gazasına gittiğinde Çavdar Tatar'ı, Karaca Hisar'ın pazarına hücum etmiş. Orhan Gazi'ye de haber etmişler ki Tatar, pazarı bastı. Orhan Gazi de Eskişehir'de at nallatıyormuş. Bu haberi işitince hemen ata binip sürdü. Dağlar arasında Oynaş Hisarı derler viranca bir hisar vardır, Tatarlar'la orada buluştu. Göz açtırmadı. Tatarlar'ı yakaladı. Aldıklarını geri verdirdi. Hayli Tatar'ı da tuttu. Karaca Hisar'a getirdi. Babası gelinceye kadar sakladı. Osman Gazi gelince, Çavdaroğlu'nu getirdiler. Osman Gazi dedi ki: “Oğul! Bu zalim, komşudur. Hem de Müslümandır. Kendilerine, beyleriyle birlikte and verelim. Koyuverelim. Varsın memleketine gitsin” dedi. Öyle yaptılar. O zamandan ta Yıldırım zamanına kadar düşmanlık olmadı”¹⁴².

Moğol istilasının Anadolu'nun demografik, antropolojik ve kültürel tarihi üzerinde bıraktığı önemli tesirler, en fazla yer adlarında ve bu bölgelerde yaşayan aşiret ve boyların isim ve kimliklerinde görülmektedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu başta olmak üzere, Anadolu'nun hemen her yöresinde Moğol hâkimiyet dönemini hatırlatan Moğolca ve Tatar boyunun izlerini taşıyan adlar önemli bir yer tutmaktadır. Örneğin: Tatar Gazi (Muş-Malazgirt), Tatarhöyük (Urfa-Bozova), Tatar köy (Elazığ-Palu), Tataruşağı (Malatya-Akçadağ), Tataran (Diyarbakır), Tatar (Diyarbakır), Tatar Mezrası (Musul), Tatar Kayası (Adıyaman-Besni-Reşadiye), Tatar Dağı (Elazığ-Maden), Tatarı (Tunceli-

¹⁴¹ Dilek Demir, **a.g.e.**, s. 37; Muammer Gül, **a.g.e.**, s. 179.

¹⁴² **Aşıkpaşaoğlu Tarihi**, Hazırlayan: A. Nihal Atsız, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1985, s. 33.

Çemişgezek), Tatar Gazi (Ahlat), Tatarcık Mezrası (Ahlat), Tatar Düzü ve Tatar Yazısı (Malazgirt)¹⁴³.

Adıyaman'ın Besni ilçesindeki Oyratlı köyü ile Oyratlı Bağları, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyinde hâkim olan en önemli Moğol aşiretlerinden biri olan Uyratların hatırasını taşımaktadır. Aynı şekilde Diyarbakır'a bağlı İrincin köyü, önce Anadolu daha sonra Diyarbakır valiliği yapan İrincin Noyan'ın ismini taşımaktadır. Yine Diyarbakır'da bulunan Molla Fulad isimli bir köy, Diyarbakır valisi ve Sutaylılar hanedanının kurucusu Sutay Noyan'ın oğullarından Fulad'ın ismini taşıdığı gibi, Ahlat ve çevresindeki Sutay Sazlığı ve Sutay Gediği gibi yer isimleri de yarım yüzyıl Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya hakim olan ve Muş-Ahlat yöresini yaylak olarak kullanan Sutaylıların hatırası olarak kalmıştır. Bunların dışında Muğallı (Yozgat-Sorgun), Mıgırı (Erzincan), Mıgının (Van), Satı Gölü (Ahlat-Adilcevaz), Çaykadan/Çaykazan Nahiyesi (Urfa), İlhan köyü (Şanlıurfa), Ankara'da Esen Boğa, Mamak, Mürted gibi yer adları ve benzerleri, Anadolu'da bulunan ve Moğolca isim taşıyan önemli bölgeler arasında yer almaktadır. Bu örneklerin sayısını arttırmak mümkündür. Ayrıca Moğollardan (İlhanlılardan) kalan medreseler, kümbetler, köprüler, mezar taşları gibi mimari eserler, Moğolların Anadolu kültür tarihinde de önemli rol oynadıklarını göstermektedir. Moğollar, çağdaşları olan diğer Türk boyları kadar olmasa da Özellikle Ahlat ve çevresi ile Erzurum başta olmak üzere İç Anadolu bölgesinde bir çok eser bırakmışlardır. Ahlat'ta bulunan Erzen Hatun Türbesi, Erzurum Karanlık Kümbeti, Ahi Toman Zaviyesi, Yakutiye Medresesi ve Türbesi, Kırşehir'de Celal Hatun ve Osman b. Halil'e ait mezar taşları, Niğde'de Sungur bey Camii, Sivas'ta Şeyh Hüseyin Rai Çeşmesi, Samsun'da Bezistan

¹⁴³ Muammer Gül, **a.g.e.**, s. 184; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 143.

Mescidi ve Türbesi gibi eserler, İlhanlı-Moğol dönemine ait önemli eserler arasında sayılabilir¹⁴⁴.

Görüldüğü gibi, Köseadağ Savaşı'ndan sonra Anadolu'yu hâkimiyet altına alan Moğol toplulukları, zamanla sayıları artarak ve kalıcı olmak üzere Anadolu'ya yerleşmeye başlamışlardır. Özellikle İlhanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra siyasi teşekküller kuran bazı Moğol toplulukları, bazen kendi isimleri ile bazen de çeşitli Türk aşiretlerine bağlı olarak yüzyıllar boyunca yaşayarak, günümüze kadar gelmişlerdir. XIV. ve XV. yüzyıllarda İç Anadolu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu başta olmak üzere Anadolu'da kalan Moğol toplulukları zamanla İslamiyeti kabul ederek, Müslüman topluluklar olarak Türkleşmişlerdir. Anadolu'nun etnik, sosyal ve kültürel yapısı ile maddi kültür unsurlarının oluşmasında, Müslüman-Türk karakterindeki bu Moğol topluluklarının önemli rolü olmuştur¹⁴⁵.

B. OSMANLILAR DÖNEMİNDE TATARLAR

1. Osmanlı Kuruluş Yılları ve Tatarların Durumu

1071 Malazgirt Savaşı ve Anadolu'nun fethi ile birlikte büyük dalgalar halinde başlayan ve aralıklarla XIII. yüzyılın son çeyreğine kadar devam eden göç hareketleri, Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Özellikle 1221-1260 yılları arasındaki Moğol istilaları sırasında Anadolu'ya gelen göç dalgaları daha büyük boyutlara ulaşmış ve yerleşik unsurların Anadolu'ya gelmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu

¹⁴⁴ Muammer Gül, **a.g.e.**, s. 200 - 202.

¹⁴⁵ Muammer Gül, **a.g.e.**, s. 203 - 206; Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, s. 324 - 332.

gelenler arasında yer alan Karluk, Halaç, Kıpçak gibi çeşitli Türk kavimlerinin yanında, Moğolların Anadolu'da idareyi ellerinde tutabilmek ve güvenliği kendi menfaatleri doğrultusunda sağlayabilmek amacıyla aile ve sürüleri ile birlikte getirdikleri Moğol askeri birlikleri de bulunmaktadır. Aslında, gelenlerin büyük bir kısmı aslen Türk boylarından olsa da, çok sayıda Moğol grupları da Anadolu'ya yerleşmiştir ve zamanla bunlar da Türkleşmiştir. Böylece bu Türk-Moğol grupları ile daha önceden gelmiş olan ve büyük çoğunluğu oluşturan Türkmenler, Anadolu'nun uç bölgelerinde büyük bir yığılma ve nüfus patlamasına neden olmuşlardır¹⁴⁶.

1300'lü yıllarda Anadolu Selçukluları'nın, kendileri ile Bizans arasına ve Anadolu'nun Batı bölgelerine yerleştirdikleri uç beylikleri, şeklen bu devlete ve İlhanlılara bağlı görünmekle birlikte, kendi egemenlik alanlarını oluşturmaya başlamışlardır. 1308'de son Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyasüddin Mesud'un ölümü, bu devletin sonunu getirmiştir. Anadolu'yu doğrudan yönetmeye başlayan İlhanlı Valisi Eretna, son İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Han'ın varis bırakmadan 1335'te ölmesi üzerine merkezi Sivas olmak üzere kendi devletini kurmuştur. Bu dönemde Trabzon Rum Devleti, Kilikya Krallığı, İzmir ve Bizans tarafından kontrol edilen Marmara Sahilleri dışında, bütün

¹⁴⁶ İlhan Şahin, **Osmanlı Döneminde Konar - Göçerler**, Eren Yay., İstanbul, 2006, s. 58 - 59; Yunus Koç, **XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1989, s. 12; İsenbike Togan, "Çinggis Han ve Moğollar", **Türkler**, C. X, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 246; Elizabeth A. Zachariadou, **Osmanlı Beyliği (1300 - 1389)**, Çeviren: Gül Ç. Güven, İ. Yerguz, T. Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000, s. 149 - 150.

Anadolu büyük ölçüde Türkleşmiş durumda olup, Osmanlıların yükselişi için gerekli olan zemin hazırlanmıştır¹⁴⁷.

Kısacası, XIII. yüzyılın ilk yarısında Orta Asya’da görülen Moğol baskısı ve bu baskının XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de doğrudan Anadolu’nun içlerinde hissedilmeye başlaması, 1243 Köseadağ yenilgisinden sonra Anadolu’nun Moğol hâkimiyeti altına girmesi ve Anadolu Selçuklu Devleti’nin Moğollara tâbi olarak parçalanması ile birlikte, bu büyük nüfus potansiyeli beyliklerde toplanmıştır. Osmanlı Beyliği’nin kurulması ile birlikte bu nüfus, bundan sonra Anadolu’da Türk birliğini sağlayan Osmanlı Devleti’nin asli unsuru olarak etkin bir güç haline gelmiştir¹⁴⁸.

Gelibolulu Mustafa Âli’nin “Kitâbü’t-Târih-i Kühü’l Ahbâr” isimli eserinde: “*Zira ol zamanda sükkân-i Milk-i Rûm ekseriya guzat’ı etrâk ve Tatar idüğü ma’lûm ve sair ahali-i merzibum ise evlâ-ı kefereden zuhur eylemiş bir bölük sâde-levh idükleri mefhum olmağın...*”¹⁴⁹ şeklinde anlatıldığı gibi, kuruluş yıllarında Osmanlı Devleti’nin etnik

¹⁴⁷ A. Ahat Andican, **a.g.e.**, s. 33.

¹⁴⁸ Yusuf Halaçoğlu, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştilmesi**, TTK Yay., Ankara, 1988, s. 2; Yusuf Halaçoğlu, “Kolonizasyon ve Şenlendirme”, **Osmanlı**, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1990, s. 581; Yunus Koç, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Nüfus Yapısı (1300 - 1900)”, **Osmanlı**, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 536; Suzan Albek, **Dorylaion’dan Eskişehir’e**, Eskişehir Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Vakfı Yay., Eskişehir, 1991, s. 98; Gerard Chaliand, **Göçebe İmparatorluklar Moğolistan’dan Tuna’ya**, Çeviren: Engin Sunar, Doğan Kitapçılık., İstanbul, 2001, s. 114, 122.

¹⁴⁹ Gelibolulu Mustafa Âli, **Kitâbü’t - Târih-i Kühü’l Ahbâr**, Hazırlayan: A. Uğur, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri, 1997, s. 195.

yapısının Türkler, Tatarlar ve Müslümanlaşmış yerel unsurlardan oluştuğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında, özellikle Orta Anadolu'da, Türk ve Moğol göçebeler, köylerde yaşayan çiftçi halk, şehir ve kasabalarda oturan, bir kısmı bağ bahçe ekimi ve bir kısmı çeşitli vakıf gelirleriyle diğer bir kısmı da ticaretle uğraşarak geçimlerini temin edenler ve az miktarda Ermeni kökenli yerli halk ile bütün bu grupları idare eden belirli bir yönetici tabakası mevcuttur. Bu dönemde Anadolu'da bulunan Moğol grupları, zamanın siyasi çekişmelerinde kendileri için uygun olan tarafı tercih ederek, askeri güç bakımından zaman zaman varlıklarını ispat ettikleri gibi, aynı zamanda yerleşik hayata geçtiklerinden genelde refah bir hayat yaşamışlardır. Böylece Anadolu'daki kültürel yapının bir gereği olarak mütemadiyen Türkleşmişlerdir. Bu dönemde daha önceden Anadolu'ya yerleştirilmiş ve Türkleşme sürecine girmiş olan bu Moğol grupları ile birlikte Anadolu'nun etnik ve kültürel yapısına Moğol unsuru da girmiş bulunduğu için, Moğol grupları Anadolu coğrafyasında önemli etnik, topografik ve filolojik izler bırakmıştır. Anadolu'da İlhanlı dönemi ile birlikte yoğunlaşan ve bu tarihlerden itibaren artık kendilerine "Tatarlar" ve "Kara Tatarlar" denilen bu grupların çoğu, XIV. yüzyıldaki siyasi gelişmeler neticesinde yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı tâbiyetine girmişlerdir ve XV. yüzyıl başlarında Timur tarafından Mâverâünnehir'e götürülen Kara Tatarlar dışındaki unsurlar, yavaş yavaş yerli halka karışarak kaybolmuştur¹⁵⁰.

¹⁵⁰ Yunus Koç, **XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskan ve Nüfus Yapısı**, s. 12 - 14; Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", **DİA**, C. XXX, İstanbul, 2005, s. 228; Franz Babinger - Fuad Köprülü, **Anadolu'da İslamiyet**, İnsan Yay., İstanbul, 2003, s. 57.

Tatarların, Osmanlıların Anadolu'da siyasi birliği sağlama çabalarında ve Osmanlı-Karaman ilişkilerinde önemli rolleri olmuştur. şöyle ki:

Anadolu'da İlhanlı hâkimiyetinin sona ermesiyle, Ankara'yı ele geçiren Eretna Bey'in ölümü üzerine çıkan taht kavgalarından yararlanan Orhan Bey'in 1354'de Ankara'yı ele geçirmesi sonucu, Kızılırmak ile Sakarya arasında kalan topraklarda Osmanlı hâkimiyeti sağlanmıştır. Böylece, Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılması üzerine bu devletin merkezi olan Konya'yı ele geçirerek, Selçuklu mirasını devam ettirdiğini iddia eden Karamanoğulları Beyliği ile komşu olunmuş ve bu tarihten itibaren de Osmanlı-Karamanoğulları mücadelesi başlamıştır. Osmanlı-Karaman mücadelesi ilk olarak, I. Murad döneminde 1387 yılında savaşa dönüşmüştür. I. Murad'ın Balkanlar'da bulunmasından yararlanan Karamanoğlu Alâeddin Ali Bey'in, kendilerine rakip olarak gördükleri Osmanlıların yönetimindeki Beyşehir'i ele geçirmesi üzerine yapılan savaşta Karamanoğulları yenilgiye uğratılarak, Beyşehir geri alınmıştır. Osmanlılarla Karamanoğulları arasında yapılan bu ilk savaşta, Karaman ordusunda çeşitli Türkmen kuvvetlerinin yanında, Samagar, Barımbay, Tosboğa gibi Kara Tatar kuvvetleri de yer almıştır. Daha sonra Yıldırım Bayezid döneminde 1397'de Akçay Ovası'nda yapılan Osmanlı-Karaman Savaşında, Karaman ordusunda yine aynı şekilde Türkmen ve Kara Tatar kuvvetleri yer almış ve Osmanlılara karşı savaşmıştır. 1397 yılında yapılan bu savaşta yenilerek, Osmanlı hâkimiyeti altına alınan ve şehzadeleri Bursa'da hapsedilen Karamanoğulları Beyliği, Ankara Savaşı'ndan sonra Timur tarafından en geniş şekliyle yeniden ihya edilmiş ve şahruh dönemi boyunca da Timurlular tarafından kollanmıştır. Bu durum, Osmanlıların Anadolu'da genişlemelerine engel olduğu gibi, Karamanoğullarının Osmanlılara karşı, çeşitli Avrupa gleri ile ittifaklar kurmasına ve

Avrupa devletleriyle Osmanlı coğrafyasına eşzamanlı saldırılar yapmasına neden olmuştur. Karamanoğullarının iktidarı ve hâkimiyeti ele geçirme çabaları Fatih Sultan Mehmed döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde Karamanoğulları yine Türkmen ve Kara Tatar gruplarının desteğini alarak Osmanlılara karşı mücadeleye girişmiştir. Osmanlı Devleti için daima sorun olmaya devam eden Karamanoğulları Beyliği, nihayet II. Bayezid döneminde 1487’de Osmanlı hâkimiyetine alınarak, kesin olarak sona erdirilmiştir¹⁵¹. Kara Tatar gruplarının, Osmanlı-Karaman mücadelesinde, Karamanoğullarının yanında yer aldığı görülmektedir.

2. Ankara Savaşı ve Tatarlar

Tatarlar, Osmanlıların Anadolu’da siyasi birliği sağlama çabaları ve Osmanlı-Karaman ilişkilerinin yanısıra, Ankara Savaşı ve Osmanlı-Timur ilişkilerinde de önemli rol oynamışlardır. Moğol istilası sırasında yoğun olarak Sivas, Malatya, Kayseri gibi Orta Anadolu’ya yerleştirilen Moğol grupları, yerleştirildikleri bölgelerde genellikle refah bir hayat yaşamalarına rağmen, XV. yüzyıla kadar çeşitli sorunlar çıkarmışlardır. Mustafa Nuri Paşa’nın “Netayic ül-Vukuat” isimli eserinde:

“...Yıldırım Bayezid Sivas ve Tokat yörelerini Kabâil-i Tatardan olan Kadı Burhaneddin’in dest-i tagallübünden sıyrıp aldı (Bu bölgeler, Tatar Kabilelerinden olan Kadı Burhaneddin’in elinden alındı). Yıldırım Bayezid Han, Sivas’ı havze-i hükümete idhal eyledikde, bunları tekâlîf-i divaniyyeden mu’af idüb, yalnız seferler vuku’unda hidemât-ı harbiyyede istihdam kılınmakta olduklarından günden güne tekessür ederek

¹⁵¹ A. Ahat Andican, **a.g.e.**, s. 90 - 91.

kırk elli bin nüfusa baliğ olmuş ve Timurlenk Rum'a teveccüh ettikde bunların ruesâsını, Saltanat-ı Rum'u va'd ile hafıyyen celb eylediğine mebni der ceng-i evvel taife-i merkume Timur askerine iltihak eylemişler idi. İş bitdikten sonra Timur her ne mütâleaya mebni ise bunları beraber götürmeyi tensib idüb lakin rızalarıyla gitmeyecekleri malum olduğundan asâkir-i külliye ile cevânib-i erba'alarını ihâta ederek altıb gitmiştir ki, Timur'un Rum'da olan ef'âlinin en hayırlusu budur...¹⁵² şeklinde anlatıldığı gibi Osmanlı padişahı Yıldırım Bayezid'in, Moğolların bulunduğu bölgeleri yani Orta Anadolu'yu ele geçirmesi üzerine Tatarlar, Osmanlı hizmetine alınmış ve eyalet süvarileri bunlardan oluşturulmuştur. Ancak Timur ile Yıldırım Bayezid arasında 1402 tarihinde meydana gelen Ankara Savaşı öncesinde Timur'un, Kara Tatarların liderlerine yazdığı mektupta Osmanlıları kastederek, "Niçin ulu Selçukiler tarafından azad edilen bir kölenin oğullarına köle oldunuz?" diyerek¹⁵³, çeşitli propaganda ve vaadlerle yanına çektiği ve savaş sırasında da Timur'un tarafına geçerek savaşın kaderini değiştiren bu Tatarların, Anadolu'daki refah hayatları sona ermiştir. Ankara Savaşı'nda Osmanlı ordusunu yenerek Yıldırım Bayezid'i esir eden Timur, Türkistan'a dönerken Yıldırım Bayezid'in da isteği üzerine Kırşehir, Beypazarı ve Sivrihisar bölgelerinde yaşayan yaklaşık 40.000 çadır olduğu sanılan Kara Tatarları da yanında götürmeye karar vermiştir. Tatarlar, bölük bölük tümen beylerine teslim edilerek, aileleri ve sürüleri ile birlikte tehcir edilmişlerdir. Anadolu'da refah bir hayat geçiren ve artık buralarda doğup büyüyerek Türkleşen bundan dolayı kendilerine "Kara Tatar Türkmenleri" de denilen Tatarlar,

¹⁵² Mustafa Nuri Paşa, **Netayic ül - Vukuat**, Sadeleştiren: Neşet Çağatay, C. I, TTK Yay., Ankara, 1992, s. 9, 24.

¹⁵³ A. Ahat Andican, **a.g.e.**, s. 82 - 83.

Anadolu'dan ayrılmak istemedikleri için zorla götürülmeye çalışılmışlardır. Hatta bazıları İran'a varduktan sonra da kaçıma çalışmış fakat başarılı olamayarak ağır bir şekilde cezalandırılmışlardır¹⁵⁴. Bu esnada en az üç bin kişinin katledildiği sanılmakta olup, İspanyol elçisi Clavijo, olaydan birkaç ay sonra bu bölgeden (Damgan Bölgesi) geçerken, katledilenlerin kesik başlarından şehir dışında yapılan kuleleri gördüğünü eserinde anlatmaktadır¹⁵⁵. Timur'un ölümünden sonra bir kısmı geri dönmek istemişse de geri dönemediklerine dair kesin bir bilgi yoktur. Ancak Tarihçi Münecimbaşı, Timur tarafından Maverâünnehir'e götürülen Kara Tatarların, Timur öldükten sonra, önce Harezm bölgesine gittiklerini, daha sonra da Anadolu'ya dönüp buradaki halk içerisinde eriyip gittiklerini yazmaktadır¹⁵⁶.

Timur, bunların dışında Anadolu'daki Tatarların hepsini götürmeğe muvaffak olamamıştır. Tatarların Anadolu'dan hareketleri esnasında Timur'un elinden kurtulabi-

¹⁵⁴ **Aşıkpaşaoğlu Tarihi**, Hazırlayan: A. Nihal Atsız. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1985, s. 78 - 79; Yunus Koç, **XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı**, s. 14; Faruk Sümer, "Tatar" (Orta Şarkta Tatarlar)', **İslam Ansiklopedisi**, C. XII/I; 1997, s. 60; Feridun M. Emecen, **İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası**, Kitabevi Yay., İstanbul, 2001, s. 166; Jean - Paul Roux, **Timur**, Çeviren: Ali Rıza Yalt, Milliyet Yay., İstanbul, 1994, s. 142-143; Gürsoy Solmaz, "Timur ve Seferleri", **Türkler**, C. X, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 550; İsmail Aka, "Timurlular", **Türkler**, C. X, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 519; Johannes Schiltberger, **Türkler ve Tatarlar Arasında (1394 - 1427)**, Çeviren: Turgut Akpınar, İletişim Yay., İstanbul, 1997, s. 66 - 67.

¹⁵⁵ Ruy Gonzales de Clavijo, **Anadolu Orta Asya ve Timur**, Çeviren: Ö. Rıza Doğrul, Ses Yay., İstanbul, 1993, s. 19 - 20, 110 - 111.

¹⁵⁶ Münecimbaşı Ahmet Dede, **Münecimbaşı Tarihi (Sahaif-ül - Ahbar fi Vekayi-ül-A'sar)**, Sadeleş-tiren: İsmail Erünsal, Tercüman Yay., İstanbul, 1001 Temel Eser, 1976, C. 1, s. 150.

lenler de olmuş ve bunlar eski yerlerinde kalmışlardır. Tehcirden kurtulan Tatar grupları eskiden olduğu gibi Ankara, Çorum, Amasya, Yozgat bölgeleri ile daha az sayıda olmakla birlikte Karaman bölgesindeki Iğın, Akşehir, İshaklı, Koçhisar ve Aksaray civarlarında yerleşmişlerdir. Moğollar, sosyal ve siyasal yapıları gereği Türklerde olduğu gibi “sağ kol” ve “sol kol” olmak üzere ikiye ayrılarak teşkilatlanmışlardır. Sağ kolu Bar’ungarlar, sol kolu da Ça’ungarlar oluşturmakta olup, Timur’un elinden kurtularak Anadolu’da kalmayı başaranlar, özellikle sol kola yani Ça’ungarlara (Çungar) mensup olan ve daha çok Sivas, Kayseri, Tokat, Çorum ve Ankara bölgelerine yerleşmiş olan Tatarlardır¹⁵⁷.

İlhanlı yönetimi sırasında Anadolu’ya getirilip yerleştirilen ve Kara Tatar olarak adlandırılan Moğol gruplarının kalanları ise daha sonra, yaptıkları bozgunculuktan dolayı Çelebi Mehmet döneminde İskilip’ten Filibe bölgesine (Tatar Pazarcığı’na) iskân edilmişlerdir. Çelebi Mehmed Samsun Kalesi’ne yönelik bir askeri girişiminin ardından, Ebu Said Han zamanında Amasya bölgesine yerleştirilmiş olan Tatar gruplarını (yaklaşık 5000 hane) Rumeli’ye göç ettirmiş ve Minnetoğlu Mehmed Bey yönetiminde yerleştirilmelerini sağlamıştır. Bu uygulamanın muhtemel nedeni, Timur İmparatorluğu’nu devralan Şahruh’un Anadolu’ya gelmesi halinde, bu grupların Osmanlı’ya karşı hareket edebilmeleri ihtimalini ortadan kaldırmak ve Ankara Savaşı sırasında gerçekleşen Tatar-

¹⁵⁷ Yunus Koç, **XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı**, s. 14; Faruk Sümer, “Tatar (Orta Şarkta Tatarlar)”, **İslam Ansiklopedisi**, C. XII/I; 58 - 61, 1997, s. 60.

ların Timur tarafına geçiş tecrübesinin tekrarlanmasını önlemektir¹⁵⁸. Aşıkpaşaoğlu Tarihi'nde de söz edilen bu olay¹⁵⁹, Neşri Tarihi'nde şu şekilde anlatılmaktadır:

“...Rivayettir ki, çün Sultan Mehmed Samsun'u aldı, gelip, İskilip'e uğradı. Ol vilayette mübalağa Tatar evlerini gördü. 'Bu nedir?' diye sordu. 'Tatar evleridir' dediler. Eyitti: 'Bunların beyleri kandedir?' dedi. Eyittiler: 'Tatar Samagar oğlu düğün eyledi. Andadır.' Dediler. Andan Sultan Mehmed veziri Bayezid Paşa'ya eyitti: 'Timur bu vilayetten Tatarı alıp gitti derlerdi. Ya bu vilayette bunların beyleri olup, düğün eyleyip, birbirine varış geliştikleri nedir? Benim seferime dahi gelmezler. Hay imdi bunları sürmek gerektir' deyip, Minnet Bey'i okudup, bunların cümlesini sürdürüp, Filibe ve nevahisine geçirdi. Ve Konuş¹⁶⁰ hisarının yöresine dahi kodular...’’¹⁶¹.

3. Osmanlı Döneminde Anadolu'da ve Eskişehir Civarında Bulunan Tatar Grupları

İlhanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan, Batı Anadolu'ya kadar olan geniş bir bölgede yayılan Moğol toplulukları, XIV. yüzyılın ortalarından itibaren İç Anadolu'da yoğunlaşmıştır. Anadolu'da İlhanlı dönemi ile birlikte yoğunlaşan Tatar gruplarına Osmanlı döneminde de rastlanılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi ile ilgili kroniklerde Moğol topluluklarının oldukça geniş yer tut-

¹⁵⁸ A. Ahat Andican, **a.g.e.**, s. 90, 98 - 99.

¹⁵⁹ **Aşıkpaşaoğlu Tarihi**, s. 89.

¹⁶⁰ Pazarcık: Tatar Pazarcığı (Bu Tatarların yerleştiği yere Tatar Pazarı denilmiştir.)

¹⁶¹ Neşri, **Kitab-ı Cihannüma (Neşri Tarihi) - II**, Haz. Faik Reşit Unat, M. Altay Köymen, TTK Yay., Ankara, 1995, s. 543.

ması, demografik yapıları ile yakından ilgilidir. Moğol toplulukları içerisinde özellikle Doğu Anadolu'nun batısından itibaren Batı Anadolu'ya kadar olan bölgede en önemli rolü oynayan ve en kalabalık nüfusu barındıranlar, "Tatar" ya da "Kara Tatarlar" adlı Moğol toplulukları olmuştur. Anadolu'nun Moğollar tarafından işgal edildiği XIII. yüzyıl ortalarında, işgal süresince kendilerine "Tatar", "Kara Tatar", bazen de "Kara Tatar Türkmenleri" denilen Moğol toplulukları, Yozgat (Bozok) bölgesi başta olmak üzere Kırşehir, Sivas, Çorum ve Konya'ya kadar olan bölgeleri yurt edinmişlerdir. XIV. yüzyıldan itibaren Anadolu'da "Tatar" ismi genel olarak Moğol toplulukları için kullanılmakta olup, İlhanlılar'ın yıkılmasından sonra Moğol devri sona erdiği için ve muhtemelen, siyasi itibarlarını kaybettiklerinden dolayı bunlara "Kara Tatar" denilmiştir¹⁶².

Anadolu'daki göçebe gruplarında genel olarak "cemaat" yapılanması söz konusu iken, bazı grupların "bölük" adı verilen idarî ve sosyal bir yapılanma içerisinde oldukları görülmektedir. Moğolların yüzlük teşkilâtına ait bir kavram olan "pâre" veya "bölük" kelimelerinin, göçmen grupları için de kullanılması, Moğol nüfuz ve tesirini ya da göçebe gruplarının Moğol kökenli olup olmadıklarını göstermesi açısından önem taşımaktadır. Örneğin, Osmanlı döneminde Sivas'tan Ankara bölgesine kadar olan bölgede yayılan ve tahrir defterlerinde "Ulu Yörük Türkleri" denilen göçebe toplulukları, XIV. yüzyılda 27 bölükten oluşmakta ve Yüzde Pâre, Orta Pâre ve Şark Pâre adları ile üç kola ayrılmaktaydılar. Yüzdeciler de denilen yüzde pare, Moğolların yüzlük teşkilatının bir hatırası gibi görünmektedir. Dolayısıyla, XIV. yüzyılda Ulu Yörük topluluğunu teşkil

¹⁶² Muammer Gül, **a.g.e.**, s. 172, 179; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 91 - 92, 120; İlhan Şahin, **Osmanlı Döneminde Konar - Göçerler**, Eren Yay., İstanbul, 2006, s. 167.

eden bölüklerden bir kısmının Kara Tatar kalıntısı olduğu ve Sarçlı, Yukarı Çungar, Aşağı Çungar, Çavurcu ve daha birçok grupların Moğol/Tatar kökenli oldukları söylenebilir¹⁶³.

Sivas Ulu Yörük (Etrak-ı Büzürk) defterinde yer alan cemaatler, büyük ihtimalle, İlhanlı çağından XVI. yüzyıla erişen cemaatlerle ilişkilidir. Tokat'tan Sivrihisar'a kadar uzanan geniş coğrafyaya dağılmış konar-göçerler, bu sahada kışlakları ile birlikte kayıt edilmiştir. Bu kışlaklarda bölük esasına göre tasnif edilen göçerler içerisinde, özellikle Çepni, Ulu Kamanlu, Ak Salur, Çavurcu ve Çongar bölüklerine mensup cemaatlerin içerisinde Tatar grupları bulunmaktadır¹⁶⁴. Kışlak mahalleri kesin olarak lokalize edilemeyen bu grupların daha batıda yer alan diğer konar-göçer teşekküllerle irtibatlı olduklarını söylemek yanlış olmaz. Dolayısıyla ayrı idari teşekküller olarak defter edilmiş olan, Ankara Yörükleri, Haymanalar ve Atçekenler (Turgut-Bayburt ve Eski İl Kazaları) konar-göçer hattının Batı kısmında yer almaktadır. Cemaatlerin veya idari ünitelerin zaman içerisinde farklılaşması, onların takibini de zorlaştırmaktadır. Örneğin, bu gün Eskişehir'in ilçesi olan Sivrihisar, 16. Yüzyıl başlarında Ankara Sancağı ve Hüdâvendigar livaları içerisinde yer almaktadır. Aynı şekilde, 1530 tarihine kadar Sivrihisar'a kayıtlı olan Aydınbeyli cemaati, bu tarihte Haymana teşekkülüne kaydırılır¹⁶⁵. Bu dönemde Sivrihi-

¹⁶³ İlhan Şahin, **a.g.e.**, s. 73, 193; Feridun M. Emecen, **a.g.e.**, s. 179.

¹⁶⁴ TKGM, Kuyud-ı Kadime Kataloğu, TD 16, "Defter-i Yörükân-ı Sivas", v., 22b, 41a, 49a. Özellikle en kalabalık grubu oluşturan Çongarlar, yukarı ve aşağı (süfla) olarak iki bölük halinde Ankara'ya doğru geniş bir alana yayılmışlardı; bkz. TD 16, v. 66b - 88b.

¹⁶⁵ TD 438, s. 353; "Kabail-i Aydın Beğli der hâk-ı Seferi (Sivri) Hisar. Bundan evvel Ertoğdı nam kimesneye tumar virilüb tasarruf iderken, haliya Haymana'ya emr olunub hükm-i hümayun virilmeğin Haymana

sar'a kayıtlı Aydınbeyli kabailine bağlı 18 cemaat kayıtlıdır ve bu cemaatlerden bir tanesi de "Tatar Hamza" cemaatidir¹⁶⁶. Nitekim Haymana grupları içerisinde yer alan bazı cemaatler ki onların da bir kısmının Tatar menşeli olduğu söylenebilir, Sivrihisar kazasına kayıt edilmiştir. XVI. yüzyıl başlarında bir yerleşim yeri olarak görünmeyen bu günkü Polatlı da Sivrihisar'a tâbidir. Bilindiği gibi XIX. yüzyılda Eskişehir'e olduğu gibi Polatlı'ya da yoğun bir Tatar iskânı yapılmıştır. TD. 438'de Sivrihisar'da gösterilen "Polad" ya da "Polatlu" cemaatleri bu bölgeye ismini vermiştir¹⁶⁷. Aynı defterde yazılan "Cemaat-i Samagar"ın da Tatar menşeli olduğu söylenebilir¹⁶⁸. Samagar Cemaati H. 979 tarihli defterde Ulu Yörük cemaatleri içerisinde görülmektedir. Bu dönemde Bey livası kazası olarak görülen Mihaliç'e bağlı Derbend Avlağı'nda "sakin" olan Samagar cemaati 22 vergi neferinden ibarettir¹⁶⁹.

Tatar gruplarının Anadolu'da yerleşmesinde ve Osmanlı Devleti'nin nüfus yapısının şekillenmesinde Timur'un Anadolu seferinin dışında, Toktamış üzerine yaptığı seferler de etkili olmuştur. Çünkü Timur'un Toktamış üzerine yaptığı seferler sırasında, Timur ordularının önünden kaçan Kıpçak Türklerinin bir kısmı Karadeniz'in kuzeyin-

kayd olundu". Sivrihisar tımar sancağı olarak aynı tarihlerde Hüdavendigâr Livasında görülmektedir. Hatta Aydınbeyli cemaatinden 87 hane ve 79 mücerred Hüdavendigâr hasları içerisine kayd edilmiştir. Bkz. TD 166, s. 128.

¹⁶⁶ Aynı yer.

¹⁶⁷ TD 438, s. 353; Tatar Hamza ve Poladlu cemaatleri 16. Yüzyılın sonlarında Haymana olarak kaydedilmişlerdir. Bkz.: TD 76, Defter-i Mufassal-ı Yörükân-ı Ankara, v. 213b.

¹⁶⁸ TD 438, s. 350.

¹⁶⁹ TD 76, Defter-i Mufassal-ı Yörükân-ı Ankara, v. 10b - 11a.

den, Eflâk ve Tuna üzerinden Balkanlar'a gelmişlerdir. 1400'lü yıllarda yaklaşık yüz bin kişilik bir grup, Kıpçak ümerasından Aktav Han'ın önderliğinde gelerek Edirne, Filibe, Çirmen ve Eski Zağra bölgelerine yerleşmişlerdir. Rumeli'de bulunan Aktav Tatarları, Tırhala Tatarları, Yanbolu Tatarları ve Bozata Tatarları adı verilen dört ana Tatar grubunun en önemli kollarından birini oluşturan bu Tatar grupları, Osmanlı tahrir defterlerinde Naldöken Yörükleri ile beraber kaydedilmişlerdir. Yıldırım Bayezid'in Ankara Savaşı'ndan önce Timur'a yazdığı mektupta geçen "Zira deşt-i Kıpçak halkı sizden azurdehal olmağıla, bu canibe mütteliklerdür" yani, "Zira deşt-i Kıpçak halkı size güvenmiş olduğundan bizim tarafımızla ittifak halindedir" şeklindeki sözleri, Timur'un Kıpçak Bozkırlarındaki seferleri sırasında, Osmanlı topraklarına Aktav Tatarlarının dışında da birçok Tatar grubunun yerleştiğini göstermesi bakımından önemlidir¹⁷⁰.

Orhan Bey döneminde, Sivrihisar'dan başlayarak Eskişehir'in doğusu, Moğol güdümünde olan yerel beyler tarafından idare edilmiştir. Kıpçak uruğu Durut (Durgut)'lardan olduğu sanılan ve Moğollarla birlikte Anadolu'ya gelerek, Eskişehir, Ankara ve Akşehir üçgenine yerleşen "Turgutlar" da Anadolu'da bulunan Tatar grupları arasında sayılmaktadır. XVI. yüzyılda Turgud Kazasında bulunan Atçeken (Esbkeşan) cemaatlerinden önemli bir kısmının Sivrihisar ve güneyinde mütemekkin oldukları bilinmektedir. Hatta bu nedenden dolayı, nerede vergilendirileceklerine dair niza çıktığı da defterden anlaşılmaktadır. Özellikle Sivrihisar'a tabi Somalar, Balçıkhisar ve Çakmak köyü çevresinde Alayuntlu, Hemişane Şahbey, Yavaşlı Cemaatleri gibi Atçeken ulusuna

¹⁷⁰ M. Tayyib Gökbilgin, **Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtiyhân**, İstanbul, 1957, s. 16 - 18.

mensup göçerler bulunmaktadır¹⁷¹. Aynı şekilde, Kirayit Moğol kabilesinden olabileceği düşünülen ve Kütahya bölgesine yerleşmiş olan Çavdar Tatarları, Çorum Sancağı'na yerleşen ve "Tataran-ı Mugal" olarak bilinen Tatar grupları, II. Bayezid döneminde, Karaman civarlarında bulunan Samagarlar ve Boğaz Tatarları ile Kayseri'de Boğalı Tatarları, Kanuni döneminde ise Ankara çevresindeki Tosbogalar, Anadolu'da bulunan Tatar grupları arasında yer almaktadır¹⁷². Tosboga cemaatleri, Ankara Yörükleri içerisinde yer alan Karakeçili Aşiretlerine tâbi olarak kaydedilmiştir. Aynı şekilde Tatarlu cemaati de Karakeçililere bağlıdır¹⁷³. Dolayısıyla cemaatlerin etnik bağlarının tesbitinin ne derece güç olduğu bu örnekten de anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere Karakeçililer, Kayı Boyu ile irtibatlandırılır. Ancak 19. yüzyıl iskânlarında onlar da tıpkı Kırım Tatarları gibi Eskişehir ve çevresine iskân edilmişlerdir.

Moğolların Anadolu'daki hâkimiyetleri esnasında çeşitli şekillerde Anadolu'ya gelen ve Tatar adı verilen gruplar, Anadolu'da çeşitli bölgelere yerleşerek, Osmanlı döneminde de etkin olmuşlardır. Kütahya'daki Çavdar Tatarları'nın Orhan Gazi ile çarpışmaları ve yine aynı şekilde Çelebi Mehmed'in de Anadolu'da çeşitli Tatar beyleri ile çarpışarak, bunların bir kısmını Rumeli'ye tehcir etmesi, Osmanlı-Timur ve Osmanlı-Karaman ilişkilerinde önemli rol oynamaları, bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

¹⁷¹ TD 149, "Defter-i Mufassal-ı Liva-yı Turgud", v. 5b - 13b.

¹⁷² Z. V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, 1981, s. 318 - 319; Yağmur Say, **Seyyid Battal Gazi ve Külliyesi**, Su Yay., İstanbul, 2006, s. 52 - 53; Faruk Sümer, **a.g.e.**, s. 134 - 135; Üçler Bulduk, "Çorum Sancağı'nın Osmanlı İdarî Teşkilatındaki Yeri - I", **OTAM**, S. 3, Ankara, 1992, s. 160 - 161.

¹⁷³ TD 76, Ankara Yörükân Defteri, v. 36b.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÖÇ OLGUSU VE KIRIM - KAFKASYA GÖÇLERİ

A. GÖÇ OLGUSU, MÜLTECİ VE MUHACİR MESELESİ

1. Göç Olgusu ve Göç Çeşitleri

En geniş anlamıyla göç; dini, iktisadi, siyasi, sosyal ve diğer sebeplerle insan ve insan topluluklarının hayatlarının tamamını veya bir parçasını geçirmek üzere, tamamen yahut geçici bir süre için bir iskân ünitesinden diğerine yerleşmek amacıyla yaptıkları coğrafi yer değiştirme hareketidir¹⁷⁴.

Göç ve İskân, “birey veya toplumların yer değiştirmesi ve bunların yerleştirilmele-ri” gibi basit tanımlamaların çok ötesinde sosyal, kültürel, ekonomik, yasal, yönetsel ve insani boyutları olan çok karmaşık bir sorundur. Göç olayı, sadece bir toplumun veya bir devletin sorunu olmayıp, uluslararası bir nitelik taşımaktadır. Uluslararası alanda göçmenler; sürgünler, anlaşmalara tâbi göçmenler, milletlerarası göçmenler, tahliye olunanlar, mülteciler, siyasi mülteciler gibi çeşitli terimlerle ifade edilmiş ve çeşitli gruplara ayrılmıştır. Bütün göç olayları çeşitli ülkelerde, göç eden kitlenin ayrıldığı ve yerleştiği

¹⁷⁴ Nedim İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, TTK Yay. Ankara, 1999, s. 1; Mehmet Esat Sarıcaoğlu, “İskân-ı Muhacirin İ'ane Pulları (Osmanlı Devleti'nin Göçmen Harcamalarında Uyguladığı Bir Finansman Yöntemi)”, **Osmanlı**, C. 4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 603; Hüseyin Arslan, **16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün**, Kaknüs Yay., İstanbul, 2001, s. 149.

ülkelerin kendine özgü şartlarından dolayı, farklı zaman ve biçimlerde ortaya çıkmıştır¹⁷⁵.

Göç hareketlerini; ortaya çıkış sebepleri, meydana geldiği mekânlar ve katılan insan sayısını dikkate alarak, çeşitli gruplara ayırmak mümkündür. Buna göre meydana geldiği mekânlar açısından göçler; “iç göçler” ve “dış (uluslar arası) göçler” olarak ikiye ayrılır. İç göçler, bir ülkenin kendi sınırları içerisinde yapılan göçlerdir. Dış göçler ise uzun süre kalmak, yerleşmek ve yaşamak amacıyla bir ülke sınırlarını aşarak yapılan nüfus hareketleridir. Göç hareketlerine katılanların sayısına göre göçler; “münferit göçler” ve “kitle göçleri” olarak ikiye ayrılabilir. Birkaç kişilik küçük grupların ayrı ayrı sebeplere dayanarak yaptıkları göçler münferit göçlerdir. Büyük bir topluluğun kısa bir süre içinde yaptığı göçler ise, kitle göçleri olarak adlandırılır. Ayrıca göçe karar verenin kimliği göz önünde tutulduğunda göçler; “serbest göçler” ve “mecburi göçler” olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Serbest göçlerde kişi veya grup, tamamen kendi rıza ve iradesi ile hiçbir zorlama olmadan, daha iyi yaşama ve daha verimli geçinme vasıtaları elde etme gibi bazı sebeplerle göç etmeye karar vermiştir. Mecburi göçler ise, insanların buldukları yerlerde yaşayabilmeleri için gerekli asgari şartların ortadan kalkması durumunda yapılan göçlerdir. Bunların dışında, göçmenlerin yer değiştirme sürelerine göre göçler;

¹⁷⁵ Hilmi Bayraktar, “Kırım ve Kafkasya’dan Adana Vilayeti’ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869 - 1907)”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 22, Konya, 2007, s. 407; Nedim İpek, **a.g.e.**, s. 1; Ahmet Halaçoğlu, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri (1912 - 1913)**, Ankara, 1995, s. 29; Hüseyin Arslan, **a.g.e.**, s. 149 - 154.

“daimi göçler” ve “mevsimlik göçler” diye ikiye ayrılırken, “kademeli göçler” ve “kademersiz göçler” şeklinde de gruplandırılabilir¹⁷⁶.

Göç hareketi, doğal afetlerden ve kıtlıktan korunmak, verimsiz toprakları terk ederek daha iyi yaşama imkânlarını araştırmak gibi doğal sebeplere bağlı olduğu gibi, aynı zamanda siyasi veya dini baskı ile iktisadi şartlar gibi sosyal sebeplere de bağlıdır. Özellikle savaşlarda, dini ve siyasi göçlerde bir otorite söz konusu iken, isteğe bağlı göçlerde daha ziyade doğal, sosyal, ekonomik ve psikolojik etkenler hâkimdir¹⁷⁷.

Göç olgusu tarihi süreç içerisinde; sınırları belli olmayan devletler döneminde meydana gelenler ve milli devletlerin oluşumu sonrası meydana gelenler olmak üzere iki aşamada incelenebilir. Birinci aşamada meydana gelen göçler, göç sahasının kültür yapısını belirlerken, göç edenler ya devlet kumuşlar, ya da örgütlü yerli toplum tarafından asimile edilmişlerdir. İkinci aşamada meydana gelen göçler ise, genel olarak ekonomik ve siyasi amaç taşımışlardır¹⁷⁸.

¹⁷⁶ Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856 - 1876)**, TTK Yay., Ankara, 1997, s. 1 - 5; Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830 - 1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Çeviren: Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2003, s. 5 - 8; Fatime Güneş, “Yoksulluk ve Belediyeden Yardım Alan Haneler: Eskişehir Örneği”, **I. Uluslararası Dünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu**, Eskişehir, 2005, s. 514 - 515.

¹⁷⁷ Nedim İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Serander Yay., Trabzon, 2006, s. 19.

¹⁷⁸ Nedim İpek, **a.g.e.**, s. 19; Kemal Karpat, **a.g.e.**, s. 3 - 5.

2. Mülteci ve Muhacir Meselesi

Göç hareketini gerçekleştiren, kendi yurdunu terk ederek başka bir ülkeye giden kişiye genel olarak “göçmen” denir. Osmanlı bürokratları ise, göçmen tâbiri yerine “muhacir” ve “mülteci” terimlerini kullanmışlardır. 1911 tarihli İskân-ı Muhâcirîn Nizamnamesi’ne göre göçmenler iki kısma ayrılmıştır. Buna göre, tâbi oldukları devletin izniyle göç edenlere “muhacir”, Türk topraklarına iltica edip Osmanlı tabiiyetine dâhil olmayı talep edenlere ise “mülteci” denilmiştir¹⁷⁹.

Birinci Dünya Savaşı’nda ise bu iki kavram birbirinden farklı anlamlarda kullanılarak, savaşta düşman işgaline uğrayan topraklardan, sınırın gerisine iltica edenlere “mülteci”, anlaşma ile bir diğer devlete terk edilmiş topraklardan gelenlere ise “muhacir” denilmiştir. Buna göre muhacir; aslî memleketini terk ederek Osmanlı tabiiyetini kabul etmek şartıyla Türk topraklarına yerleşen ve geri dönmeyeceğine dair kendisinden taahhüt alınan kişidir. Mülteci ise; memleketinin istila olmasından dolayı Osmanlı’ya iltica etmeye mecbur kalan ancak bu yerlerin geri alınması halinde yurduna dönme eğiliminde bulunan kişidir. Cumhuriyet döneminde bu kavramlar biraz daha farklı anlamlarda kullanılmıştır. 1934 tarihli İskân Kanunu’na göre: Türkiye’de yerleşmek amacıyla dışarıdan ferdi ya da gruplar halinde gelmek isteyen Türk soyundan meskûn ve Türk kültürüne bağlı meskûn kişilere muhacir; Türkiye’ye yerleşmek amacıyla olmayıp, mecburiyetten

¹⁷⁹ Nedim İpek, **a.g.e.**, s. 17 - 18; Ahmet Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 110; Derya Derin Paşaoğlu, **Nogaylar, Nogay Göçleri ve Türkiye’deki İskanları** (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009, s. 114 - 115.

dolayı geçici bir süre sığınanlara ise mülteci denilmiştir¹⁸⁰. Osmanlı Devleti'nde genel olarak "muhacir" terimi kullanılmıştır.

B. RUSYA'NIN MÜSLÜMANLARA UYGULADIĞI GÖÇ POLİTİKASI VE GÖÇÜN SEBEPLERİ

İnsanlık tarihi, bazen bir yurt edinmek, bazen düşman istilasından, tabii afetlerden korunmak ve bazen de eski yurtlarından anavatana kavuşmak gibi çeşitli amaçlarla yapılan göçlere sahne olmuştur¹⁸¹.

Ruslar'ın Kırım ve Kafkasya'da ele geçirdikleri bölgelerdeki Müslüman halka karşı uyguladıkları baskı politikaları da, bu bölgelerden Osmanlı Devleti'ne göç hareketlerini başlatmıştır.

Rusların Kafkasya bölgesinde kazandıkları her askeri başarı, beraberinde tehciri getirmiştir. Rusya'nın egemenliği altına giren yani Rus işgali altında kalan topraklardan Osmanlı Devleti'ne yönelik olarak başlayan göç hareketlerinin temel nedeni, Rusya'nın Türk ve Müslüman toplulukları göçe zorlayan çok yönlü politikasıdır. Rusya'nın bu politika doğrultusunda takip ettiği; Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma siyaseti, vergi ve angarya, sürgün ve katliam, psikolojik baskılar, topraklarını ellerinden alarak yoksullaştırmak ve Rus göçmenlerini iskân etmek gibi çeşitli vasıtalar, Rusya'nın egemenliği altına giren topraklardan başlayan göç hareketlerinin temel sebeplerini oluşturmaktadır. Rus

¹⁸⁰ Nedim İpek, **a.g.e.**, s. 18 - 19; Fikret Babuş, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik - Sosyal Politikalar Çerçevesinde Göç ve İskân Siyaseti Uygulamaları**, Ozan Yay., İstanbul, 2006, s. 124 - 127.

¹⁸¹ Ahmet Halaçoğlu, "Balkan Savaşlarında Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Sonuçları", **Osmanlı**, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 669.

sömürge siyasetinin ana unsuru, “işgal edilmiş bölgelerdeki nüfusun demografik dönüşümü” olup, Rusya bu amaçla Müslümanların bölgeden sürülmeleri ve bunların yerlerine Hıristiyanların yerleştirilmesi şeklinde bir politika izlemiştir. Rusya, 150 yıldır Müslümanların tehcir edilmesi ve boşalan yerlere Hıristiyanların yerleştirilmesi siyasetiyle onlar arasındaki demografik dengeyi kırmayı başarmıştır. Sonuçta Step tamamıyla, Kırım ise yarı yarıya Slavlaştırılmış ve Kafkasya’nın üçte ikisinden de fazla kısmı kuzeyden Slavlarla, güneyden de Ermenilerle Hıristiyanlaştırılmıştır¹⁸². 1974 yılında General Potemkin’in kendi eliyle yazdığı gizli emrinde geçen: “...Tatarları Belbek’ten, Kaççı’dan, Sudak’tan Üsküt’ten, eski Kırım’dan ve genel olarak dağlık bölgelerden çıkarmak; steplerde yaşayan Tatarların hiç birisini bırakmamak; mirzalardan (Tatar Beylerinden) gitmek isteyenler olursa bunları da, şimdi verilen cetvelde yazılı olanların hepsini 24 saat içinde çıkarmak gerekir...” şeklindeki ifadeler, Tatarların Kırım’dan göçürülmelerinin, Rusya’nın resmi bir devlet politikası haline geldiğini göstermektedir¹⁸³.

¹⁸² Süleyman Erkan, **Kırım ve Kafkasya Göçleri**, K.T.Ü. Kafkasya ve Orta Asya Uygulama ve Araştırma Merkezi, Trabzon, 1996, s. 25 - 46; Safarov Rafik Firuzoğlu, “Kırım ve Kafkasya’dan Osmanlı İmparatorluğu’na Göçler”, **Osmanlı**, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 687.

¹⁸³ Cezmi Karasu, “Kırım Savaşı Sonrasında Kırım’dan Dobruca’ya Göçlere ilişkin Bazı Notlar”, **Prof. Dr. Yavuz Ercan’a Armağan**, Turhan Yay., Ankara, 2008, s. 596.

Rusya'nın demografik üstünlük elde etmek amacıyla uyguladığı politikanın esasları şu şekilde sıralanabilir¹⁸⁴:

- a- Rusya, ele geçirdiği Kafkasya topraklarına Rus köylülerini yerleştirebilmek için, bunlara Kafkasya'dan arazi vermiş, vergi muafiyeti sağlamış ve kredi temin etmiştir,
- b- Bölgedeki Müslüman halkı Sibiryaya'ya veya Kafkasya dışındaki Rus memleketlerine göçe zorlamış, kabul etmeyenleri ise zorla Türkiye'ye göç ettirmiştir,
- c- Osmanlı Devleti ile İran'daki Ermeniler başta olmak üzere buralardaki Gayr-i Müslim nüfusu Kafkasya'da yerleştirmek için her türlü yola başvurmuş ve Rus istihbarat görevlilerini de bu işler için görevlendirmiştir,
- d- Nüfus sayısında yeterince denge sağlanamadığı durumlarda ise Avrupa'dan göçmenler getirilmeye çalışılmıştır.

Rusya'nın, egemenliği altındaki topraklarda yaşayan Müslümanlarla ilgili politikası sonucu, Osmanlı Devleti'ne doğru büyük bir göç dalgası başlamış ve çok sayıda Müslüman buldukları yerleri terk ederek, Anadolu'ya göç etmiştir. Göçlerin asıl nedeni siyasi olup, göç eden Müslüman halk canlarını, mallarını veya kimliklerini Rusya'nın doğrudan tehdidi altında hissettikleri için vatanlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Örneğin; Ruslar sadece Kırım'ı işgal etmekle kalmamış, Kırım Türkleri için topyekün

¹⁸⁴ Abdullah Saydam, **Kafkasya'da Bağımsızlık Mücadeleleri ve Türkiye**, T. C. Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, Trabzon, 1993, s. 57.

bir imha siyasetini uygulamaya başlamışlardır. Bu siyaset doğrultusunda Kırım Hanlığı'nın idari ve adli organları, eğitim kuruluşları tamamen ortadan kaldırılmış, ülke yakılıp yıkılmış, halk her türlü haktan mahrum edilerek köle gibi muamele görmeye başlamıştır. Bu durum karşısında halkın birçoğu kitleler halinde o günkü imkânlarla çok zor şartlar altında göç etmişlerdir¹⁸⁵.

C. KIRIM VE KAFKASYA'DAN OSMANLI DEVLETİ'NE YAPILAN GÖÇLER

Osmanlı Devleti'nin girdiği hemen her savaşı mağlubiyetle kapattığı XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonraki dönemde, mağlubiyetle biten her savaş yüz binlerce insanın yer değiştirmesine sebep olmuştur. Gerek Kırım'ın, gerekse de Kafkasya'nın Rusya'nın eline geçmesinden sonra, bu ülkelerden Osmanlı topraklarına doğru büyük göç hareketleri başlamıştır¹⁸⁶. 1783 yılında Kırım'ın Ruslar tarafından ilhakı, bu tür göçlerin ilk kapsamlı olanının meydana gelmesine yol açmıştır. 1783 öncesinde de Kırım'dan Osmanlı topraklarına azımsanmayacak boyutlarda göçler olmuştur. Örneğin, 1771 yıllarında Kırım'da yaşayan Müslüman nüfus, Rusların silahlı saldırısı nedeni ile topraklarını bırakarak, Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır. Böylece 1771'li yıllarda

¹⁸⁵ Yalkın Bektöre, **Tepreş**, Eskişehir Kırım Folklor Derneği Yay., Eskişehir, 1990, s. 8; Sabri Arıkan, **Kırım'daki Soykırımı Unutmayınız**, Ankara, 1994, s. 20 - 42; Necip Hablemitoğlu, **Kırım'da Türk Soykırımı**, IQ Yay., İstanbul, 2002, s. 35 - 41.

¹⁸⁶ BOA, HAT, 1010/42415: Osmanlı Devleti ile Rusya arasında H. 29/Z/1227'de kabul edilen muahedeye göre Rusya'ya terk olunan mahallerde bulunan ahali ve Tatarlardan isteyenlerin aileleri ile birlikte Osmanlı ülkesine hicret etmelerine izin verilmiştir.

başlayan bu ilk göçlerden sonra göç edenlerin sayısı sürekli artış göstermiştir. Daha sonraki süreçte de Osmanlı topraklarına Kırım, Kazan, Kafkasya bölgelerinden kitleler halinde göçler başlamıştır¹⁸⁷.

Kırımlıların ya da Tatarların kendi vatanlarından göç etmeleri, Osmanlı Devleti'ne yönelik ilk Müslüman göçüdür. Kırım'ın önce bağımsız kabul edilmesi, ardından da 1783 tarihinde Rusya tarafından işgal edilmesi, burada yaşayan Müslüman halkı büyük tedirginliğe sürüklemiştir. Rusların yetmiş bin Rus köylüsünü Kırım'a yerleştirerek, Tatar Türklerine ait emlakları bunlara vermesi ve 1788-1792 Savaşının da Kırım'ı kurtarma ümitlerini gerçekleştirememesi üzerine, Tatar Türkleri topluca göç etmeye başlamışlardır. Kırım'dan yapılan ilk göçlerde, kişisel kararlar harekete geçmekte etkili olurken, göçlerin bir kısmında ise 1803 yılında olduğu gibi Osmanlı-Rus anlaşması etkili olmuştur. 1783'de Kırım'ın Ruslar tarafından ilhakından hemen sonra, Kırım'dan Türkiye'ye kitle göçleri başlamıştır. 1783 ve 1784 yılında yaklaşık 80.000 Tatarın, Besarabya ve Dobruca'ya, ardından da Anadolu'ya yerleştiği tahmin edilmektedir. Bu göçmenlerin bir kısmı İstanbul'a gelerek şehir hayatına katılırken, bir kısmı da Dobruca taraflarında kırsal alanlarda yerleşmiştir. Kısa zaman içinde vatanlarına dönmeyi uman bu mülteciler, aslında iki yüz yılı aşkın bir süre devam edecek olan devasa bir nüfus akımının ilk kısmını oluşturmuştur. 1785'ten 1800 yılına kadar olan göçler sırasında ise 300.000 kadar

¹⁸⁷ Abdullah Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856 - 1876)", **Osmanlı**, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 677; Sabri Arıkan, **a.g.e.**, s. 20 - 22; C. Karasu, **a.g.m.**, s. 596; Mark Pinson, "Russian Policy And The Emigration Of The Crimean Tatars To The Ottoman Empire, 1854 - 1862", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, C. I, İstanbul, 1972, s. 37 - 38.

göçmen Kırım'ı terk ederek, Rumeli ya da Anadolu'ya geçmiştir¹⁸⁸. 1812-1813 ve 1830'lu yıllarda olduğu gibi, göç dalgalarının Osmanlı-Rus savaşlarından hemen sonra meydana gelmesi oldukça dikkat çekici olup, bu durum bir tesadüf değildir. Her savaş, halkın üzerindeki Rus baskısını arttırdığı için göç dalgalarını da beraberinde getirmiştir¹⁸⁹.

Kırım Tatarlarının göçü, 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yoğunlaşmış ve devam eden savaşlar boyunca sürerek, 1853'de başlayan Kırım Savaşı'ndan sonra tekrar hız kazanmıştır. En büyük göç dalgası, 1853-1856 Kırım Savaşı'nı müteakip on yıl içerisinde olmuştur. Kırım Savaşı'nın son aylarında başlayan göç dalgası, 1859'da Şeyh Şamil'in esir düşmesi ve 1864'de Çerkez direnişinin kırılması ile kitlesel göç hareketine dönüşmüştür. Kırım Savaşı'nın hemen sonrasında Kırım Tatarlarına yönelik fiili ve psikolojik baskıların artması, Tatarların Rusya'nın içlerine sürülecekleri söylentilerinin yayılması ve 1859'da Nogayların Kırım üzerinden Osmanlı Devleti'ne göçü, Kırım Tatarları arasında büyük paniğe yol açmıştır. Ayrıca, Halife'nin memleketine bugün gidilmezse yarın bu imkânın bulunamayacağı, kalanların zorla Hıristiyan yapılacakları şeklindeki söylentiler, zaten ekonomik açıdan büyük bir çaresizlik içinde olan topraksızlaştırılmış Kırım Tatarları üzerinde çok etkili olmuş ve sonuçta 1860'da ve sonraki bir-

¹⁸⁸ Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830 - 1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Çeviren: Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2003, s. 108 - 109; Süleyman Erkan, **Kırım ve Kafkasya Göçleri**, K.T.Ü. Kafkasya ve Orta Asya Uygulama ve Araştırma Merkezi, Trabzon, 1996, s. 9 - 10; Mehmet Yılmaz, **a.g.m.**, s. 587.

¹⁸⁹ Hakan Kırımlı, **Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905 - 1916)**, TTK Yay., Ankara, 1996, s. 11 - 15.

kaç yıl içinde en az 200.000 Kırım Tatarı çok zor şartlar altında Osmanlı Devleti'ne gitmek üzere Kırım'ı terk etmiştir. Bu dönemde hem Kırım'dan hem de Kafkasya'dan yoğun bir şekilde göç başlamış ve sadece Temmuz ve Kasım ayları arasında İstanbul'a gelerek buradan Anadolu'ya ve Rumeli'nin çeşitli bölgelerine sevk edilenlerin sayısı 2727 hane ve 17.971 nüfusa dayanmıştır. 1860'lı yıllarda 100.000 kadar "vergilendirilebilir kişi" ve 50.000 kadar Nogay Tatarı, ağır vergiler ve pasaport bedeli ödemek zorunda kalmış olmalarına rağmen göç etmişlerdir. Bunlar ağırlıklı olarak Dobruca bölgesine yerleşmişlerdir. Bu büyük göç dalgası Kırım Tatar halkının kaderinde en yıkıcı olaylardan biri olmuştur. Sonuçta, göç eden Kırım Tatarları maddi ve manevi açılarından perişan olmuşlar, nüfus olarak kırılıp gitmişler ve geride kalan Tatarlar da vatanlarında nisbi azınlık haline düşmüşlerdir. Yarımada'nın ekonomisi çökme noktasına geldiğinden, başlangıçta Kırım Tatarlarının göçünü memnuniyetle karşılayan Rusya bile göçü durdurmaya, hiç değilse yavaşlatmaya çalışmıştır. 1860 yılı yaz ortalarında göçmenlere pasaport verilmesi yasaklanmıştır. Çünkü sadece Nisan-Ağustos aylarında 100.000 Tatar göç etmiştir. Kırım Savaşı ile 1860 yılı arasında göç edenlerin asgari 141.667 kişi olduğu dikkate alındığında, 1862'ye kadar göç edenlerin sayısının da 369.000 kişiye ulaştığı anlaşılmakta olup, bu sadece Kırım üzerinden gelenleri kapsamaktadır. Ayrıca Kırım Tatarlarına ilave olarak XIX. yüzyıl boyunca, Doğu ve Kuzey Rusya'nın Kazan, Orenburg, Ufa ve Kuzey Kuban ile Kazan Tatarları ve Başkırd Türklerinin yaşadığı İdil-Ural bölgesinden de çok sayıda Müslüman Türk toplulukları Osmanlı topraklarına göç etmiştir¹⁹⁰.

¹⁹⁰ Hakan Kırımlı, "Kırım'dan Türkiye'ye Kırım - Tatar Göçleri", s. 3 - 5; Hayati Bice, **Kafkasya'dan**

Kırım ve Kafkasya'dan yapılan göçler; 1856-1857, 1860-1862, 1864-1865 yıllarında olmak üzere üç önemli dalga halinde meydana gelmiştir. Diğer yıllarda ise münferit ve daha küçük topluluklar göç etmiştir. 1856-1876 yılları arasında göç edenlerin sayısı kesin olarak bilinmemekle beraber, verilen rakamlar 600.000 ile 2.000.000 arasında değişmektedir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı müteakip göç yine kitlesel boyutlara ulaşmıştır. 1878 ve sonraki yıllarda Kırım ve Kafkasya'dan yapılan göçler olanca hızıyla devam etmiştir¹⁹¹. 1890-1892 yılları arasında meydana gelen göçlerde yaklaşık 20.000 kişi göç etmiştir. 1902 yılından itibaren göçler yeniden başlamıştır. Ancak o dönemde Kırımlı, milliyetçi eğitimci ve Tercüman gazetesinin yayımcısı Gaspıralı İsmail Bey'in, yurttaşlarını kendi topraklarında kalmaya ve kendilerini kültürel ve ekonomik açıdan geliştirmeye teşvik etmesi sonucunda göçlerde kısmi bir azalma görülmüştür ve göçler daha çok bireysel veya ailelerin göçü şeklinde meydana gelmiştir¹⁹².

Kırım Tatarlarının, doğrudan Kırım'dan Türkiye'ye yaptıkları göçlerinin dışında, pek fark edilmeyen ve Rumeli'den Anadolu'ya doğru yaptıkları ikinci bir göçleri daha vardır. XIX. yüzyılın ortalarına kadar, özellikle de 1860'larda yapılan göçlerle Kırım

Anadolu'ya Göçler, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1991, s. 44; K. Karpat, **a.g.e.**, s. 108; Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856 - 1876)**, TTK Yay., Ankara, 1997, s. 85; Justin Mc Carthy, **Ölüm ve Sürgün**, Çeviren: Bilge Umar, İnkılâp Yay., İstanbul, 1995, s. 14 - 20; Mark Pinson, **a.g.m.**, s. 38 - 43.

¹⁹¹ Abdullah Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856 - 1876)", **Osmanlı**, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 679; Nedim İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Serander Yay., Trabzon, 2006, s. 40.

¹⁹² K. Karpat, **a.g.e.**, s. 108.

Tatarları Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerine ve aynı zamanda Rumeli bölgesi'ne de iskân edilmişlerdir. Ancak Rumeli bölgesine yerleştirilen Kırım Tatarları, daha vatanlarından ayrılabilecek yirmi yıl bile olmadan, artık Bulgaristan ya da Romanya haline gelmiş olan iskân yerlerinde, kendilerini tekrar Hıristiyan idaresi altında bulmuşlardır. Sonuçta, bu insanların çoğu özellikle de Dobruca ve Bulgaristan'a yerleşmiş olan Tatarların büyük bir kısmı, ikinci bir hicretle Anadolu'ya göç etmişlerdir. Yani, 1878 sonrası meydana gelen Rumeli göçlerinin içinde, diğer bir deyişle Bulgaristan'dan, Yunanistan'dan ve Makedonya'dan Anadolu'ya gelen muhacirlerin içinde Kırım Tatarları da vardır. Bu sebeple, mesela Romanya üzerinden Anadolu'ya gelen Kırım Tatarları "Romanya Tatarları" şeklinde ayrı olarak da değerlendirilmiştir¹⁹³.

1783-1922 yılları arasında siyasal, sosyal ve ekonomik baskı ve yıldırma politikaları sonucunda Osmanlı topraklarına göç eden Tatarların toplam sayısının 1.800.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir¹⁹⁴. Kırım Tatar göçleri ile yaklaşık olarak aynı süre içerisinde Kafkasya'dan da göçler başlamış ve 1780-1800 yılları arasında 15.000, 1828'de 12.000 civarında Kafkasyalı, vatanlarını terk etmiştir. Kafkasya'dan asıl büyük

¹⁹³ Hakan Kırımlı, **a.g.m.**, s. 5; Mehmet Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", **Osmanlı**, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 587; Nedim İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, TTK Yay., Ankara, 1999, s. 150 - 154; Ahmet Halaçoğlu, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912 - 1913)**, Ankara, 1995, s. 29 - 45; K. Karpat, **a.g.e.**, s. 108.

¹⁹⁴ K. Karpat, **a.g.e.**, s. 108.

göçler 1860'da "Müridizm" hareketinin söndürülmesinden sonra yapılmış ve 1876'ya kadar olan süre içerisinde göç edenlerin sayısı yaklaşık 700.000'e ulaşmıştır¹⁹⁵.

Kırım'dan Osmanlı Devleti'ne yapılan göçler, Birinci Dünya Savaşı'na kadar ferdi boyutlarda da olsa devam etmiştir. 1920'de Kırım'ın kesin olarak Sovyet Rusya'nın hâkimiyeti altına girmesinden sonra büyük felaketler yaşanmış ve açlıktan yok olma durumuna gelmiş olan yaklaşık on bin Kırım Tatarı, zor şartlar altında Türkiye'ye göç etmiştir. 1930'lu yılların başlarında Stalin'in, Kırım'da Türk pasaportu taşıyanları sınır dışı etmesi ile yaklaşık beş-on bin kişi yine Türkiye'ye gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı sırasında "doğu işçisi" sıfatıyla Almanya'ya götürülen veya esir düşen Kırım Tatarlarından kurtulabilen birkaç bin kişi de 1940'ların sonlarında Orta Avrupa'daki mülteci kamplarından Türkiye'ye göçmen olarak gelmiştir. 1944 yılında topyekün olarak Kırım'dan Orta Asya ve Urallar'a sürülen Kırım Tatarları'nın Türkiye'ye göç etmesi mümkün olmamakla birlikte, yine de Türkiye'ye yapılan göçler dolaylı da olsa devam etmiştir. Bu göçler, XX. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Romanya ve Bulgaristan'daki Kırım Tatarlarının bazen toplu, bazen de münferit şekilde Türkiye'ye göçmen olarak gelmeleri şeklinde devam etmiştir¹⁹⁶.

XIX. ve XX. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne yönelik olarak Kırım, Kuzey Kafkasya, Rumeli ve diğer bölgelerden yapılan göçlerin hepsi felaketlerle dolu olup, bu durum göçe maruz kalan talihsiz halkların hepsi için geçerli olmuştur. Kapasitesinin çok üzerinde yolcunun bindiği eski ve dayanıksız gemi ve kayıklarla yapılan perişan şartlardaki

¹⁹⁵ Süleyman Erkan, **Kırım ve Kafkasya Göçleri**, K.T.Ü. Kafkasya ve Orta Asya Uygulama ve Araştırma Merkezi, Trabzon, 1996, s. 10.

¹⁹⁶ Hakan Kırımlı, **a.g.m.**, s. 7.

yolculuklarda, bu ilkel araçların en ufak bir fırtınada hemen batması ile veya açlık, susuzluk ve hastalık gibi başka belalar sonucunda göçmenlerin çoğu hayatını kaybetmiştir. Ayrıca, iskân için bekledikleri yerlerde çeşitli mahrumiyetler çekip aç ve açıkta kalanlar ile nihayet yerleştirildikleri mahallerde son derece zor tabiat şartları ve hastalıklar ile mücadele edenler ve böylece on binlercesi eriyip gidenler, o dönem göçlerinin karakteristik parçaları olmuştur. Bu konu ile ilgili haberler sık sık Osmanlı basınında yer aldığı gibi, resmi yazışmalara da konu olmuştur¹⁹⁷. E. Feyzi Gözaydın'ın göçlerle ilgili olarak: *"...Kırım göçlerinin sonucu pek acıklıdır ki, yurtlarını istilacıların hükmüne bırakıp da vakitsiz coşkun denizi ecel tekneleri ile aşarken mülkünün bir kısmını kaybeden bu halkın, sahile çıktıktan sonra ihtiyaçlarını giderecek tedbirleri bulamaması ve Kırım iklimine uygun yerlere yerleşememelerinden dolayı pek çoğu salgın hastalıktan kırılmıştır. Bu hal umduğunu bulamayan bir milyona yakın göçmenin, gözleri arkada kalarak bıraktıkları o yeşil eşsiz yurtlarını daha çok özlemelerine sebep olmuştur"* şeklindeki ifadeleri¹⁹⁸, göçün ortaya çıkardığı hazin tabloyu gayet iyi anlatmaktadır.

İki yüzyılı aşkın bir süredir Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne ve Türkiye Cumhuriyeti'ne göç eden insanlara ve göç dalgalarına ilişkin sağlıklı ve güvenilir bilgiler, günümüzde henüz ortaya koyulamamış ve işlenmemiştir. Çünkü göçlerin belli bir düzen ve formaliteye bağlı olarak meydana gelmeyişi, istatistiki bilgilerde yetersizliği ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Rus kaynaklarında gösterilen rakamlar, resmi pasaport alarak Osmanlı Devleti'ne hicret edenleri göstermektedir. Ancak resmi olmayan yollardan ge-

¹⁹⁷ Hakan Kırımlı, **a.g.m.**, s. 6; Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856 - 1876)**, s. 89.

¹⁹⁸ Ethem Feyzi Gözaydın, **Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçleri**, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1948, s. 99; Özcan Gökçebay, **a.g.e.**, s. 33.

lenler bu rakamların dışında tutulmuş olup, bunların sayısı da oldukça fazladır. Osmanlı kaynaklarında gösterilen rakamlar ise, sağ olarak ülkeye giriş yapanları göstermektedir. Rusya'dan ayrılmadan önce veya gemilerde hastalık ya da kaza gibi çeşitli şekillerde ölenler bu kaynaklarda dikkate alınmamıştır. Bu durumda, göçmenlerin miktarını kesin olarak tespit etmek oldukça güçtür. Ancak bu sürecin milyonları ihtiva ettiği ve hem Kırım'ın hem de Türkiye'nin kaderinde son derece önemli bir rol oynadığı kesin olarak söylenebilir¹⁹⁹.

Kısacası, Rusya'nın egemenliği altındaki topraklarda yaşayan Müslümanlarla ilgili politikası sonucu, çok sayıda Müslüman Rusya'yı terk ederek, Osmanlı Devleti'ne göç etmiştir. Öyle ki, göçler sonucunda Kırım'da yaşayan Türklerin sayısı 280.000'e inmiştir. Kırım ve Kafkasya halkına Osmanlı Devleti ne kadar kucak açmışsa, Rusya da bunları ülkesinden atmakta o kadar ısrarlı davranmıştır. Göç edenlerin bir daha geri dönmeleri için de gerekli bütün tedbirler alınmıştır²⁰⁰.

D. OSMANLI DEVLETİ'NİN GÖÇMENLERİ İSKÂN POLİTİKASI

1. İskân Meselesi

Devletlerin kuruluşu ve parçalanması gibi olaylar, çoğu zaman büyük nüfus kitlelerinin yer değiştirmesine sebep olmuştur. Osmanlı Devleti de bu şekilde bir olay sonucu kurulmuş olup, askeri ve siyasi unsurların yanı sıra nüfus yoğunluğu ve hareketliliği gibi sebepler de önemli rol oynamıştır. Osmanlı Devleti'nin gelişmesinde, yeni fethedilen

¹⁹⁹ Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s. 90 - 91; Hakan Kırımlı, **a.g.m.**, s. 7 - 8.

²⁰⁰ Süleyman Erkan, **Kırım ve Kafkasya Göçleri**, K.T.Ü. Kafkasya ve Orta Asya Uygulama ve Araştırma Merkezi, Trabzon, 1996, s. 42 - 46.

yerlerin Türkleştirilmesinde olduğu kadar, boş yerlerin şenlendirilerek ekonomik bir hareketlilik sağlanması, kasaba ve köylerin kurulmasına imkân sağlayan konar-göçer aşiretlerin önemi büyüktür. Anadolu'nun fethi ile birlikte büyük dalgalar halinde başlayan göç hareketleri, Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla sonuçlanmış, bu devletin parçalanmasından sonra ise bu nüfus potansiyeli beyliklerde toplanmıştır. Bundan sonra, Anadolu'da Türk birliğini sağlayan Osmanlı Devleti zamanında ise özellikle Rumenli bölgesinde, devlet otoritesinin ve idari teşkilatının temelini oluşturmuştur²⁰¹.

Osmanlı Devleti'nin hızla gelişip güçlenmesi, Anadolu'ya ve Balkanlar'a yayılarak çeşitli alanlarda önemli gelişmeler kaydetmesinde, yeni ele geçirilen topraklara yapılan göçler, diğer bir deyişle izlenen yerleştirme politikası yani iskân politikası önemli rol oynamıştır. En geniş anlamıyla “beşeri bir yerleşme” olarak tanımlanabilen iskân “yurtlandırma, şenlendirme”, iskân etmek de “yurt kazandırmak, boş bir yere insan yerleştirmek” demektir. İskân olgusu, toplumsal yaşamın başlangıcından itibaren, diğer kurumlar gibi sürekli olarak gelişmiş ve değişmiştir. Bütün devletlerde önemli bir sorun olan iskân, nüfus ve toprağın dağılımı, devlet hizmetlerinin ülke geneline yayılması, ülke kaynaklarının kullanılması, etnik grupların, yerel kümelenmelerin, din ve inançların ülke düzeyindeki dağılımı, yerel yönetimler ve yerel sorunların çözümü, devletin egemenliğinin korunması, üretimin artırılması, üretim artığının değerlendirilmesi gibi birçok konu-

²⁰¹ Yusuf Halaçoğlu, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, TTK Yay., Ankara, 1988, s. 1 - 2; Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolonizatör Türk Dervişleri”, **Türkler**, C. IX, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 142 vd.

yu ilgilendirmektedir²⁰². Kuruluşundan itibaren Osmanlı Devleti bu konuyla oldukça fazla ilgilenmiş ve bir bakıma da konunun dünya üzerindeki en iyi uygulayıcısı olmuştur. Kuruluş, yükselme ve gerileme devirlerinde siyasi, iktisadi ve sosyal şartların değişmesine bağlı olarak, zamanla birbirinden çok farklı iskân politikaları takip eden Osmanlı Devleti, kuruluş ve yükselme devirlerinde dışa dönük bir iskân siyaseti izlemiş ve yeni fethedilen topraklara gönüllü veya sürgünler vasıtası ile merkezden nüfus ihraç etmiştir. Bu dönemlerde özellikle yeni fethedilen topraklara Türk ve Müslüman nüfusun yerleştirilmeleri, ülke içerisinde ise aşiretlerin yerleştirilmesi, sürekli uğraşılan konular olmuştur. Ancak devletin dinamizmini ve etrafa yayılma durumunu kaybettiği ve gerilemenin parçalanmaya dönüştüğü XIX. yüzyılda ise yükselme döneminin tam aksine içe dönük bir iskân politikası takip edilmiş ve istila edilen topraklardan göç eden milyonlarca Müslüman ahali daha iç bölgelere nakledilerek, yeniden yerleştirilmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu yüzyılda sürekli toprak kaybeden Osmanlı Devleti'nin, esaret altında kalan eski vatandaşlarına karşı duyarsız kalması mümkün olamadığı gibi, Hilafet makamını da temsil ediyor olması nedeniyle diğer ülkelerdeki Müslümanlara karşı da kapılarını kapatamamıştır. Dolayısıyla bu dönemde ülkeye gelen göçmenlerin iskânı, diğer iskânlardan hem nedensel olarak hem de uygulama olarak farklı olmuştur²⁰³.

²⁰² Ali Tanoğlu, "İskân Coğrafyası - Esas Fikirler, Problemler ve Metod", **Türkiyat Mecmuası**, C. XI, İstanbul, 1954, s. 1 - 2; Fikret Babuş, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik - Sosyal Politikalar Çerçevesinde Göç ve İskan Siyaseti Uygulamaları**, Ozan Yay., İstanbul, 2006, s. 13 - 19.

²⁰³ Yusuf Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 2 - 9; Mehmet Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", **Osmanlı**, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 587; Süleyman Erkan, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri", **Osman-**

Sınırların güvenliği, nüfusun arttırılması, etnik dengenin sağlanması, stratejik hedefler ve toprağın işlenebilir hale getirilmesi gibi faktörler, tarih boyunca devletlerin iskân politikalarının belirlenmesinde oldukça etkili olmuştur. Osmanlı Devleti'nin ülkeye gelen göçmenleri iskân politikasında bu faktörlerin çoğu etkili olmuştur²⁰⁴.

Osmanlı Devleti, devletin ve göçmenlerin çıkarlarını koruyabilmek, göçe belirli bir sistem kazandırabilmek amacıyla, göç edeceklerle ilgili bazı kriterler belirlemiş ve göç için koymuş olduğu kriterlere uygun olan her isteği kabul etmiştir.

2. Osmanlı Devleti'nin Göçmenleri Kabul Etmesi

Osmanlı Devleti kuruluş döneminden itibaren, buldukları yerlerde dini, siyasi ve ekonomik baskılarla bunalan insanların sığınağı olmuştur. XIII. ve XIV. yüzyıllarda Bizans'ın baskısından kurtulmaya çalışanların sığındıkları Osmanlı toprakları, XV. yüzyıldan başlayarak, Avrupa ve Asya'nın mazlum milletlerinin sığınağı olmuştur. Göçmenlerin dini ve vicdani kanaatlerine bakılmaksızın, kendilerine rahat ve huzurlu bir hayat sürmeleri için gerekli ortamı hazırlayan Osmanlı Devleti, Avrupalı devletlerin Türk-İslam unsurunu mecburi göçe tâbi tutma politikası karşısında kendisine sığınan göçmenlere, insani duygular başta olmak üzere çeşitli sebeplerle kapılarını açmıştır. Aynı şekilde Kırım ve Kafkasya'dan Anadolu'ya yönelik olarak yapılan göçler, Rusya'nın baskısı altında kalan bu insanların ezilmelerinin önlenmesi gibi insani düşünceler temel

h, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 613; Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı**, Eren Yay., İstanbul, 1987, s. 29 - 34.

²⁰⁴ Süleyman Erkan, **a.g.m.**, s. 613.

olmak üzere çeşitli sebeplerle desteklenmiş ve göç isteğinde bulunan hemen bütün Müslüman ahalinin müracaatları kabul edilmiştir²⁰⁵.

İnsani kaygıların dışında ayrıca; Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin tarım alanlarını işleyecek ve ekonomik kalkınmayı sağlayacak nüfusu, uzun vadede vergi gelirlerini ve orduya katılacak asker sayısını arttırmak istemesi, Osmanlı padişahı II. Abdülhamid'in Rusya'nın izlediği "Panslavist" politikası karşısında, Halifelik ünvanından yararlanarak "Panislamist" fikrini hayata geçirme isteği doğrultusunda Müslüman göçmenleri kabul etmesi, göçmenlerin iskân edildikleri yerlerde itaatkârlıkları ile konar-göçerlere ve diğer halka örnek olması gibi düşünceler de, Osmanlı Devleti'nin göçmenleri kabul etmesinde etkili olmuştur²⁰⁶.

Osmanlı Devleti, devletin ve göçmenlerin çıkarlarını koruyabilmek, göçe belirli bir sistem kazandırabilmek amacıyla, göç edeceklerle ilgili bazı kriterler belirlemiştir. Bu kriterler kısaca şu şekilde sıralanabilir²⁰⁷:

- Anadolu'ya göç etmek isteyenlerin, bu isteklerini daha önceden devlete bildirmeleri ve iskân edilecekleri yerler belirlendikten sonra göç etmeleri,
- Kafkasya'da özellikle Ermenilerin bulunduğu yerlerden yapılacak göçlerde, Ermenilerin kılık değiştirip, göçmenlere karışarak Anadolu'ya girmelerini önlemek amacıyla, buralarda yaşayan Müslümanların, bizzat Osmanlı Devleti tarafından kurulan bir komisyon tarafından yerlerinde incelendikten sonra göç etmeleri,

²⁰⁵ Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s. 94 - 95.

²⁰⁶ Süleyman Erkan, **Kırım ve Kafkasya Göçleri**, K.T.Ü. Kafkasya ve Orta Asya Uygulama ve Araştırma Merkezi, Trabzon, 1996, s. 47 - 51; Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s. 96 - 97.

²⁰⁷ Süleyman Erkan, **a.g.e.**, s. 50 - 54.

- Osmanlı Devleti'ne göç edecek olanların Rus tâbiyetini terk ederek, Osmanlı tâbiyetine girmeyi kabul etmeleri,
- Göçmenlerin Osmanlı Devleti'nin belirleyeceği iskân alanlarına yerleşmeyi ve devletten yolluk, yevmiye gibi taleplerde bulunmamayı kabul etmeleri,
- Göç kapsamına gireceklerin Müslüman olmaları. (Müslüman olmayan göçmenlerle ilgili kararlar özel bir durum arz etmektedir)

Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu bütün sosyal, siyasal ve ekonomik sıkıntılara rağmen, göç için koymuş olduğu bu kriterlere uygun olan her isteği kabul etmiş ve kapılarını açmıştır.

3. Göçmenlerin İskânı

Göç meselesi bir millet ve devlet için sosyal, siyasi, ekonomik, idari, hukuki, kültürel ve daha birçok yönleri bulunan çeşitli ve zor bir problem olup, göçmenlerin yeni geldikleri ortama uyum sağlamaları, kaynaşmaları ve yeni bir toplumun meydana gelmesinde rol oynamaları, büyük ölçüde iskân politikasına bağlıdır. Osmanlı Devleti de, Kırım ve Kafkasya'dan ardı ardına gelen göç dalgaları karşısında bütün olumsuz şartlara rağmen, göçmenlerin iskânı ve temel yaşam koşullarının sağlanması için yoğun bir çaba harcamıştır²⁰⁸.

²⁰⁸ Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830 - 1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Çeviren: Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2003, s. 18; Özcan Gökçebay, **a.g.e.**, s. 35; Süleyman Erkan, **a.g.e.**, s. 89.

Göçlerin belli aralıklarla ve farklı yoğunlukta devam etmesi, hangi bölgeden ne kadar göçmen geleceğini hesap etme ve buna göre plan yapma imkânının olmayışı, Osmanlı yöneticilerinin belli bir iskân politikası geliştirmesini engellemiştir. Osmanlı Devleti'nin, gelecek göçmenlerden kimlerin nerelerde, ne şekilde ve ne miktarda iskân edileceğini en iyi şekilde tespit etmesinde; iç güvenlik meselesi ve arazi darlığı, yabancı devletlerin müdahaleleri, göçmenlerin ekonomik sıkıntı yaşamamaları için şehirlerden ziyade taşrada iskân mecburiyeti gibi hususlar etkili olmuştur. Göçmenlerin bir an önce iskân edilerek üretici duruma getirilmeleri, Osmanlı Devleti için en acil ve önemli mesele olmuştur. İlk yıllarda muhacirlerin kabul ve iskânları hakkında genel bir nizamnâme çıkarılmamış ve büyük çapta göçler meydana geldikçe göçmenlerin sevk olundukları eyaletlere birer hususi talimatnâme gönderilerek, bunların hangi şartlar dâhilinde iskân olunacakları bildirilmiştir. Bu durumda, Osmanlı Devleti'ne göç eden muhacirlerin iskân olunması ya doğrudan doğruya Bâb-ı Âli tarafından eyaletlere zaman zaman gönderilen talimatnâmelere göre, ya da muhacirlerin kendilerinin bizzat devlete müracaatları üzerine yapılan yardımlarla yürütülmeye çalışılmıştır. Göçmenlerin iskânı ile normal idari organlar uğraşmış ve merkezden gelen emirler doğrultusunda müsait olan yerlere yerleştirilmişlerdir²⁰⁹.

Osmanlı topraklarına gerek deniz, gerek kara ve gerekse demiryolu ile gelmiş olan göçmenler önce geçici iskân bölgelerine daha sonra da sürekli olarak kalacakları yerlere intikal ettirilmişler ve iskân edilirlerken de belirli bir programa uyulmaya çalışılmıştır.

²⁰⁹ Süleyman Erkan, **a.g.e.**, s. 90 - 95; Mehmet Yılmaz, **a.g.m.**, s. 592; Engin Kırılı, **19. ve 20. Yüzyılda Eskişehir'e Yapılan Göçler** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2001, s. 154 - 155; Özcan Gökçebay, **a.g.e.**, s. 35.

Birbirinden tamamen farklı bölgelerden gelen göçmenlerin iskân yerlerini tespit etmede gelenek ve kültürleri önemli bir rol oynamış, göçmenlerden çoğu coğrafi bakımdan genellikle asli vatanlarına benzerlik arz eden yerlerde yerleşmeye çalışmışlardır. İskânlarda öncelikle devlete ait boş arazilerle vakıf arazileri kullanılmıştır. Bu amaçla belirlenen arazilerde ne kadar kişinin iskân edilebileceği kararlaştırıldıktan sonra göçmenlerin de bölgeyi beğenmeleri durumunda iskân yapılmıştır. Artan nüfus, tarım alanları ve meraların kıtlaşmasına neden olduğundan, ekonomik çıkarları yönünden zarara uğrayan yerli halk ile göçmenler arasında zaman zaman bazı anlaşmazlıklar da çıkmıştır. Ayrıca yıllarca kullandıkları boş arazileri göçmenlere kaptırmaları göçebe toplulukları da rahatsız ettiğinden, göçebelerle de anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Göçlerin çok yoğun olduğu zamanlarda hem göçmenlerin huzurunu sağlamak, hem de yerli halkla göçmenlerin adet ve gelenekler açısından kaynaşmasını sağlamak amacıyla belirli sayıda hane arasına bir göçmen hanesi yerleştirme yoluna gidilmiştir. Önceleri buna tepki gösteren göçmenler, zamanla uyum sağlamışlardır²¹⁰.

Anadolu'ya gelen göçmenler, sadece Anadolu'nun nüfusunu dengesiz bir şekilde arttırmakla kalmayıp, nüfusun köy-kent dağılımı üzerinde de etkili olmuşlardır. Osmanlı Devleti, 1877 yılına kadar gelen göçmenlerin, kentlerde bulunan arsalar veya büyük kent çevrelerine yerleşmelerine izin vermemiştir. Ancak göçmenlerin çoğalmasından dolayı köy ve kasabalar göçmenleri barındıramaz hale geldiğinden, birçok kunduracı, marangoz ve diğer bazı küçük esnaf, köy ve kasabalarda barınamaz olmuştur. Ayrıca kent hayatına

²¹⁰ Mehmet Esat Sarıcaoğlu, "İskân-ı Muhacirin İ'ane Pulları (Osmanlı Devleti'nin Göçmen Harcamalarında Uyguladığı Bir Finansman Yöntemi)", **Osmanlı**, C. 4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 605; Abdullah Saydam, **a.g.m.**, s. 681 - 684.

ve ticarete alışmış olan bazı göçmenler, yerleştirildikleri yerlerde kalmayarak, yerlerini terk edip kentlere yerleşmiştir. Bu durumda Bâb-ı Âli, 14 Haziran 1878 tarihinde çıkardığı bir talimatnâme ile göçmenlerin hepsinin köylere yerleştirilmesi gerekmediği, kent ve kasaba çevrelerinde boş arazi olduğu takdirde göçmenlerin buralara da yerleştirilebileceğini bildirmiştir. Böylece göçmenlerin kent ve kasaba çevrelerine yerleşmeleri ile kent nüfuslarında hızlı bir artış başlamış ve basit anlamda da olsa gecekonduların temeli atılmıştır. Diğer yandan göçmenlerin içlerinde bulunan yüksek memurlar ve ilmiye sınıfına mensup olan hocalardan ehliyetli görülenlere, imam ve müezzinlik gibi görevler verilirken, zanaatkârlara da gerektiğinde şehirlerde ev ve dükkan kiralanmıştır²¹¹.

Geçici yerleşme merkezleri içerisinde en önemlisi İstanbul olmuştur. Balkanlardan gelen göçmenlerin toplandığı geçici yerleşme merkezlerinin ilki ise Edirne'dir. Bu merkezler çeşitli tarihlerde dolup dolup boşalmıştır. Ayrıca Çanakkale, Mersin, Samsun ve İzmir de göçmenlerin geçici olarak yerleştiği başlıca merkezlerdendir. Geçici yerleşme merkezlerinde toplanan göçmenler sırasıyla İstanbul'a en yakın bölgelerdeki boş topraklara, daha sonra Anadolu'ya veya Suriye'ye, Rumeli'de ise tehlikeden uzak topraklara yerleştirilmişlerdir. Buna göre, Osmanlı Devleti'nin Asya ve Avrupa'daki topraklarına yerleştirilen göçmenler Avrupa'da; Dobruca, Köstence, Varna, Ruscuk, Nikopolis, Vidin, Silistre, Şumnu, Niş, Sofya, Selanik, Serez, Larisa, Edirne, Tekirdağ, Lüleburgaz, Hayrabolu ve Aydos bölgelerine yerleştirilirken, Asya'da ise; Diyarbakır, Mardin, Halep, Şam, Adana, Erzurum, Sivas, Çorum, Çankırı, Adapazarı, Bursa, Kütahya ve Eski-

²¹¹ Faruk Kocacık, "Rumeli'den Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Sonuçları", **Osmanlı**, C. 4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 659; Mehmet Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", **Osmanlı**, C. 4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 597.

şehir gibi bölgelere yerleştirilmişlerdir. Esas olarak Anadolu'daki yerleştirmeler, araştırmalar sonucu boş arazi bulunduğu anlaşılan tüm illere yapılmış olup İstanbul, Adana, Sivas, Ankara, Diyarbakır, Erzurum, Konya, Eskişehir, Trabzon, Amasya, Çanakkale, Bursa, Samsun, Aydın, Kastamonu, Kütahya ve Denizli bu illerin başında gelmektedir²¹². Bu bölgelere yerleşen göçmenler boş arazilerde yeni göçmen köyleri kurmuşlardır. Eskişehir'de Selimiye ve Hayriye²¹³, Konya'da Hamidiye, Sivas'ta Değirmentaş, Aydın'da Hamidiye ve Bereket, Kütahya'da Lütfiye, Bursa'da Sultaniye gibi köyler, sayıları binleri bulan göçmen köylerine ilişkin birkaç örnek olup, bu köylerin günümüzdeki yerleşme biçiminin ortaya çıkmasında önemli rolleri olmuştur. Geçici yerleşme merkezlerinde göçmenlerin geçici olarak barınmaları sağlanmış, kendilerine sağlık yardımları yapılmış, günlük yiyecek ve yakacak verilmiştir. Ancak yine de göçmenlerin sorunları tam olarak giderilememiş ve göçmenler sürekli yerleşme yerlerinde daha büyük zorluklarla karşılaşmışlardır²¹⁴.

²¹² Göçmenlerin sevk edildikleri bölgeler, iskân edilen göçmen sayıları ve kurulan göçmen köyleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz.: A. Saydam, **a.g.e.**, s. 120 vd.; N. İpek, **a.g.e.**, s. 172 vd; S. Erkan, **a.g.e.**, s. 125 vd.; Muammer Demirel, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Eskişehir'e yerleştirilen Göçmenler", **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 28, Erzurum, 2005, s. 315.

²¹³ BOA, İ. ŞD, 110/6624; BOA, DH. MKT, 1889/113: Eskişehir'de iskân olunan muhacirlerin oluşturduğu köylerin Selimiye ve Hayriye olarak isimlendirilmeleri (H. 1309/1891) ve bu köylerin imam ve muhtar mühürlerinin verilmesi hakkında yazılmış hüküm söz konusudur.

²¹⁴ Faruk Kocacık, "XIX. Yüzyılda Göçmen Köylerine İlişkin Bazı Yapı Planları", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S. 32, İstanbul, 1979, s. 417 - 419; Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s. 131; H. Yıldırım Ağanoğlu, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makus Talihi Göç**, Kum Saati Yay., İstanbul, 2001, s. 175 - 193.

Osmanlı Devleti iskân ettiği göçmenlere, hem gündelik hayatlarını sürdürmek hem de üretici bireyler olarak topluma katkıda bulunabilmelerini sağlamak amacıyla çeşitli yardımlarda bulunmuştur. Yapılan yardımları; öncelikle göçmenlerin hem geçici hem de kalıcı iskân edilecekleri bölgelere nakil için gereken nakil harcamalarının karşılanması, gündelik hayatın devamı için sürekli yerleşebilecekleri arazi tahsisi ve konut inşası, muhtaç durumda olanlara yiyecek, giyecek ve nakdi yardımı, sağlık, eğitim ve din görevlisi ihtiyaçları için gereken personel, hastane ve ilaç masraflarının karşılanması, sanat sahiplerinin sanatlarını icra edebilmeleri için gerekli imkânların sağlanması, tarımla uğraşanlara gerekli tarımsal araç-gereç, öküz ve tohumluk yardımı, vergi ve askerlik muafiyetlerinin sağlanması şeklinde sıralamak mümkündür²¹⁵. Ayrıca her yeni kurulan göçmen köyüne ve mahallesine, bir cami ve bir okul yaptırılmasına ve buralara gereken atamaların yapılmasına gayret edilerek, böylece eğitim ve öğretim işlerinin yürütülmesi, göçmenlerin yerleşik halk ile bir an önce kaynaşmaları ve toplumsal huzursuzlukların önlenmesi istenmiştir. Göçmenlere yapılan yardımlar, göçmenlerin hepsinin bütün ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde olmamıştır. Bu yardımların yetersiz olması, Osmanlı Devleti'nin göçmenlere gerekli ilgiyi göstermeyişiinden değil, devletin içinde bulunduğu zor şartlardan kaynaklanmıştır. Osmanlı Devleti'nin göçmenler için çeşitli yardımlar yapmayı amaçlayarak çıkardığı talimatnâmelerde, göçmenlerin ihtiyaç duyabilecekleri tüm istekleri önceden düşünülerek karşılanmak istenmiştir. Örneğin, 1869-70 yıllarında

²¹⁵ Muhacirlere yapılan yardımlarla ilgili olarak; BOA, A. MKT. MHM., 518/8 ve A. MKT. MHM., 521/20: Eskişehir Çifteler Çiftliğinin dahilinde iskân olunan Kazan ve Kafkas muhacirlerine (H.05/Ra/1320) ve Eskişehir'in Mamuriye köyündeki Kırım muhacirlerine (H. 24/Za/1320) zahire verilmesi hakkındaki hükümler örnek olarak gösterilebilir.

hazırlanan talimatnâme, Osmanlı yöneticilerinin iyi niyetini gösterir nitelikte olup, Osmanlı Devleti'nin kendi şefkatli kanatları altına sığınmış kimseler olarak kabul ettiği göçmenler için hiçbir fedakârlıktan kaçınmadığı, ancak yine de onların acılarını tam olarak dindiremediği anlaşılmaktadır²¹⁶.

4. Göçmenlerle İlgili Komisyonlar

Osmanlı Devleti'nin sınırları küçüldükçe, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından günümüze kadar Anadolu arka arkaya gelen göç dalgalarına sahne olmuştur. Bu durumda göçmenler belirli iskân ilkeleri çerçevesinde yerleştirilmeye çalışılmıştır. Ancak ilk dönemlerde göçmenlerle ilgilenecek ve onların iskânını sağlayacak özel kuruluşlar olmadığından, göçmen işleri ile normal idari organlar uğraşmış ve bunlar merkezden gelen emirler doğrultusunda düzenlemeler yapmıştır. Ancak zamanla devlet din, ırk, mezhep ayırımına girmeden bütün göçmenlerin iâşe, barınma, giyecek, yakacak, sağlık, eğitim, ibadet ve iskân ile ilgili sorunlarını çözebilmek amacıyla, göç olayları sırasında sırf bu işle ilgilenmek üzere komisyonlar teşkil etmiştir. Kırım Savaşı'ndan sonra gelmeye başlayan göçmenlerin iskân işleriyle ilgilenen en üst makam, "Ticaret Nezareti"dir. 16 Ağustos 1854 tarihli tebliğ ile kurulan "Şehremaneti" de Ticaret Nezareti ile birlikte göçmen işleriyle meşgul olmuştur. Ayrıca İstanbul'da göçmen işleri ile ilgilenen bir başka kurum da "Zaptiye Nezareti"dir. İçeride doğru başlayan göçlerin özellikle XIX. yüzyılda artması üzerine devlet, iskân siyasetini daha sistemli olarak yürütebilmek amacıyla

²¹⁶ Mehmet Esat Sarıcaoğlu, **a.g.m.**, s. 605; Faruk Kocacık, **a.g.m.**, s. 419 - 423; Mehmet Yılmaz, **a.g.m.**, s. 597 - 598; Nedim İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, s. 214 - 227; H. Yıldırım Ağanoğlu, **a.g.e.**, s. 193 - 207.

la, 1860'da "Muhâcirîn Komisyonu"nu kurmuştur. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı ile birlikte başlayan yoğun göçler karşısında, göçmenlerle ilgili işlemleri yapmak, sorunları çözmek amacıyla "İdare-i Umumiye-i Muhâcirîn Komisyonu" (Genel Göçmen İdare Komisyonu) kurulmuştur. Bu komisyon her ilde kendine bağlı birer "Göçmen Müdürlüğü" kurarak, bazı çalışmalar yapmışsa da yetersiz kalmıştır. Bunların dışında: Umum-i Muhâcirîn Komisyonu, İâne-i Muhâcirîn Encümeni (Muhâcirîne Mu'âvenet Cem'iyeti), Muhâcirîn İâne Komisyonu, Milletlerarası Muhacirlere Yardım Komitesi, Sermâye-i Şefkat-i Osmaniyye, Muhâcirîn Komisyon-u Âlisi, Muhâcirîn-i İslâmiye Komisyonu, Muhâcirîn-i Müslimeye Muavenet Komisyonu gibi komisyonlar da göçmenlerin iskânı ile ilgili planlama ve uygulamayı gerçekleştirmek amacıyla oluşturulan diğer kuruluşlar arasında yer almaktadır²¹⁷.

Görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti çok fazla sayıdaki göçmen için, sahip olduğu imkânlar ölçüsünde gereken yardımı yapmaya çalışmış ve sosyal, kültürel, ekonomik ve insanî bakımdan oldukça karışık bir sorun olan göç sorununu, en doğru ve medeni şekilde çözmeye çalışmıştır. Bir yandan göçmenlerin en kısa sürede iskân edilerek ihtiyaçlarının acilen karşılanması için göçmenlere haneler yapılması, köyler kurulması, çeşitli muafiyetler sağlanması, tarımsal araç-gereç, tohum ve öküz yardımlarının yapılması gibi

²¹⁷ Engin Kırılı, **a.g.e.**, s. 154 - 165; Nedim İpek, **a.g.e.**, s. 155; Mehmet Yılmaz, **a.g.m.**, s. 588 - 592; Abdullah Saydam, **a.g.m.**, s. 684; Ali Fuat Yılmazel, **19. Yüzyılda Kafkasya'dan Osmanlı Topraklarına Göç ve İskan Hareketleri** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2000, s. 40 - 47; Hayri Çamurcu - H. İbrahim Taş, "Cumhuriyet Döneminde Eskişehir İli Nüfusunun Seyri", **I. Uluslararası Dünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu**, Eskişehir, 2005, s. 258.

gerekli çalışmalar yapılırken, diğer yandan da yerli halk ile göçmenlerin bir an önce kaynaşabilmeleri ve toplumsal huzursuzlukların önlenmesi için gerekli tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Yapılan yardımlar, o dönemde devletin içinde bulunduğu zor şartların da etkisi ile istenilen düzeyde olmamıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ESKİŞEHİR YÖRESİNDE TATARLAR

A. ESKİŞEHİR YÖRESİNİN COĞRAFI ÖZELLİKLERİ VE TARİHİ

1. Eskişehir'in Coğrafi Özellikleri

İç Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatısında yer alan Eskişehir, Kuzeyden Karadeniz, Kuzey-Batıdan Marmara, Batı ve Güney-Batıdan Ege bölgeleri ile komşudur. İl sınırları Güneyden Afyon, Güney-Doğudan ve Kuzeyden Ankara, Kuzey-Batıdan Bolu ve Bilecik, Batıdan Bilecik ve Kütahya illeri tarafından çevrelenmiştir. Eskişehir, Sakarya Nehri'nin kollarından olan Porsuk Çayı'nın ve ona dökülen Sarısu Deresi'nin geçtiği geniş ovanın güneybatı kenarında, denizden 792 m. yükseklikte yer almakta olup 13.731 km²'lik bir yüzölçümüne sahiptir. Merkez ilçe, Çifteler, Alpu, Han, Mihalgazi, Beylikova, Günyüzü, Mahmudiye, Mihaliççık, Sarıcakaya, Seyitgazi, Sivrihisar ve İnönü olmak üzere toplam 13 ilçe ve 396 civarında köyü vardır²¹⁸.

Türkiye topraklarının % 1.8'ini kaplayan Eskişehir'in, il yeryüzü şekilleri içerisinde % 26 civarında ovalar, % 22 civarında ise dağlar yer almakta olup, % 94'ü ise tarıma elverişlidir²¹⁹.

²¹⁸ M. Tekin Koçkar, **Eskişehir Halkbilim Ürünleri**, Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yay., Eskişehir, 1999, s. 1; Yusuf Oğuzoğlu - Feridun Emecen, "Eskişehir", **İslam Ansiklopedisi**, C. XI, Türkiye Diyanet Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1995, s. 398.

²¹⁹ Cahit Işık - Kenan Şanlıer, **Sosyo - Ekonomik Gelişmede Eskişehir Nereden Nereye**, Eskişehir, 1988, s. 3.

Eskişehir'in batı ve güneybatı bölümünde, Yukarı Sakarya Ovası'na kadar uzanan dağlar, Türkmen Dağları adını almaktadır. Bu dağların başlıca yüksek noktaları; Oluk Dağı (1713 m.), Pişmişkale (1398 m.), Dede Tepe (1550 m.) ve Deve Eriği Tepesi (1630 m.)'dir. Şehrin kuzeyini doğu-batı yönünde kaplayan dağların batı tarafını Bozdağ, doğu tarafını ise Sündiken Dağları oluşturmaktadır. Bozdağın en yüksek tepesi, 1534 m. yüksekliğindeki Türkmenbaba Tepesi'dir. Sündiken Dağları'nın en yüksek tepesi ise 1818 m. yüksekliğindeki Kızıldağ'dır. Ayrıca şehrin güneyinde Kırkkız (Kırgız) Dağı ile güneydoğusunda Sivrihisar Dağları yer almakta olup, bu dağların en yüksek noktasını da Çal Tepesi oluşturmaktadır. Türkmen Dağı ve Emirdağ kütleleri arasında ortalama yüksekliği 1200-1300 metre arasında değişen yaylalar uzanmaktadır. Bu yaylaları da kuzeyde Domaniç Dağı ve Uludağ izlemektedir²²⁰.

Porsuk Ovası ile onun batısında devamı niteliğinde görülen Sarısu Ovası ve Yukarı Sakarya Ovası, Eskişehir'de bulunan belli başlı ovalardır. Sakarya Vadisi ile Porsuk Vadisi de bölgenin ana vadilerini teşkil etmektedir. Sakarya ve Porsuk Havzaları ile bu havzaları kuşatan dağlardan oluşan Eskişehir'de, şehrin toprakları ana vadiler ve bu vadilerle birleşen çok sayıda küçük vadilerce parçalanmış vaziyettedir²²¹.

Türkiye'nin en önemli akarsularından biri olan Sakarya Nehri, Eskişehir'den geçmektedir. Sakarya Nehri'nin birçok kolu vardır ve bunların en büyüğü Porsuk Çayı (Kocasu)'dır. Sakarya Nehri, Çifteler ilçesinin 4 km. yakınındaki Sakaryabaşı mevkiinden çıkarak Bardakçı Suyu, Seydisu ve Sarısu ile birleşir. Porsuk Çayı'nı

²²⁰ M. Tekin Koçkar, **a.g.e.**, s. 1; Suzan Albek, **Dorylaion'dan Eskişehir'e**, Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Vakfı Yay., Eskişehir, 1991, s. 4.

²²¹ **Yurt Ansiklopedisi**, "Eskişehir", C. IV, İstanbul, 1982, s. 2817; Necdet Tunçdilek, "Orta Sakarya Vadisi'nin İktisadi Tarihi Hakkında", **İ. Ü. İ. F. M.**, C. 17, İstanbul, 1955 - 1956, s. 179.

kuzeyde Ankara ili sınırları içinde aldıktan sonra bir müddet il sınırında akan Sakarya Nehri, Alpagut köyü batısından Bilecik iline girer. Sakaryabaşı'ndan başlayarak, Karadeniz'e kadar olan uzunluğu ise 824 km.'dir. İl sınırları içerisinde beş tane baraj vardır. Bunlardan Gökçekaya Barajı hidroelektrik, Porsuk, Dodurga, Kunduzlar ve Musaözü adını alan diğer barajlar ise sulama ve taşkından korunma barajlarıdır²²².

Eskişehir ili İç Anadolu, Batı Karadeniz ve Akdeniz iklimlerinin etki alanı içine girdiğinden, bu etkilerin tesirinde ortaya çıkan, kendine özgü bir iklime sahiptir. Ancak, Eskişehir'in kuzeyden ve güneyden dağlarla, batıdan ise yüksek platolarla çevrili olması, Akdeniz ve Karadeniz iklimlerinin etkisini sınırlandırmakta olup, şehirde genellikle sert ve karasal bir iklim hüküm sürmektedir. Kış ayları genellikle parçalı bulutlu ve kar serpintili, baharları yağışlı ve yazları da açık ve kurak geçmektedir. İl sınırlarının batı ve güneybatı kesimlerinde, Ege ve Marmara sınırlarına yakın olduğundan daha yumuşak bir iklim göze çarpmaktadır. Yıllık sıcaklık ortalaması 10.9 °C olup, sıcaklık yazın 22-35 °C, kışın ise -5,-20 °C arasında değişmektedir²²³.

Coğrafi konumu bakımından; kışları sert, yağışları az, ağaçsız ve daha ziyade koyun yetiştirmeye ve buğday ekimine elverişli stepler ile deniz tesirinden faydalanan, iklimi daha yumuşak ve yağmurlu, bahçe tarımının hâkim olduğu ormanlık kenar bölgeler arasında bir intikal sahasında yer alan Eskişehir'in bitki örtüsünü, step formasyonları ile çam, meşe, kayın, gürgen, ardıç, kavak gibi çeşitli yapıdaki ağaç toplulukları oluşturmaktadır. Sarısu Porsuk Vadisi'nde 900 m. yüksekliğin altında kalan yumak, yayşan ve kekik gibi tipik step bitkileri, Eskişehir Ovası'ndaki bitki örtüsünü oluşturmaktadır. Porsuk ve Keskin derelerinin kenarlarında ağaçlara rast-

²²² M. Tekin Koçkar, **a.g.e.**, s. 1.

²²³ S. Albek, **a.g.e.**, s. 13; M. Tekin Koçkar, **a.g.e.**, s. 2; **Yurt Ansiklopedisi**, "Eskişehir", s. 2824.

lanmakta olup, özellikle söğütler, kavaklar ve bazı yerlerde karaağaçlar, ırmak boylarında sık koruluklar oluşturmaktadır. Çeşitli bölgeler ve iklimler arasında bir intikal sahasında yer alan Eskişehir’de m²’ye ortalama 398.1 kg. yağış düşmektedir. Buna göre Eskişehir, diğer İç Anadolu şehirleri ile karşılaştırıldığında içlerinde en az kuraklık yaşayan şehir olarak görülmektedir²²⁴.

Kısacası, Sakarya (Sangarius) Nehri’nin bir kolu olan Porsuk (Tymbrius) Çayı ve ona dökülen Sarısu’nun aktığı geniş bir ovada yer alan Eskişehir, bu ovanın verimliliği nedeni ile tarih öncesi dönemlerden itibaren günümüze kadar sürekli bir yerleşim bölgesi olmuştur.

2. Eskişehir’in Tarihçesi

Tarihi, Anadolu’nun tarihi kadar eski olan ve Anadolu’nun geçirdiği bütün devirleri geçiren Eskişehir, Anadolu’daki ilk yerleşim merkezlerinden birisidir. Yapılan araştırmalar, bölgede Paleolitik (Eskitaş) dönemden itibaren yerleşmeler olduğunu ortaya çıkarmıştır. Orta Sakarya Vadisi’nin çeşitli yerlerinde bulunan kalay yatakları ile Gümele (Mihalgazi) gümüş yatakları, milattan önce 4000’lerden itibaren bu bölgeyi cazip hale getirmiştir²²⁵.

Yaklaşık 700 yıldır Eskişehir adı ile bilinen il, ünlü coğrafyacı Strabon’a göre²²⁶ ilk tarihi ismini “Eretria’lı Dorleon”dan almıştır. Bu isim değişik kaynaklarda “Dorileo, Doryleon, Dorylaion, Dorylaeunu” şekillerinde geçmektedir²²⁷.

²²⁴ Besim Darkot, “Eskişehir”, **İslam Ansiklopedisi**, C. IV, Eskişehir, 1997, s. 384; S. Albek, **a.g.e.**, s. 15 - 16; M. Tekin Koçkar, **a.g.e.**, s. 1 - 2.

²²⁵ Yusuf Oğuzoğlu - Feridun Emecen, **a.g.m.**, s. 398.

²²⁶ Strabon, **Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII - XIII - XIV)**, Çeviren: Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 1993, s. 61.

Eskişehir'in ilk yerleşim merkezinin, milattan önce 3500 yıllarında bugünkü kent merkezine 3 km. uzaklıkta, Porsuk Vadisi'nin kuzeyinde yer alan ve halk arasında “Şarhöyük” adı ile anılan mevkide olduğu sanılmaktadır. Burası antik çağda “Dorylaion” kenti olarak bilinmektedir. Oldukça verimli Eskişehir Ovası'nın en önemli yerinde bulunan Şarhöyük'ün çevresinde irili ufaklı birçok höyüğün bulunması, buranın bir yerleşim merkezi olduğunu kanıtlamaktadır. Gelişen şehir, daha sonraki dönemlerde Porsuk Çayı ve ona dökülen Sarısu'yun aktığı geniş ovaya yayılmıştır. Seyitgazi yolundaki “Alpanus”, Mahmudiye'deki “Kuşhöyük” ve “Güvercin Höyüğü”, Midas'taki “Yazılıkaya”, “Demirci Höyük” bu bölgenin geçmişini günümüze taşıyan en önemli belgelerdir²²⁸.

Kronolojik anlamda Eskişehir'deki politik ve kültürel dokunun ikinci katmanını, Hitit dönemi oluşturmaktadır. M.Ö. 3000 yıllarında Anadolu'da kurulmuş olan birçok kent krallıkları Proto-Hattiler'e ait olup, M.Ö. 2000 yıllarında bu krallıkların birleşmesi ile büyük Hitit İmparatorluğu kurulmuştur. Başkenti Hattuşaş (Boğazköy) olan Hitit İmparatorluğu döneminde, Eskişehir ve çevresinde yoğun bir yerleşme olduğu görülmektedir ve Eskişehir ve çevresi, Hitit İmparatorluğu'nun batı vilayetinin kanadını oluşturmaktadır. Egemenlik alanlarını batıda Sakarya ve Porsuk Nehirleri, kuzeyde Kızılırmak, güneyde Akdeniz'e kadar genişleten Hititler, civardaki dağların görüntüsü nedeni ile Eskişehir yöresine “Masa” adını vermişlerdir. Milattan

²²⁷ Besim Darkot, **a.g.m.**, s. 384 - 385; Muharrem Bayar, **Karakeçili Yörük Aşireti'nin Eskişehir'e İskânı**, İstanbul, 2004, s. 99.

²²⁸ Halime Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı**, Eskişehir, 2005, s. 23 - 25; Muharrem Bayar, **a.g.e.**, s. 99; M. Tekin Koçkar, **a.g.e.**, s. 2; Erol Altınsapan, “Tarihsel Gelişim Sürecinde Eskişehir Bölgesindeki Ortaçağ Türk Yerleşimleri ve Yapısal Boyutu”, **Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 1, S. 1, Eskişehir, 1999, s. 1 - 2.

önce 1200 yıllarında Avrupa'dan ve Trakya üzerinden Anadolu'ya inen akıncı kavimler tarafından Hititlerin ortadan kaldırılması ile birlikte işgalci bir güç olan Frigler, bölgede yavaş yavaş politik bir güce dönmeye başlamışlardır²²⁹.

Yazılı tarih döneminde Eskişehir yöresinde kalıcı olarak yerleşen Frigler, aynı zamanda bölgedeki ilk siyasal yapılanmanın da kurucusu olmuşlardır. Frigler, Anadolu'nun kuzey-batısında ve Kızılırmak kıvrımında yerleşmişlerdir. Sivrihisar yakınlarındaki Pessinus (Ballıhisar) bölgesi de Friglerin başlıca yerleşim merkezlerinden biridir. Yaklaşık 500 yıl, Eskişehir'in de içinde bulunduğu Orta Anadolu'da hüküm süren Frigler, getirmiş oldukları kabile tarzındaki örgütsel yapıları ile bölgedeki, sosyo-ekonomik ve sosyo-politik değişimde de antik dönem boyunca sürecek olan yapının temelini oluşturmuşlardır. En görkemli dönemlerini Kral Midas zamanında yaşayan Frigler, Kafkasya üzerinden gelen Kimmerler'in saldırısı sonucu yıkılmışlardır. Çifteler ilçesine 8 km. uzaklıkta bulunan Yazılıkaya köyündeki Midas Anıtı ve bölgeye yayılmış çeşitli kalıntılar, Frigya tarihi açısından değerlidir. Kaya üzerindeki yazılar Frig dilinde yazılmış olup, Frig sanatının en güzel örneklerinden biridir²³⁰.

Daha sonraki yıllarda Anadolu üzerinde egemenlik kurmuş olan Lidya, Likya, Karya, Ege-Grek, Pers, Helen, Roma ve Bizans uygarlıkları, Eskişehir üzerinde çeşitli izler bırakmışlardır²³¹.

²²⁹ İhsan Güneş - Kemal Yakut, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eskişehir (1840 - 1923)**, Eskişehir, 2007, s. 1; M. Tekin Koçkar, **a.g.e.**, s. 2; Halime Doğru, **a.g.e.**, s. 25.

²³⁰ İhsan Güneş - Kemal Yakut, **a.g.e.**, s. 1; Halime Doğru, **a.g.e.**, s. 25 - 26; M. Tekin Koçkar, **a.g.e.**, s. 2; Suzan Albek, **a.g.e.**, s. 33.

²³¹ Suzan Albek, **a.g.e.**, s. 35 - 43.

Milattan önce 700'lü yıllarda Batı Anadolu'da Lidyalılar'ın rolü ile başlayan şehirleşme ve ticari hareketlilik Eskişehir yöresini de etkilemiş ve Dorylaion da bu sıralarda gelişmeye başlamıştır²³².

Eskişehir bölgesinin stratejik açıdan öneminin anlaşılması ve bunun idari yapılanma içinde kullanılması, ilk kez Persler tarafından gündeme getirilmiştir. Levant bölgesindeki önemli yerleri ele geçirdikten sonra Anadolu'da kıyı bölgelerinin denetimini sağlayan Persler, bu sayede Ege Denizi, Akdeniz ve Karadeniz'de önemli kontrol merkezlerine sahip olmuşlardır. Böylece Batı dünyasına daha yakın olan Persler için tek amaç, Grek dünyasını ele geçirme düşüncesi olmuş ve bu noktada Persler, oluşturdukları yol sistemi içerisinde bütün yolların kavşak noktasındaki Eskişehir ve çevresini bir üs olarak kullanmışlardır²³³.

Pers istilası döneminde olduğu gibi, Eskişehir ve çevresinin stratejik açıdan değerlendirilmesi Hellenistik Dönemde de devam etmiştir. Bölge, Bithynia'dan merkez Frigya'ya ve Galatya'ya giden yolların ayrılma ve de güneye doğru Kütahya'ya (Cotiaeum) giden yolun kavşak noktasında bulunduğundan, stratejik önemini korumayı sürdürmüştür. Nitekim Büyük İskender'in ölümünden sonra generalleri arasında yaşanan iktidar mücadelesi sırasında da Eskişehir ve çevresi generallerin ordularına lojistik destek sağlayan önemli bir merkez olarak kullanılmıştır²³⁴.

Antik dönemdeki en hızlı gelişimini, Roma'nın bölgede egemenliğini kurmasından sonra gerçekleştiren Eskişehir ve çevresi, bu dönemde daha önce hiç olmadığı kadar hızlı bir idari ve politik hamle yapmıştır. Roma İmparatorluğu döneminde şehir

²³² Yusuf Oğuzoğlu - Feridun Emecen, **a.g.m.**, s. 398.

²³³ İhsan Güneş - Kemal Yakut, **a.g.e.**, s. 2; Yücel Saraçoğlu, **Eskişehir Çevre İncelemesi**, Eskişehir, 1974, s. 3 - 4.

²³⁴ İhsan Güneş - Kemal Yakut, **a.g.e.**, s. 2.

aynı zamanda bir kaplıca ve eğlence merkezi olarak kullanılmıştır. Roma İmparatorluğu milattan sonra 395 yılında Doğu ve Batı Roma olmak üzere ikiye ayrıldıktan sonra Eskişehir ve çevresi, Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu sınırları içine girmiştir. Bizans döneminde Orta Anadolu'da ticari merkezlerin gelişmesi sırasında Eskişehir ve yöresinde birçok yeni kent kurulmuştur. Kısa sürede önemli ticaret merkezleri haline gelen bu kentler, ordunun ihtiyaçlarını karşılayarak güçlü bir siyasi-askeri organizasyonun kurulmasına imkân sağlamışlardır. Bizans İmparatoru Justinianus tarafından kurulan Justinianopolis (Sivrihisar), bu kentler arasında öne çıkanlardan biridir. Eskişehir ve çevresine büyük önem veren Bizans İmparatoru Justinianus, Dorylaion (Eskişehir) kentini de onartmış ve bazı binalar yaptırmıştır²³⁵. VI. yüzyılda Balkanlar'da Hun Türkleri'nin ve Doğu Avrupa kökenli kavimlerin getirdiği sosyal hareketlilik Doğu Akdeniz ve Mısır'da ticari faaliyetleri arttırınca, Dorylaion bölgesinin de önemi artmıştır²³⁶.

VII. yüzyıldan itibaren İslam ordularının yoğun bir şekilde fetih hareketlerine girişmeleri ve İslamiyetin hızla yayılması Bizans'ı doğrudan etkilemiştir. Mısır, Suriye, Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarının bir kısmını kaybeden Bizans'ın Anadolu'da gerilemesi, Dorylaion'u İstanbul ve Marmara sahasındaki Bizans düzeni ile bütünleşen bir taşra kasabası haline getirmiştir. Dorylaion, önce 708'de Emevi Halifesi I. Velid zamanında Mesleme bin Abdülmelik tarafından, sonra da 778'de Hasan bin Kahtebe tarafından olmak üzere, doğrudan İstanbul'u fethine yönelik seferler sırasında iki defa işgal edilmiştir. Ancak bölgede Arap egemenliği kısa sürmüş ve

²³⁵ İhsan Güneş - Kemal Yakut, **a.g.e.**, s. 2; Halime Doğru, **a.g.e.**, s. 26 - 27; **Yurt Ansiklopedisi**, "Eskişehir", s. 2834; Nejat İşcan, **Sivil Mimarlık Örneği Evlerimiz**, Eskişehir, 2009, s. 3.

²³⁶ Yusuf Oğuzoğlu - Feridun Emecen, **a.g.m.**, s. 398; Perihan Sarıöz, **Bir Zamanlar Eskişehir**, İstanbul, 1997, s. 1 - 2.

Bizanslılar şehri daha sonra tekrar ele geçirmişlerdir. Arap kaynaklarında şehrin adı “Durûlye, Derveliye” şeklinde geçmektedir²³⁷.

Araplardan sonra Türklerin akınına uğrayan Eskişehir, Türkler Anadolu’ya geldikten sonra da önemini kaybetmemiştir. Abbasiler zamanından itibaren Anadolu’ya sızan Türkler, 1015-1021 tarihleri arasında Çağrı Bey kumandasında Doğu Anadolu’ya akınlar düzenlemişlerdir. Daha sonra 1071 yılında yapılan Malazgirt Savaşı’nda Selçuklular’ın Bizanslıları yenmesi ve ardından 1074’de Sultan Süleyman ile Bizans İmparatoru Michael arasında yapılan anlaşma ile Dorylaion ve Söğüt bölgeleri Türklerin eline geçmiştir. Anadolu’da Selçuklu hâkimiyeti, yoğun Türkmen göçünü desteklemiş ve Türkmen göçlerinin sonucunda yeni yerleşim yerleri, yeni kasaba ve şehirler kurularak, bölgenin ekonomik, siyasal ve kültürel yapısı yeni değerlerle harmanlanmıştır. Türk egemenliği ile birlikte Ortaçağ’da yeni bir merkez gelişmeye başlamıştır. Gelişen merkez “yeni” olmasına rağmen, gelişme alanı “eski” bir alan olup, yerleşimin günümüzdeki adı yani “Eskişehir”, ilk kez bu dönemden sonra kullanılmaya başlamıştır. Antik dünyanın Dorylaion’u, ya da İslam kaynaklarındaki Durûlye (Darauliya), yerini Eskişehir’e bırakmış yani Dorylaion, “Eskişehir” haline gelmiştir. Ancak bölge henüz bu isimle anılmayıp, Konya’da oturan Selçuklu Sultanı ile Bizans İmparatorluğu arasında bir ön bölge gibi durduğundan, burası “Sultan Öyüğü” adı ile kaydedilmiştir²³⁸.

Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Tuğrul Bey ve kardeşi Çağrı Beyle yakın akraba olan Kutalmışoğlu Süleyman Şah, 1075 tarihinde merkezi İznik olmak üzere

²³⁷ Yusuf Oğuzoğlu - Feridun Emecen, **a.g.m.**, s. 398.

²³⁸ M. Tekin Koçkar, **a.g.e.**, s. 3; Yusuf Oğuzoğlu - Feridun Emecen, **a.g.m.**, s. 398; İhsan Güneş - Kemal Yakut, **a.g.e.**, s. 3; Mustafa Toprak - Erkan İznik, **Çizgilerle Eskişehir (Bir Kent Tarihi Çalışması)**, Eskişehir, 2009, s. 38 - 39; Suzan Albek, **a.g.e.**, s. 107.

Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurmuştur. Süleyman Şah'ın Anadolu'da bağımsız bir devlet kurmasından rahatsız olan Büyük Selçuklu Hükümdarı Melikşah, Anadolu'da güçlenen Kutalmışoğullarını denetim altına almak için komutanlarından Emir Porsuk'u Anadolu'ya, Dorylaion önlerine kadar göndermiştir. Süleyman Şah karşısında başarılı olamayan Emir Porsuk'un adı, antik ismi Tymberius olan çaya (Porsuk Çayı'na) verilmiştir. Emir Porsuk'un Anadolu'ya gelişinin anısı, Tymberius/Porsuk Çayı'nın adında günümüze kadar devam etmiştir²³⁹.

Türklerin Anadolu'da yayılmasına engel olamayan Bizans'ın Hıristiyan dünyasından yardım isteği, Hıristiyan dünyasında Türklere karşı bir birleşme yaratmıştır. Neticede Türklere karşı oluşturulan Haçlı Seferleri, yolların birleştiği noktada bulunan ve önemli bir Türk-İslam şehri olmaya başlayan Eskişehir için tam bir felaket olmuştur. Haçlı tehlikesine karşı savunma hattı kuran Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan, 1097 yılında Dorylaion Meydan Savaşı'nda I. Haçlı Ordusu'na daha fazla direnemeyerek Dorylaion Ovası'nı terk etmek zorunda kalmıştır. I. Kılıç Arslan'ın karargâhını Dorylaion'daki tepeye kurduğu için bu tepe, "Sultan Öyüğü" olarak adlandırılmıştır. Daha sonra Anadolu Vilayeti teşkilatının kurulmasıyla birlikte Eskişehir, "Sultanönü Sancağı" olarak teşkilatlanmıştır²⁴⁰.

I. Haçlı Seferinden sonra bölgede tekrar Bizans egemenliği kurulmuştur. Ancak, Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra Anadolu'ya gelen Türkmenlerin sayısı hızla artmış ve Orta Asya'dan gelen göçmenlerin büyük bir kısmı, Bizans sınırında ve Eskişehir Ovası'nda yerleşmiştir. Yoğun Türkmen kitleleri, ana yollar ve

²³⁹ Halime Doğru, **a.g.e.**, s. 29.

²⁴⁰ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul, 1996, s. 99 - 101; **Hayat Tarih Mecmuası**, "Eskişehir", Sayı: 9, İstanbul, 1967, s. 117 - 120; İhsan Güneş - Kemal Yakut, **a.g.e.**, s. 3.

idari merkezler dışındaki alanlarda yerleşmelerini sürdürmüşler ve bir kısmı da köyler kurarak yerleşik düzene geçmişlerdir. Eskişehir-Seyitgazi arasındaki Bizans-Selçuklu sınırının kuzey ve batı taraflarına yaklaşık 300 bin çadırlık bir göçmen kitlesi yerleşmiştir. Türkmenlerin yerleştiği bu kritik bölge, kısa zamanda Selçuklular ile Bizans arasında gerginliğe sebep olmuş ve Türkmenlerin bölgeyi terke zorlanması sırasında çıkan karışıklıklar, şehrin harap olmasına yol açmıştır. Sonuçta, Selçuklu-Bizans gerginliği 1176 yılında Miryokefalon Savaşı'na neden olmuştur. Miryokefalon Savaşı'nda II. Kılıç Arslan'a yenik düşen Bizans İmparatoru Manuel, imzaladığı antlaşma şartları gereğince, Dorylaion'da yaptığı tahkimatı yıktırarak şehri boşaltmıştır. Böylece bir süre yıkık ve metruk kalan şehir, bu dönemden itibaren "Eskişehir" olarak anılmaya başlanmıştır²⁴¹.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin uç şehri olan, dolayısıyla gaza ve cihada açık bir sahada bulunan Eskişehir ve çevresinde gazi ve derviş grupları yoğun olarak bulunduğu gibi, Türkmenlerin de başlıca iskân alanlarından biri olmaya devam etmiştir. Baba ve dervişlerin kendilerine bağlı Türkmenlerle beraber yerleşmek için tercih ettikleri bölge, özellikle Moğol baskısından kaçan binlerce Türkmen'in başlıca yerleşme alanlarından biri olmuş ve XIII. yüzyılın ortalarından itibaren 200 bin çadırlık Türkmen topluluğu Eskişehir-Kütahya bölgesine yerleşmiştir. Bölgeye sadece Türkmenler değil, Moğol kabilelerinden "Turgut" ve "Çavdarlar" adını taşıyan kabileler

²⁴¹ Yusuf Oğuzoğlu - Feridun Emecen, **a.g.m.**, s. 398 - 399; İhsan Güneş - Kemal Yakut, **a.g.e.**, s. 4 - 5; Muharrem Bayar, **a.g.e.**, s.100 - 101; M. Orhan Bayrak, **Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu**, İstanbul, 1982, s. 219.

de gelerek yerleşmiştir. 1261’li yıllarda Eskişehir bölgesinde görev yapan Moğol asıllı vali Cacaoğlu Nureddin Bey, burada imar faaliyetlerinde bulunmuştur²⁴².

Uç bölgesi durumunda olan Eskişehir ve çevresinde kalabalık Türkmen gruplarının bulunması, yeni bir beyliğin, Osmanlıların doğuşuna yol açmış ve bu bölge Osmanlıların ilk faaliyet alanlarını oluşturmuştur. Buna göre, XIII. yüzyılın sonlarına doğru Moğol baskısı sonucunda Anadolu Selçuklu Devleti’nin zayıflama sürecine girmesiyle, uçta bulunan Ertuğrul Gazi’nin liderliğindeki Türkmen topluluğu, askeri ve siyasi bir güç olarak yükselmeye başlamıştır. Ertuğrul Gazi’nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu Osman Gazi, 1291 yılında Karacahisar’ı fethetmiştir. Osman Bey adına Karacahisar’da ilk Cuma hutbesi okunurken, ilk bayram hutbesi de Eskişehir’de okunmuştur. Bu durum, Eskişehir’in Osmanlıların ilk ele geçirdikleri yer ve ilk idari teşkilatın bir parçası olduğunu göstermektedir. Osman Bey, oğlu Orhan Bey’i Karacahisar Sancakbeyi olarak, kardeşi Gündüz Alp’i de Eskişehir Subaşı olarak atamıştır. Bundan böyle Osmanlı idaresi altında bulunan Eskişehir, bir idari ve kültürel merkez haline gelmiştir. Şehirde bulunan Seyyid Abdullah, Şeyh Şhabeddin Sühreverdi, Ahi Mehmed, Ahi Ede, Ahi Ömer, Ak Doğan, Gül Dede, Hacı Nasreddin ve Ahi Mahmud zaviyeleri, buranın köklü bir kültürel potansiyele, dini ve kültürel bir canlılığa sahip olduğunu göstermektedir²⁴³.

Fatih ve II. Bayezid dönemlerinde hemen hemen ilginç bir olayın yaşanmadığı Eskişehir’de, en büyük imar faaliyeti Yavuz Sultan Selim zamanında yapılmıştır. Kurşunlu Camii adı ile anılan Çoban Mustafa Paşa Camisi, Seyitgazi yakınında

²⁴² Yusuf Oğuzoğlu - Feridun Emecen, **a.g.m.**, s. 399; Z. V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, 1981, s. 318; Perihan Sariöz, **a.g.e.**, s. 3.

²⁴³ Yusuf Oğuzoğlu - Feridun Emecen, **a.g.m.**, s. 399.

Şucaaddin köyünde Şeyh Şucaaddin Türbe ve Külliyesi, Üryan Baba Türbesi bu dönemde yapılmış eserlerdendir²⁴⁴.

Eskişehir, XVI. yüzyılın ilk yarısında üç tanesi, şehrin önemli yapılarından sayılan dini yapılar yani mescidler etrafında kurulmuş olmak üzere; Mahalle-i Orta Mescid, Mahalle-i Alaca Mescid, Mahalle-i Salı Mescidi, Mahalle-i Hacı Atmaca, Mahalle-i Paşa, Mahalle-i Dede ve Mahalle-i Türkmenler adını taşıyan toplam yedi mahalleye sahiptir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında ise, Mahalle-i Cedid adını taşıyan yeni bir mahallenin eklenmesiyle, mahalle sayısı sekize yükselmiştir. İstanbul'dan başlayarak Tebriz-Bağdat ve Mısır'a giden üç büyük yol şebekesinin sağ kolu üzerinde önemli bir geçiş yeri olan Eskişehir, Kanûni dönemindeki İran seferleri sırasında da Osmanlı ordusunun başlıca menzil noktalarından biri olmuştur. Sahip olduğu bu özellikler, şehrin XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek gelişmesine yol açmış ve XVI. yüzyılın başında 172 hane olan nüfusu, aynı yüzyılın ikinci yarısında 517 haneye yani ortalama olarak 1000'den 3000 dolaylarına yükselmiştir. Ancak belirgin bir nüfus artışına rağmen, şehir fiziksel olarak fazla gelişmemiş ve mevcut mahalleler kalabalık yerleşme yerleri olarak büyümüştür. Bursa'nın fethi ve daha sonra Edirne'nin başkent olmasıyla, fetihlerin Rumeli'de yoğunlaşması neticesinde Eskişehir, Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemindeki önemini kaybetmiştir ve bundan sonraki yıllarda Eskişehir'de kalıcı eserler yapılmamıştır²⁴⁵.

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan Celali İsyanları zamanında, Celali Deli Hasan tarafından işgal edilen Eskişehir'de karışıklıklar başlamıştır. Eşkiyalık olaylarının hızla arttığı bu dönemde Eskişehir-Akşehir-

²⁴⁴ Halime Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı**, s. 76 - 77.

²⁴⁵ Halime Doğru, **a.g.e.**, s. 85 - 89.

Karaman hattının batısında güvensiz ve korkulu günler yaşanmış, Eskişehir’de bazı eşkiyalar keyfi davranışlarını arttırmış ve Sivrihisar’da medrese öğrencileri (suhteler) levendlerle birleşip çok sayıda cinayet işlemişlerdir. Karışıklıklar XVIII. yüzyılda da devam etmiştir²⁴⁶.

1648’li yıllarda Eskişehir’e gelmiş olan Evliya Çelebi o yıllardaki Eskişehir’i şöyle anlatmıştır²⁴⁷:

“...Şehir onyeddi mahalledir. Evleri bağlı bahçeli ve mamurdur. Cami ve mes-citleri epeycedir. Medreseleri varsa da kargir değildirler. Yedi çocuk mektebi, yedi tarikat tekkesi, yedi tüccar hanı vardır. Çarşısı sekizyüz dükkandan ibarettir. Hava-sının letafeti dolayısıyla güzelleri çoktur. Halkı gurbetten gelenlere dost kimselerdir. Çuha ve güzel kumaşlar giyen ayarı çoktur. Şehrin dört çevresi gül, gülistan, bağ ve bostan olup, hububatı çok bir şehirdir. Hatta paşa efendimize bu şehir ahalisinden bin adet koyun, yedi at, üçyüz araba arpa ve bu çeşit zahire hediyeler geldi.”

“Eskişehir ılıcaları şehrin dışarısında, kuzeyinde bağ ve bahçeler kargir kub-beli bir latif hamamdır ki, ona on olan büyük havuzu sıcak su ile doludur. Suyu gayet sıcak olduğundan, soğuk su katılan da ılık olur. Çok faydalıdır. Parmakta yüzük cin-sinden, halis gümüşten yapılmış şeyler bulunursa, sapsarı yapar. Uyuz ve cüzzam hastalıklarına faydalı ise de, Bursa kaplıcaları gibi mükellef değildir.”

1680 yılında Eskişehir’i ziyaret eden seyyah Jouvin de Rochefort, şehri küçük, kalabalık, buğdayı, sütü ve meyve ağaçları bol bir belde olarak tasvir etmiştir²⁴⁸.

²⁴⁶ Halime Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı**, s. 78; Yücel Saraçoğlu, **a.g.e.**, s. 9.

²⁴⁷ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, C. II, İstanbul, 1970, s. 699 - 701.

²⁴⁸ Besim Darkot, “Eskişehir”, **İslam Ansiklopedisi**, C. IV, Eskişehir, 1997, s. 385.

Fransa kralının emriyle Yunanistan, Küçük Asya, Makedonya ve Afrika seyahatine çıkan Paul Lucas, 1705 yılında Eskişehir'e de gelmiştir. Paul Lucas, Eskişehir ile ilgili olarak şunları kaydetmiştir²⁴⁹:

“...Şehir iki kısma bölünmüştür. Türklerin evi dağın önündedir. Şehrin birinci kısmında çarşı bulunur. Burada dükkânı olan Türkler akşamları yatmak için yukarı şehre çıkarlar. Eskişehir güzel çeşmelerle doludur. Hepsinden sıcak su akar. Başka içme suyu yoktur. Bu su soğutularak içilir. Şehirde bu suların aktığı hamamlar vardır...”

Anadolu eyaleti sancakları arasında bulunan Sultanönü Sancağı, XVI. yüzyılın başlarında Eskişehir, Bilecik, İnönü, Seyitgazi kazaları ile Karacahisar ve Günyüzü nahiyelerinden oluşuyordu. Osmanlı idari teşkilatının ilk uygulandığı yerlerden biri olan Eskişehir bu sancağın merkezi olup, sancakbeyi Eskişehir'de oturuyordu. Ayrıca, yaya ve müselleme teşkilatının ilk kurulduğu bölge olmasından dolayı, bu teşkilata ait görevliler de burada oturuyordu. XIX. yüzyılda yeni idari teşkilat gereği kaldırılan Sultanönü Sancağı, “Eskişehir Kazası” adıyla Hüdâvendigar vilayetine bağlı Kütahya Sancağının bir kazası haline dönüştürülmüştür. Böylece Eskişehir, XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim yapısı içerisinde, Anadolu eyaleti ve daha sonra Hüdâvendigar eyaletinin Sultanönü Sancağı merkezi olma imtiyazını kaybederek, küçük bir kaza merkezi durumuna düşmüştür. Ancak, zaman zaman Anadolu Eyaleti'nin bu yönetim yapısından alınarak mutasarrıflık haline getirilen ve vezirlerden birinin yönetimine verilen Eskişehir'de bu düzenleme sürekli olmamış, mutasar-

²⁴⁹ Paul Lucas, **Voyage Du Sieur Paul Lucas Fait Par Ordre Du Ruy Dans La Grece, L'Asie Minure, La Macedonie Et L'Afrigue**, Paris, 1712, s.127 - 135.

rıflığa getirilen kişinin yönetim görevlerine paralel olarak değişmiştir²⁵⁰. XVI. yüzyılın ilk yarısında 11.061 hane ve 1845 mücerred nüfusa sahip olan Sultanönü Sancağı'nda nüfusun 1079 hanesi şehirlerde ikamet etmekte olup, buna göre sancağın toplam nüfusu 60.000'e ulaşmaktadır. Bursa vilayetinin Kütahya Sancağına Eskişehir kazası olarak bağlandıktan sonra, eski sancak sınırları oldukça daralan Eskişehir'in nüfusu ise XIX. yüzyıl sonlarına doğru Seyitgazi nahiyesi ve 152 köyü ile birlikte toplam 67.074'ü bulmuştur. Bu nüfusun 48.200'ü Müslümanlardan, 12.700'ü Rum, 6074'ü Ermeni ve 100'ü de Yahudilerden oluşmuştur. Bir uç şehri olan Eskişehir'de uzun yıllar boyunca Müslüman ve Gayrimüslim halk yan yana yaşamıştır²⁵¹.

Eskişehir ve yöresinde daha II. Kılıç Arslan döneminden itibaren halkın büyük ölçüde yerleşik hayatı seçmesi ve göçerlerin sayısının az olması, bölgede dingin bir yaşam sağlamıştır. Şehirde yaşayan nüfus geçimini ticaret, az da olsa sanayi ve kent dışındaki bağ ve bahçelerden elde ettiği gelirle sağlarken, kırsal kesimde en önemli gelir kaynağı tarım ve tarım ürünleri olmuştur. Konargöçerlerin en önemli gelir kaynakları ise küçükbaş hayvanların üretimine dayanmıştır²⁵².

²⁵⁰ Yusuf Oğuzoğlu - Feridun Emecen, **a.g.m.**, s. 400 - 401; Nevin Genç, "Sultanönü Sancağı İcmal Defteri", **Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 3, S. 2, Eskişehir, 1991, s. 93; Halime Doğru, **Osmanlı İmparatorluğunda Yaya - Müsellem - Taycı Teşkilatı (XV. ve XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı)**, İstanbul, 1990, s. 55 vd.

²⁵¹ Yusuf Oğuzoğlu - Feridun Emecen, **a.g.m.**, s. 401; Georgios Nakracas, **Anadolu ve Rum Göçmenleri Kökeni - 1922 Emperyalist Yunan politikası ve Anadolu Felaketi**, Çeviren: İbrahim Onsunuğlu, Belge Yay., İstanbul, 2003, s. 146; Halime Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı**, s. 97 - 98.

²⁵² Halime Doğru, **a.g.e.**, s. 97 vd.

Rumeli'deki toprakların kaybedilmeye başlaması ve Anadolu tarımının tekrar önem kazanması neticesinde, XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren Eskişehir'in o zamana kadar hüküm süren az gelişmiş görüntüsü ve durağan toplumsal yapısı değişmeye başlamıştır. XVIII. yüzyıldan beri şehrin başlıca ticaret maddesi olan lületaş ticaretinin de bunda büyük etkisi olmuştur. Daha sonra Anadolu-Bağdat Demiryolu Hattı'nın Eskişehir'e ulaştırılarak, Ankara'ya uzatılması çalışması sırasında da şehrin yönetim statüsünde değişiklikler gündeme gelmiştir. Demiryolunun Eskişehir'e ulaşmasından sonra ise ekonomik ve sosyal yaşamda canlılık meydana gelerek, şehir büyümeye başlamıştır²⁵³.

1890'lı yıllar, hem demiryolu hattının döşenmesi, hem de Balkanlar ile Kırım ve Kafkasya'dan yapılan göçlere ev sahipliği yapılması nedeniyle, Eskişehir'in gelişmesinde bir dönüm noktası olmuştur. Eskişehir, bu dönemden itibaren nüfus ve ekonomik faaliyetlerdeki canlılık bakımından büyük bir gelişme göstermiştir²⁵⁴.

Kurtuluş Savaşı öncesi, Mondros Mütarekesi'ne dayanan İngilizler Eskişehir'i işgal etmişlerdir. Ali Fuat Paşa komutasındaki Kuvayı Milliye birlikleri tarafından 25 Eylül 1919'da bu işgal kaldırılmıştır. Eskişehir ikinci kez 20 Temmuz 1921'de Yunanlılar tarafından işgal edilmiş ancak Sakarya Meydan Savaşı'nın kazanılmasından sonra 2 Eylül 1922'de düşman işgalinden kurtulmuştur²⁵⁵. Eskişehir, 1925 yılında il olmuştur.

²⁵³ İhsan Güneş - Kemal Yakut, **a.g.e.**, s. 10 - 11; Engin Kırılı, **19. ve 20. Yüzyılda Eskişehir'e Yapılan Göçler**, s. 195 - 196.

²⁵⁴ Selahattin Önder, "2 Nolu Şer'iyye Sicili Işığında 1889 - 1891 Yıllarının Eskişehir'i", **Tarihte Eskişehir Sempozyumu - I**, Eskişehir, 2001, s. 249.

²⁵⁵ M. Tekin Koçkar, **a.g.e.**, s. 3.

Görüldüğü gibi, Anadolu Selçuklu Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren Türkler tarafından ideal bir yerleşim bölgesi olarak görülen Sultanönü Sancağı, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile bütünleşmiş ve önemli yerleşim merkezlerinden biri olmuştur. Osmanlı Devleti'nin idari teşkilatında ilk sancak olan Sultanönü Sancağı, ülke sınırları genişledikçe başlangıçtaki önemini kaybetmiş olsa da Osmanlı Devleti'nin toprak kaybetmeye başlamasından ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan itibaren kalabalık kitleler, Orta Anadolu'da Eskişehir ve çevresine yerleşmeyi uygun ve güvenli görmüşlerdir²⁵⁶.

B. ESKİŞEHİR YÖRESİNDE YERLEŞME DEVRELERİ

Tarihin ilk dönemlerinden bu yana işlek ve önemli bir yol kavşağı durumunda olan Eskişehir'in, bu konumunun yanı sıra verimli bir ovaya, olumlu iklim koşullarına ve bol akımlı sıcak su kaynaklarına sahip olması, her dönemde bölgede yerleşimi etkilemiştir. Değişik dönemlerde çeşitli istilalar altında kalması bölge nüfusunda zaman zaman azalma ya da çoğalmalar meydana getirmiş olsa da, bu etmenlerin eski çağlardan beri değişmemesi, yerleşimi sürekli kılmıştır²⁵⁷.

Eskişehir'de; Eski yerliler (Manavlar), Yörükler, Türkmenler, Tatarlar, Çerkezler, Abazalar ile Romanya ve Bulgaristan'dan gelen muhacirler olmak üzere menşeleri bakımından birbirinden farklı altı grup mevcuttur. Bu farklı grupların bölgeye yerleşmeleri ve bugünkü köyleri oluşturmaları da farklı zamanlarda olmuştur. Buna göre Eskişehir'de yerleşim sürecini:

²⁵⁶ Halime Doğru, **a.g.e.**, s. 221; Perihan Sarıöz, **a.g.e.**, s. 17.

²⁵⁷ M. Tekin Koçkar, **a.g.e.**, s. 4.

1- Eski yerleşim (Kanuni döneminden önce, XIII. ya da XV. yüzyıllar arasında kurularak günümüze kadar gelen yerli köyler yani eski yerleşme),

2- Yörük ve Türkmen yerleşimi (XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın başlarında göçebe Yörük ve Türkmenlerin toprağa yerleşmesi),

3- Muhacir (göçmen) yerleşimi (XIX. yüzyılın başından XX. yüzyılın başına kadar devam eden Muhacir yerleşmesi) olmak üzere üç ayrı dönemde incelemek mümkündür²⁵⁸.

1. Eski Yerleşim Devresi

Eskişehir’de Sakarya Vadisi boyunca sıralanmış, Sündiken Dağları’nın iki kenarı ile güney plato sahaları gibi yüksek ve sapa yerler eski yerleşim bölgelerinden olup, Kanuni döneminden önce, XIII. ve XV. yüzyıllar arasında buralarda kurularak varlığını günümüze kadar sürdüren köyler de ilk yerleşim merkezleridir. 1522 yılında yapılan sayımda 167 köyden ibaret olduğu saptanan bu ilk yerleşim köylerinden ancak kırk iki tanesinin adı ve yeri bilinmektedir. Bu köyleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Ağaçhisar, Akçakaya, Akpınar, Alınca, Alpagut, Bozan, Çaltı, Çubuk, Çukurhisar, Danişment, Demirciler, Dereköy, Eğriöz, Eyemir, Gündüzler, Halime-Karadere, İkizafer (İkikilise), İnhisar, İnönü (Kozluviran), İtburnu (Kelpburnu), Aşağılıca, Yukarılıca, Sakarılıca, Karaağaç, Karacahöyük, Karacaviranhisar, Kargın, Keskin, Kızılcaören, Koyunağıl, Mamuca, Musalar, Muttalıp, Özdenk, Sarıkavak, Sarıöküz, Sekiören, Aşağısöğütünü, Yukarısöğütünü, Sultandere, Tarpak

²⁵⁸Necdet Tunçdilek, “Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 15, No: 1 - 4, İstanbul, 1954, s. 193; M. Tekin Koçkar, **a.g.e.**, s. 4; Suzan Albek, **a.g.e.**, s. 27.

ve Yassihöyük. Bu köyler genel olarak yollardan uzak, kuytu alanlarda ve saldırılara karşı korunma amaçlı olarak yüksek ve sapa yerlerde kurulmuştur. Bu durumun en önemli nedeni, köylerin kurulduğu dönemde yaşanan ekonomik bunalımlar, kıtlıklar, isyanlar ve eşkiyalık hareketlerinden korunmak istenmesidir. Ayrıca bataklıklar ve dolayısıyla sıtma gibi hastalıklardan korunabilmek için de ovalara veya nehir kıyılarına köylerin kurulmasından kaçınılmıştır. Kısacası ilk köylerin kurulduğu dönemin şartları, eski yerleşmeyi açık sahalardan, nispeten kapalı sahalara doğru çekmiştir²⁵⁹.

2. Yörük ve Türkmenlerin Yerleşim Devresi

Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan itibaren Orta Anadolu'da sistemli bir şekilde yerleştirilmeye başlanan Türkmenler, 1170 tarihinden itibaren de II. Kılıç Arslan'ın desteği ile Sultanönü topraklarında yerleşmişlerdir. Böylece Eskişehir ve çevresi, Selçuklular döneminden itibaren başlayarak, Moğol istilasının Anadolu'da ilerlemesi ile daha da artan yoğun Türkmen nüfusunun yerleştiği önemli bölgelerden biri olmuştur. Sultanönü Sancağı'nın Kırşehir'li Cacaoğulları'nın nüfuzu altında bulunduğu 1261 yıllarında, Eskişehir'den Kütahya'ya kadar uzanan bölgede, Moğol baskısından kaçarak gelen üç yüz bin çadır Türkmen bulunduğu bilinmektedir. Moğolların önünden kaçan Türkmenlerden, göçebe ve köy kökenli olanlar kırsal kesimlere, kent kökenli olanlar ise kente yerleşmeyi ve alışık oldukları iklim koşullarına uygun olan yerleri tercih etmişlerdir²⁶⁰.

²⁵⁹ M. Tekin Koçkar, **a.g.e.**, s. 4 - 5; Necdet Tunçdilek, **a.g.m.**, s. 189 - 197; Halime Doğru, **a.g.e.**, s. 134.

²⁶⁰ Halime Doğru, **a.g.e.**, s. 134 - 135; Osman Turan, **a.g.e.**, s. 507; Suzan Albek, **a.g.e.**, s. 28.

Önceleri genellikle hayvancılıkla uğraşan Türkmen ve Yörük boyları, zamanla özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren yerleşik hayata geçmeye başlamaları ile birlikte, tarımsal faaliyetlerle de uğraşmışlardır. Türkmen ve Yörük boylarının yerleşik hayata geçmelerinde, Osmanlı Devleti'nin uyguladığı teşvik faaliyetleri de etkili olmuştur. Böylece, XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin bu dönemdeki ekonomik sıkıntılara çare olarak uyguladığı tarım reformları ve konargöçerleri yerleştirme politikası doğrultusunda Yörük ve Türkmenlerin toprağa yerleşmeleri sonucunda, Yörük ve Türkmen yerleşim bölgeleri oluşmuştur²⁶¹.

Önceleri çoğunlukla göçebe olan ve hayvancılıkla uğraşan Yörük ve Türkmen boyları, eski yerleşimin dışındaki dağlık araziler ile açık plato sahalarını hayvan otlatma ve dolaşma sahaları olarak kullanmışlardır. Ancak, daha önce hayvancılıkla uğraşan Türkmenler, toprağa yerleştiklerinde hayvancılığı ikinci plana bırakmışlar ve tarımla uğraşmaya başlamışlardır. Böylece, dağlık ya da bataklık olmayan, tarıma elverişli arazileri tercih etmeye başlamışlardır. Örneğin, Çifteler Ovası'nın kuzey kesimi bu doğrultuda oluşturulan Türkmenlerin yerleşim bölgelerindedir. Yörüklerin, Türkmenlere göre toprağa yerleşmeleri o kadar hızlı olmadığı gibi, Yörükler ilk yerleştikleri ve göçebelikten ayrıldıkları dönemde hemen evler inşa etmeyip, bir süre çadırlarda yaşamışlardır. Yörüklerin yerleşik hayata geçtikten sonra da hayvancılığı bırakmamış olmaları, yerleşim merkezlerini seçmelerinde oldukça etkili olmuştur. Yaylalara çıkarak, ormanlarla kaplı ve otların bol olarak bulunduğu meraları yerleşme yeri olarak tercih etmişlerdir. Buna göre, Sündiken Dağları ile Yukarı Porsuk Vadisi civarları, Yörüklerin yerleşim bölgelerindedir²⁶².

²⁶¹ Necdet Tunçdilek, **a.g.m.**, s. 198 - 199.

²⁶² M. Tekin Koçkar, **a.g.e.**, s. 6 - 7; Necdet Tunçdilek, **a.g.m.**, s. 199 - 201.

3. Muhacirlerin Yerleşim Devresi

Eskişehir bölgesinin yerleşme devreleri içerisinde XIX. yüzyıl en canlı dönem olup, bu dönemin başlarından itibaren Kafkasya, Kırım, Romanya ve Bulgaristan'dan gelen büyük göçmen grupları Eskişehir ve çevresine yerleştirilmişlerdir. Böylece, bölgede asırlardan beri oldukça yeknesak bir karakter arz eden yerleşmede büyük değişimler meydana gelmiştir²⁶³.

Rusya, tarihinin ilk dönemlerinden itibaren coğrafi konumu itibari ile önce Karadeniz'in kuzeyini ele geçirme, sonra da batıda Boğazlara ve Balkanlar'a, doğuda ise Kafkasya'ya hâkim olarak güneye inme siyasetini takip etmiştir. Jeopolitik konumu itibari ile Kırım, Rus topraklarının Karadeniz ve Akdeniz havzasına açılmasının tek yoludur. Bu amaçla başlattığı fütühat hareketleri neticesinde Rusya, Kafkasya ve Kırım ülkelerini ilhak ya da himayesine bağlamak suretiyle, bu bölgeleri ele geçirmeye başlamıştır. Diğer yandan Rusya, Kırım ve Kafkasya'da ele geçirdiği yerlerdeki nüfuz ve hâkimiyetinin kesinleşmesi için çok yönlü sömürge, iskân ve asimile politikası izlemeye başlamıştır. Takip edilen politikanın esasını; demografik üstünlük sağlamak, bölgenin verimli ekonomik kaynaklarına sahip olmak, Osmanlı Devleti'ne taraftar olan kitleyi her ne şekilde olursa olsun bölgeden uzaklaştırmak, Müslüman nüfusun dini ve kültürel değerlerini bozmak ve böylece onların dinamizmini sağlayan bu değerlerden koparılarak Ruslaştırılmasına zemin hazırlamak oluşturmuştur. Rusya'nın, egemenliği altındaki topraklarda yaşayan Müslümanlarla ilgili politikası sonucu Osmanlı Devleti'ne doğru büyük bir göç dalgası başlamış ve çok sayıda Müslüman buldukları yerleri terk ederek, Anadolu'ya göç etmiştir. Göçlerin asıl nedeni siyasi olup, göç eden Müslüman halk canlarını, mallarını veya kimliklerini Rusya'nın

²⁶³ Necdet Tunçdilek, **a.g.m.**, s. 201 - 202.

doğrudan tehdidi altında hissettikleri için vatanlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Örneğin, Ruslar sadece Kırım'ı işgal etmekle kalmamış, Kırım Türkleri için topyekün bir imha siyasetini uygulamaya başlamışlardır. Bu siyaset doğrultusunda Kırım Hanlığı'nın idari ve adli organları, eğitim kuruluşları tamamen ortadan kaldırılmış, ülke yakılıp yıkılmış, halk her türlü haktan mahrum edilerek köle gibi muamele görmeye başlamıştır. Bu durum karşısında halkın birçoğu kitleler halinde o günkü imkânlarla çok zor şartlar altında göç etmişlerdir²⁶⁴.

Kısacası, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerde savaşlarda aldığı yenilgilerden sonra sınırlarının daralmaya ve geri çekilmeye başlaması, Rusların Kırım ve Kafkasya'da ele geçirdikleri bölgelerdeki Müslüman halka karşı uyguladıkları imha etme, mal ve mülklere el koyma, zorunlu göçe tabi tutma ve kolonizasyona yönelme şeklinde yürüttüğü Ruslaştırma politikaları, bu bölgelerde yaşayan Türk ve Müslüman unsurları vatanlarını terk etmeğe mecbur etmiş ve Osmanlı Devleti'ne göç hareketlerini başlatmıştır. 1771'de Kırım'ın Rusya tarafından ilk işgali ile başlayan göçler, bazen hızlanarak, bazen de yavaşlayarak günümüze kadar devam etmiştir.

²⁶⁴ Nedim İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Serander Yay., Trabzon 2006, s. 27; Yalkın Bektöre, **Tepreş**, Eskişehir Kırım Folklor Derneği Yay., Eskişehir, 1990, s. 8; Sabri Arıkan, **Kırım'daki Soykırımı Unutmayınız**, Ankara, 1994, s. 20 - 42; Necip Hablemitoğlu, **Kırım'da Türk Soykırımı**, IQ Yay., İstanbul, 2002, s. 35 - 41; Muammer Demirel, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Eskişehir'e Yerleştirilen Göçmenler", **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 28, Erzurum, 2005, s. 313.

Osmanlı Devleti'ne yönelik olarak yapılan göç hareketlerinin, Eskişehir bölgesi üzerindeki etkileri incelendiğinde, göç dalgaları sırasında Eskişehir ve çevresine önemli miktarda göçmenin yerleştirildiği anlaşılmaktadır²⁶⁵.

Özellikle Şeyh Şamil'in 1859'da Ruslar'a esir düşmesinden sonra Kafkasya'daki halkın zorunlu olarak göçe mecbur kaldığı dönemde Eskişehir'e büyük göç dalgası gerçekleşmiştir. 1862 yılında Çerkezlerin ve 1886 yılında da Abazaların Ruslara karşı isyan etmeleri fakat başarılı olamamaları sonucunda Eskişehir bölgesine muhacirler gelmeye başlamış ve ilk gelenler de Abazalarla, Çerkezler olmuştur. Bu dönemde Eskişehir bölgesinde; Bektaşınarı, Tandır ve Taşköprü gibi Abaza köyleri kurulurken, aynı şekilde Akpınar, Çerzekartal, Çukurhisar, Feyziabad, Gökçekısıık, Hüsnüabad, İmişer, Musaözü, Nemli ve Oklubalı gibi Çerkez köyleri de kurulmuştur. Ünlü gezgin A. De Mortmann, bölgeye yaptığı gezilerde üç-dört Çerkez boyunun Seyitgazi'ye bağlı Bardakçı köyüne yerleştirildiğini ifade ederek, Eskişehir çevresine 100 bin Tatar ve Çerkez'in yerleştirilmiş olabileceğini öne sürmektedir²⁶⁶.

Kırım'dan Anadolu'ya yönelik ilk göçler ise, XVIII. yüzyılın sonunda başlamıştır. 1783 tarihinde Rusya'nın Kırım'ı işgali ile birlikte başlayan büyük göç dalgası sonucunda binlerce kadın, erkek ve çocuk, Osmanlı topraklarına göç etmeye başlamıştır. Öyle ki Kırım'ın tamamen boşalmasından endişe duyan Rus Komutanı Ge-

²⁶⁵ Necdet Tunçdilek, 1785 - 1788 yıllarında ve 1828 yılında Kırım'dan Anadolu ve Rumeli'ye yapılan göçlerde, Eskişehir bölgesine göçmen gelmediğini ve Kafkasya'dan Eskişehir'e ilk göçün 1862 yılından itibaren gerçekleştiğini bildirmektedir. Bkz.; Necdet Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 15, No:1 - 4, İstanbul, 1954, s. 202 - 203; M. Şinasi Acar, **a.g.e.**, s. 16; Perihan Sarıöz, **a.g.e.**, s. 17.

²⁶⁶ Necdet Tunçdilek, **a.g.m.**, s. 202 - 204; Suzan Albek, **a.g.e.**, s. 28 - 29; İhsan Güneş - Kemal Yakut, **a.g.e.**, s. 38.

neral Potemkin, bu göçü durdurabilmek amacıyla, otuz bin kadar göçmeni katletmiştir²⁶⁷.

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ruslar tarafından işgal edilen Rumeli ve Kafkasya bölgelerinde yaşayan Müslüman halk, iç bölgelere doğru göç etmiştir. İm-kânları ölçüsünde bu göçmenlerle ilgilenen Osmanlı Devleti, bu göçmenlerden bir kısmını İstanbul ve Anadolu'ya yerleştirmiştir. Tuna boylarında bulunan bazı Tatar kabileleri de aileleri ile birlikte bu dönemde Anadolu'ya geçirilerek, Eskişehir sancağının Çifteler bölgesine yerleştirilmişlerdir²⁶⁸. Eskişehir'e Kırım'dan gelen asıl büyük göç, 1860 yılında olmuş ve bu göçün sonucunda Eskişehir'de Karaçoban, Karaalan, Gökçeoğlu, Çardakbaşı, Aksaklı, Arapkuyusu, Kalkanlı ve İkipınar olmak üzere 8 ila 10 kadar Tatar köyü kurulmuştur²⁶⁹.

Ayrıca, 1877-1878 yıllarında da çok sayıda Tatar, Dobruca ve Bulgaristan'dan ayrılarak Anadolu'ya yerleşmiştir. İşte, bunların bir kısmı doğrudan Anadolu'nun kırsal kesimlerine yerleşirken, bir kısmı da İstanbul ve İzmir gibi büyük kentlere ya da İnegöl, Bandırma, Eskişehir ve İzmit gibi küçük kasabalara yerleşmişlerdir. Sulu Karaağaç, İncesu, Alpu, Bahçecik, Behçetiye, Çanakkıran (Orhaniye), Değişören, Gömele, Gündüzbey, Hayriye (Çamurlu), Aşağı Kalabak, Kanlıpınar, Karagözler, Karakamış, Kızılınler, Kümbet, Mahmudiye, Çifteler, Muhacir Akçayır, Osmaniye, Rıza Paşa, Savcıbey, Seklice ve Sögütçük gibi köyler, Balkan göçleri sonucunda

²⁶⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. IV, Ankara, 1982, s. 491.

²⁶⁸ BOA, İ.HUS, 111-1321/N/014: 925 Muhacir, Çifteler Çiftliği dâhilinde iskân olunmuş ve oluşturdukları köyler de Mesudiye, Refahiye, Fahriye, Şerefiye, Hayriye ve Mamure olarak isimlendirilmiştir (H. 09/N/1321).

²⁶⁹ Suzan Albek, **a.g.e.**, s. 29; Necdet Tunçdilek, **a.g.m.**, s. 203; Ufuk Gülsoy, **1828 - 1829 Osmanlı - Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reaya**, İstanbul, 1993, s. 21 - 22.

Eskişehir’de kurulmuş olan köylerdir. 1850’li yıllara kadar oldukça sönük bir kasaba görünümünde olan Eskişehir’in, bu tarihlerden sonra gelmeye başlayan göçmenlerle hem nüfusu hızla artmış, hem de gelişme yoluna girmiştir. Bu dönem, Eskişehir’de yerleşmenin en hızlı olduğu dönemlerdendir. Yine bu dönemlerde Kafkasya’dan son Çerkez göçü başlamış ve Eskişehir’de Ağapınar, Çerkezçetmi, Poyra, Rahmiye, Yeniköy ve Karaçay gibi Çerkez köyleri kurulmuştur²⁷⁰.

Daha sonra da devam eden Balkan ve Kırım göçleri neticesinde Balkan, Kırım ve Kafkasya muhacirlerinin bir kısmının yine Eskişehir bölgesinde yerleşmeleri ile bölgede köy sayısı hızla artmıştır. 1882 yılında Kafkasya’nın Karaçay yöresinden gelen Çerkezler, Yazılıkaya köyünü kurarken, XX. yüzyıl başlarında yine Kafkasya’dan gelen göçmenler Yakapınar, Orhaniye ve Osmaniye’de yerleşmişlerdir. Son Kırım göçünde ise; Rıfkiye, Kireçköy, Kızılsuvat, Lütfiye, Mahmudiye, Mamure (mah.), Mamure (Alpu), Karakaya, Fahriye, Fevziye, Hamidiye, Hayriye, Yeniköy, Yeşildon, Zaferhamit ve Şevkatiye gibi yerleşmeler olmuştur²⁷¹.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Kırım ve Kafkasya’dan gelen göç sona ermiş, ancak Eskişehir bölgesine yönelik Balkan göçleri 1912 Balkan Savaşı sonuna kadar devam etmiştir. 1912 Balkan Savaşı sonunda gelenler; Abbas Halim Paşa, Ahiler, Akköprü, Alınca, Beylikahır, Buldukpınar, Çalkara, Yeni Dudaş, Emircik, Gevenli, Hasanbey, Hüdavendigar, Karacaşehir, Kaymaz Yaylası, Melemen Kuyusu, Parsi

²⁷⁰ Necdet Tunçdilek, **a.g.m.**, s. 202 - 204; Kemal H. Karpat, **Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, İstanbul, 2010, s. 161 - 163; Halime Doğru, “XX. Yüzyıla Girerken Eskişehir’de Kaza ve Belediye Yönetimi İle Nüfus Hareketi”, **Anadolu Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 2, S. 1, Eskişehir, 1989, s. 183.

²⁷¹ Suzan Albek, **a.g.e.**, s. 29.

Bey, Sait Halim Paşa, Sultaniye, Umraniye, Uzunburun, Benlikuyu, Yaverviran, Bahçecik, Hamidiye ve Nasıriye gibi köylerde yerleşmişlerdir²⁷².

Çarlık Rusyası'nın yıkılmasından sonra, 1917-1919 tarihleri arasında Kırım ve Kafkasya'dan yeni bir göç dalgası gelmiş ve bunlar da o tarihlerde boş olan düzlüklere yerleştirilmişlerdir. Eskişehir'e İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Yugoslavya ve Bulgaristan'dan gelen göçmenler ise merkez ilçe ve çevresine yerleştirilmişlerdir. Özellikle 1950 yılında Bulgaristan'dan Eskişehir'e gelen göçmenler için yeni köyler kurulmayarak, bunlar ya eski köylere dağıtılmışlar ya da il merkezine yerleştirilmişlerdir²⁷³.

Bu hızlı yerleşme değişimlerinin doğal sonucu olarak, yeni gelen kültürlerle kaynaşma sonucunda Eskişehir'de kozmopolit bir kültür yapısı ortaya çıkmıştır. Eskişehir yerleşimi incelendiğinde, halkın % 58'inin Yerli, Yörük ve Türkmenlerden, % 42'sinin ise Göçmenlerden oluştuğu görülmektedir²⁷⁴.

C. TATARLARIN ESKİŞEHİR YÖRESİNE YERLEŞTİRİLMELERİ

1. Tatarların Eskişehir Yöresine Yerleştirilmelerinin Sebepleri

Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan itibaren Türkler tarafından ideal bir yerleşim bölgesi olarak seçilen Eskişehir ve çevresi, Osmanlı dönemi de dâhil olmak üzere uzun yıllar boyunca bu özelliğini korumuştur. Osmanlı Devleti'nin toprak kaybetmeye başlamasından itibaren, özellikle de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından başlayarak günümüze kadar devam eden bir süreç içerisinde, sınırların dışarı-

²⁷² Suzan Albek, **a.g.e.**, s. 29.

²⁷³ M. Tekin Koçkar, **a.g.e.**, s. 7 - 8; Suzan Albek, **a.g.e.**, s. 29 - 30.

²⁷⁴ M. Tekin Koçkar, **a.g.e.**, s. 8.

sında kalanlar Orta Anadolu'da Eskişehir ve çevresine yerleşmeyi uygun ve güvenli görerek, kalabalık gruplar halinde gelerek buraya yerleşmişlerdir²⁷⁵.

Göç dalgaları sırasında önemli miktarda göçmenin yerleştirildiği Eskişehir, Osmanlı Devleti'nin yönetim açısından bir takım düzenlemelere giderek, 1864 yılında Anadolu'yu vilayetlere bölmesi neticesinde yapılan idari taksimata göre, Birinci Dünya Savaşına kadar olan dönemde Hüdavendigâr Vilayetinin Kütahya Sancağı'na bağlı bir kaza²⁷⁶ durumunda olmuştur. Eskişehir, kaza olarak Bursa vilayetinin Kütahya sancağına bağlandıktan sonra eski sancak sınırları oldukça daralmıştır. XIX. yüzyılın ortalarında seyyahların “sefil ve çok kirli küçük bir kasaba” olarak tasvir ettikleri, 1850'ye kadar oldukça sönük bir kasaba karakteri gösteren Eskişehir, 1915'de bağımsız sancak ve 1925 yılında vilayet merkezi yapılarak, göçlerin de etkisi ile hızla gelişmeye başlamış, nüfus yoğunluğunda artış meydana gelmiş, etnik ve dinî yapısı çeşitlenmeye başlamıştır. XIX. yüzyıl sonlarına doğru Seyitgazi nahiyesi ve 152 köyü ile birlikte 67.074'ü bulan kaza nüfusunun 48.200'ü Müslümanlardan, 12.700'ü Rumlardan, 6074'ü Ermenilerden ve 100'ü de Yahudilerden oluşmuştur. XIX. yüzyıldan itibaren Kırım, Kafkasya ve Rumeli'den göç almaya başlaması, Karakeçili aşireti gibi bazı aşiretlerin iskân edilmesi ve demiryolunun işletmeye açılması gibi bazı sosyal ve ekonomik gelişmeler ile Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin tehcir edilmesi ve Kurtuluş Savaşı'nda Yunanlıların yenilmesi üzerine Rumların bölgeden ayrılması şeklindeki gelişmeler, Eskişehir'in nüfus yapısını değiştirmiştir.

²⁷⁵ Halime Doğru, **a.g.e.**, s. 221.

²⁷⁶ Besim Darkot, “Eskişehir”, **İslam Ansiklopedisi**, C. IV, Eskişehir, 1997, s. 25; Tahir Sezen, **Osmanlı Yer Adları**, Ankara, 2006, s. 457.

tır. Tarihsel süreç içerisinde yaşanan savaşlar ve sıkıntılar sonucunda, Eskişehir büyük göç dalgaları ile yüz yüze gelmiş ve nüfusunda artışlar gözlenmiştir²⁷⁷.

Çeşitli dönemlerde Osmanlı Devleti'ne yapılan göçler neticesinde Rumeli, Suriye ve Anadolu'daki vilayetlere dağınık olarak iskân edilmelerine karar verilen muhacirlerin Anadolu'da yerleştirildikleri bölgelerin başında, Eskişehir bölgesi de yer almıştır²⁷⁸. Anadolu'nun hemen her bölgesine göçmen yerleştirilmiş olmasına rağmen, boş arazi, yerlerin göçmenlere uygunluğu, ulaşım imkânları gibi bazı sebepler yüzünden özellikle Eskişehir, Adapazarı, İzmit, İzmir, Bursa ve Adana gibi bazı bölgelere yoğun iskân yapılmıştır. Muhacirlerin yerleştirilmelerinde temel olarak, geniş arazilere duyulan ihtiyaç ve ekonomik hedefler göz önünde tutulmuştur. Buna göre, Eskişehir bölgesinde o zamana kadar yerli, Yörük ve Türkmenler tarafından mera olarak kullanılmakta olan Saraya ve Evkâfa ait topraklar geniş bir yer tutmakta olup, muhacirlerin yerleştirilmesi için oldukça uygun görülmüştür. Bu durumda yeni alanların tarıma açılması söz konusu olup, böylece hazinenin darlığına çare olabilecek ihtiyaç duyulan tarımsal üretimin büyük bir kısmının karşılanması da mümkün olacaktır²⁷⁹. 1892 tarihinde Muhacirin Komisyonu tarafından, bütün ülkedeki göçmen

²⁷⁷ Besim Darkot, **a.g.m.**, s. 385 - 386; Metin Tuncel, "Bugünkü Eskişehir", **İslam Ansiklopedisi**, C. XI, Türkiye Diyanet Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1995, s. 401 - 402; İhsan Güneş - Kemal Yakut, **a.g.e.**, s. 27 - 35.

²⁷⁸ BCA, 1.2.20/30.18.1.1/97-1.

²⁷⁹ Necdet Tunçdilek, **a.g.m.**, s. 205; Süleyman Erkan, **Kırım ve Kafkasya Göçleri**, K.T.Ü. Kafkasya ve Orta Asya Uygulama ve Araştırma Merkezi, Trabzon, 1996, s. 125 - 130; Faruk Kocacık, "XIX. Yüzyılda Göçmen Köylerine İlişkin Bazı Yapı Planları", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S. 32, İstanbul, 1979, s. 419; Hakkı Yazıcı - Muammer Demirel, "93 Harbi (1877 - 1878

iskânı için uygun arazileri gösteren bir rapor hazırlanmıştır. Bu rapora göre Eskişehir ve çevresinde muhacirlerin iskânına uygun olan araziler şu şekilde gösterilmiştir²⁸⁰:

Vilayet	Liva	Kaza	Nahiye	Mevki-i Meşhur	Yekün (Dönüm)
Hüdavendigâr	Kütahya	Eskişehir	Seyitgazi	Onbaşı Yaylası	8000
”	”	”	”	Çukurca ve Sulumanastır	7000
”	”	”	”	Kurucaözü	7000
”	”	”	”	Çukurca ve Doğanlı	15000
”	”	”	”	Sarıcailyas	10000
”	”	”	”	Makas-alanı	3000
”	”	”	”	Egeyumnt Yaylası	3000
”	”	”	”	Kızılsaray	8000
”	”	”	”	Belviran ve Kabaklı Yaylası	2000
”	”	”	”	Kabahseki	7000
”	”	”	”	Kanlıpınar	4000
”	”	”	”	Tulca	3000
”	”	”	”	Yedideğirmen	5000
”	”	”	”	Karaçay	5000
”	”	”	”	Karağaçpınar ve Tekkekaya	2000
”	”	”	”	Emirceoğlu Çiftliği	1000
”	”	”	”	Güldere	2000

Osmanlı - Rus Savaşı)’nden Sonra Eskişehir’e Yerleştirilen Göçmenler”, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 29, Erzurum, 2006, s. 271.

²⁸⁰ Süleyman Erkan, a.g.e., s. 128 - 131.

”	”	”	”	Beygözü Yaylası	3000
Ankara	---	Sivrihisar	---	Gevenli	15000
”	---	”	---	Çandar	7000
”	---	”	---	Gümrükebir ve Sağır	25000
”	---	”	---	Benlikolu	21000
”	---	”	---	Yüzlüce Yaylası	10000
”	---	”	---	Bostanlı	12000
”	---	”	---	Gültepe	40000
”	---	”	---	Polathisar	15000
”	---	”	---	Elagöz	16000
”	---	”	---	İlyaspaşa	6000
”	---	”	---	Tatar	15000
”	---	”	---	Balıkdamı	2400
”	---	”	---	Karakedi	15000
”	---	”	---	Önen	6000
”	---	”	---	Adahisar	3000
”	---	”	---	Bozan	6000
”	---	”	---	Pazarcık	20000
”	---	”	---	Şarönibey	24000
”	---	”	---	Ayoluk	8000
”	---	”	---	Kullar ile Kıranharmanı	10000
”	---	”	---	Gökçe	15000
”	---	”	---	Kızılçeşme	24000

Eskişehir'e iskânın bir başka nedeni de ulaşımın kolay oluşudur. Takip edilen iskân politikası doğrultusunda muhacirler genel olarak demiryolu güzergâhlarına yerleştirilmek istenmiştir²⁸¹. Ana yolların üzerinde ve kavşak noktasında bulunan Eskişehir'in konumu bu duruma oldukça uygun olup, Eskişehir'de 1894 yılından itibaren trenlerin işlemesi ve demiryolu ulaşımının mümkün olması, aynı zamanda muhacirlerin daimi iskân bölgelerine ulaşımını da kolaylaştırmıştır.

Ayrıca, muhacirlerin alışık olmadıkları iklimlere uyum sağlayamamaları sonucunda, hastalıklar ve toplu ölümler meydana gelmiştir. Bu durumda, muhacirlerin alıştıkları iklimlere uygun olan yerlere iskân edilmelerine dikkat edilmiştir. Eskişehir ve çevresinde her ne kadar ağırlıklı olarak karasal iklim hüküm sürmekteyse de, konumu itibari ile aynı zamanda Akdeniz, Karadeniz, Marmara ve İç Anadolu iklim alanlarının da etkisi altında olan bölge, muhacirlerin yerleşimi için en uygun yerler arasında bulunmaktadır²⁸².

2. Eskişehir'e İskân Olunan Tatar Gruplarının Sayısı ve İskân Tarihleri

Kırım'ın 1783 yılında Ruslar tarafından işgal edilmesi üzerine başlayan Kırım Tatarlarının göçleri, muhtemelen Osmanlı topraklarına yönelik ilk Müslüman göçü olup, 1783-1784 yılları arasında yaklaşık olarak 80.000 Kırım Tatarı'nın Kırım'ı terk ederek, önce Besarabya ve Dobruca'ya, sonra da Anadolu'ya göç ettiği sanılmaktadır. 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yoğunlaşan bu göçler, 1853'de başlayan Kırım Savaşı'ndan sonra daha da artmıştır. Osmanlı topraklarına, XVIII. ve

²⁸¹ BOA. İ. HUS. 136/1323 L - 18.

²⁸² Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s. 140; Ahmet Halaçoğlu, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912 - 1913)**, Ankara, 1995, s. 108; Engin Kırılı, **19. ve 20. Yüzyılda Eskişehir'e Yapılan Göçler**, s. 202.

XIX. yüzyıllarda yaklaşık olarak 400.000²⁸³, 1783-1922 yılları arasında da tahminen 1.800.000 Kırım Tatarı göç etmiştir. 1877 ve 1878 yıllarında çok sayıda Tatar, Dobruca ve Bulgaristan'dan ayrılarak Anadolu'ya yerleşmiştir. Ayrıca, Kırım Tatarları'nın dışında Rusya'nın Kazan, Orenburg, Ufa gibi bölgelerinde yaşayan Kazan Tatarları ve diğer Türk toplulukları da Osmanlı topraklarına göç ederek yerleştirilmişlerdir²⁸⁴.

1907-1908 yıllarında, Tatarların Anadolu'ya yönelik yeni bir göç dalgası meydana gelmiştir. Yaklaşık iki bin kişinin göç ettiği bu dönemde göç edenler arasında tüccar, din adamları ve aydınlar çoğunlukta olup, bunlardan Yusuf Akçura, Sadri Maksudi, Ahmet Temir, Hamit Koşay, Ayaz İshaki gibi isimler, Türk tarihinde önemli izler bırakmışlardır. 1912-1915 yılları arasında Balkanlar'dan göç eden ve Eskişehir'e yerleştirilen göçmen sayısı 6.534 kişidir. Ayrıca, Çin'de komünistlerin iş başına gelmesi ile birlikte Müslümanlara karşı uygulanan baskı neticesinde, 1950 ve 1960'lı yıllarda da Türkiye, Çin'deki Tatarların göçüyle karşılaşmıştır²⁸⁵.

Tatarların uzun süre ortak kültürel, dil ve dini ortamda kaldıkları Anadolu halkı ile tamamen benzeşmiş durumda olmaları ve nüfus sayımlarında azınlık olarak belirtilmemeleri gibi nedenlerle, günümüz Türkiye'sinde Tatarların toplam nüfusları hakkındaki istatistikler güvenilir değildir. Ancak, çeşitli tahminlere göre günümüzde Tatar soyundan gelen Türklerin nüfusunun, 1-3 milyon arasında olduğu sanılmakta-

²⁸³ Brian Glyn Williams, **The Crimean Tatars: The Diaspora Experience And The Forging Of a Nation**, Leiden, 2001, s. 227.

²⁸⁴ Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830 - 1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Çeviren: Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2003, s. 108 - 109; Hayati Bice, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1991, s. 44 - 45.

²⁸⁵ İlyas Kamalov, **Avrasya Fatih Tatarlar**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2007, s. 236 - 237.

dır²⁸⁶. Ayrıca bazı kaynaklara göre de, Türkiye’de 5 milyon civarında Kırım Tatarı’nın yaşadığı iddia edilmektedir²⁸⁷.

Göç eden Tatarların bir kısmı Anadolu’nun kırsal kesimlerine yerleştirilirken, bir kısmı da İstanbul ve İzmir gibi büyük kentlere ya da İnegöl, Bandırma, Eskişehir ve İzmit gibi daha küçük yerlere yerleştirilmişlerdir.

Eskişehir bölgesinde tespit edilen çok sayıdaki yerleşim yerlerine Rumeli, Kırım ve Kafkas göçmenleri yerleştirilmiştir. Orta Anadolu’nun önemli bir ticaret merkezi olan Eskişehir’e yerleştirilen bu göçmenler arasında, Tatarlar önemli bir yer tutmakta ve nüfusun büyük bir yüzdesini oluşturmakta olup Eskişehir, Tatarların en yoğun olarak buldukları önemli bölgeler arasında yer almaktadır²⁸⁸.

Eskişehir’e yönelik Kırım-Kafkas göçleri; ya doğrudan Kırım ve Kafkasya’dan Eskişehir’e yapılmıştır, ya da 1860-1863 yılları arasında Rumeli’ye yerleştirilen Kırım göçmenlerinin, 1878 yılında tekrar göçe tabi tutulmaları sonucunda, 150 bini aşkın Türk’ün, Rumeli’den Eskişehir’e göç etmesi şeklinde olmuştur²⁸⁹.

Eskişehir’in nüfuslanması sürecinde göçlerin büyük rolü olmasına rağmen, özellikle Cumhuriyet öncesi dönemde meydana gelen göçlerle ilgili istatistikî veriler yeterli olmadığından, Eskişehir çevresine gelen göçmenlerle ilgili kesin bir rakam vermek mümkün olmamıştır. Çünkü o dönemde Osmanlı Devleti’nin içinde bulun-

²⁸⁶ İlyas Kamalov, **a.g.e.**, s. 235; Kemal Karpat, **a.g.e.**, s. 109; H. Yıldırım Ağanoğlu, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Balkanlar’ın Makus Talihi Göç**, Kum Saati Yay., İstanbul, 2001, s. 190.

²⁸⁷ Brian Glyn Williams, **a.g.e.**, s. 275.

²⁸⁸ Kemal Karpat, **a.g.e.**, s. 108 - 109.

²⁸⁹ Hilmi Bayraktar, “Kırım ve Kafkasya’dan Adana Vilayeti’ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869 - 1907)”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 22, Konya, 2007, s. 413 - 414; Kemal Karpat, **a.g.e.**, s. 265 - 266.

duğu siyasi, sosyal ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle, göçler düzenli bir şekilde kayıt altına alınamamıştır. Göçmenlerle ilgili işlemleri yapmak üzere kurulan komisyonların çalışmaları, göçmen sayısının beklenenin üzerinde olması nedeniyle yetersiz kalmıştır ve göçmenlerin kayıtlara geçirilme işlemleri düzensiz olmuştur²⁹⁰.

1303 (1885-1886) Tarihli Hüdâvendigar Vilayet Salnâmesine göre Eskişehir ve çevresine iskân edilen göçmenlerin istatistiki dökümü aşağıdaki şekildedir²⁹¹:

ESKİŞEHİR MERKEZ			
GELDİKLERİ YER	İSKÂN EDİLDİKLERİ YER (MAHALLE VE KÖYLER)	HANE	NÜFUS
Rumeli-Tatar	İhsaniye Mah.	189	646
Rumeli-Tatar	Akçağlan Mah.	44	194
Rumeli	Kızılinler köyü	43	191
Rumeli	Hamidiye köyü	53	169
Rumeli	Bağcecik köyü	33	141
Rumeli	Ağaçınarı köyü	54	286
Rumeli	Taşköprü köyü	15	59
Rumeli	Selimiye köyü	72	327
Rumeli	Satılmışoğlu köyü	34	170
Çerkez	Nemli köyü	20	150

²⁹⁰ Hayri Çamurcu - H. İbrahim Taş, “Cumhuriyet Döneminde Eskişehir İli Nüfusunun Seyri”, s. 258.

²⁹¹ Hüdâvendigar Vilâyet Salnâmesi, 1303 (1885 - 1886), s. 78 - 88; Nedim İpek, **Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri**, TTK Yay., Ankara, 1999, s. 195 - 196; Halime Doğru, “XX. Yüzyıla Girerken Eskişehir’de Kaza ve Belediye Yönetimi İle Nüfus Hareketi”, **Anadolu Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 2, S. 1, Eskişehir, 1989, s. 215 - 219.

Çerkez	Tandır köyü	23	83
Çerkez	Eşvehalık köyü	25	119
Çerkez	Gökçekısık köyü	28	132
Çerkez	Kapanalan köyü	23	89
Tırnova	Osmanlı	25	-

TOPLAM : 681 2756

SEYİTGAZİ NAHİYESİ			
GELDİKLERİ YER	İSKÂN EDİLDİKLERİ YER	HANE	NÜFUS
Rumeli	Değişviran köyü	70	241
Tatar	Hamidiye köyü	59	268
Tatar	Mecidiye köyü	48	298

TOPLAM : 177 807

İNÖNÜ NAHİYESİ			
GELDİKLERİ YER	İSKÂN EDİLDİKLERİ YER	HANE	NÜFUS
Rumeli	Soğukça köyü	58	207
Rumeli	Erikli köyü	12	40
Rumeli	Yeniköy köyü	23	109
Çerkez	Oklubalı köyü	49	230
Çerkez	Aşağı Oklubalı köyü	40	187
Çerkez	Karaçayır köyü	60	311

Çerkez	Çepni köyü	52	235
Çerkez	Poyra köyü	116	575
Çerkez	Düzdağı köyü	48	232
Çerkez	Künbed köyü	50	185
Çerkez	Akpınar köyü	39	172
Çerkez	Akçapınar köyü	25	117
Çerkez	İslam Bey köyü	11	75
Çerkez	Kovalıca köyü	41	191
Osmanpazarı	Hoca –Yadigarı	42	-

TOPLAM : 666 2866

Bunların dışında, Eskişehir’e iskân edilen Tatar gruplarının sayısı ve iskân tarihleri ile ilgili olarak şunlar ilave edilebilir:

24 Eylül 1861 (18 Ra 1278) tarihinde Kırım muhacirlerinden ve Murad Bey takımından 51 hane nüfus, geçici olarak Kütahya’nın Keri Nahiyesinde ikamet ederken, istekleri üzerine Eskişehir’in Kalkanlı mahalline iskân edilmişlerdir²⁹². Aynı şekilde Kırım muhacirlerinden Barak Han takımından 336 nüfus, önce İnönü Kazasına gelmişler, oradan da Eskişehir merkeze²⁹³, 8 Nisan 1862 (8 L 1278)’de Hoca Abdülbari Efendi takımından 72 hane 302 nüfus, Seyitgazi Kazasındaki Üçkuyu civarında “Aksaklı” adı verilen bölgeye²⁹⁴, Nogaylardan Hoca Abdülkasım Efendi

²⁹² BOA, A. MKT. DV, 203/2.

²⁹³ BOA, C. DH, 2157.

²⁹⁴ BOA, A. MKT. UM, 552/45.

takımından 75 hane 274 nüfus, Seyitgazi Kazasının Dikenviren köyüne, Makhoş kabilesinden 4 hane 15 nüfus, Seyitgazi merkezine yerleştirilmişlerdir²⁹⁵.

1893 (21 M 1311) yılında 40 hane Tatar muhaciri, Eskişehir’de Karaçay ve Yedi Değirmenler bölgelerine yerleştirilmek üzere gönderilmişler²⁹⁶, ancak göçmenler bu bölgelere geldiklerinde, buralara başka muhacirlerin yerleştirildiklerini görmüşlerdir. Bunun üzerine Tatar muhacirleri, kendilerinin de rızasıyla, Tosbağa Pınarı (Tosbağı Peykari) denilen bölgeye yerleştirilmişler ve oluşturulan köye “Rıfkiye” adı verilmiştir²⁹⁷.

1902 Yılında da Kırım muhacirlerinin Eskişehir’e iskânı söz konusu olup, buna göre Kırım muhacirlerinden 22 hane Eskişehir Kazası dâhilindeki Gökçeoğlu köyüne²⁹⁸, 16 hane Karakaş köyüne ve 37 hane Seyitgazi Nahiyesi’nde Belviran (Belören) köyüne²⁹⁹, 17 hane Mamuriye köyüne³⁰⁰ ve 7 hane 28 nüfus Hacıoğlupazarcığı göçmeni, Kubanpınarı (Kurbanpanayırı) mevkisine³⁰¹ iskân edilmişlerdir. Ayrıca, Kırım göçmenlerinden bir grup, sonradan adı Mesudiye olarak değiştirilen Bektaşpınarı mevkisine yerleştirilmişlerdir³⁰².

²⁹⁵ Muammer Demirel, **a.g.m.**, s. 319.

²⁹⁶ BOA, DH. MKT, 2013/33: Dobruca’dan hicret eden Tatar muhacirlerin Eskişehir’de Yedi Değirmenler adı verilen bölgede iskân edilmeleri ile ilgili olarak acilen gereğinin yapılması istenmiştir.

²⁹⁷ BOA, İ. DH, 1306/45.

²⁹⁸ BOA, A. MKT. MHM, 521/31.

²⁹⁹ BOA, A. MKT. MHM, 521/34.

³⁰⁰ BOA, A. MKT. MHM, 522/32.

³⁰¹ BOA, A. MKT. MHM, 525/37.

³⁰² BOA, A. MKT. MHM, 519/14.

Göçmenlerin, Eskişehir'e toplu olarak yerleştirilmeleri için müracaat ettikleri de olmuştur. Örneğin, Kırım muhacirlerinden Nogay Soğd kabilesine mensup olan Murad Efendi Cemaatinden Murad Efendi, Mir Gazi ve Hoca Mekdi gibi cemaatin ileri gelenleri, 31 Mart 1861 (19 N 1277) tarihinde hükümete müracaat ederek, daha önceden 102 hane ve 465 kişi olarak Bursa'nın köylerine dağılık olarak yerleştirildiklerini, ancak yerleştirildikleri bölgelerde yeterli miktarda tarıma elverişli arazi bulunmadığını ve sefaletle düşeceklerini belirterek, toplu olarak Eskişehir'in Seyitgazi civarına yerleştirilmek istemişlerdir. Onların bu istekleri kabul edilmiş ve Bursa ve köylerinde dağılık olarak yerleştirilmiş olan Kırım muhacirlerinden Murad Han Cemaati'nin Eskişehir Seyitgazi mera ve arazisi civarında yerleştirilmeleri için, Bursa Mutasarrıfı Nureddin Paşa'ya gerekli talimat verilmiştir³⁰³.

Görüldüğü gibi Eskişehir bölgesi, çeşitli dönemlerde Kırım ve Kafkasya göçlerine sahne olmuş ve gelen göçmenlerin bir kısmı mevcut köylere karışık olarak yerleştirilirken, bir kısmı için de yeni köyler kurulmuştur.

3. Eskişehir'de Tatarların İskân Olunduğu Yerler

Osmanlı Devleti'nin oldukça fazla sayıdaki göçmene vatan topraklarının belirli bir kesimini ayırıp vermesi mümkün olmadığından göç edenler, o günkü Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde İstanbul'dan Halep'e kadar olan geniş topraklara dağılık olarak iskân edilmişlerdir. Tarihin çeşitli dönemlerinde Kırım ve Kafkasya göçlerine sahne olan Eskişehir bölgesine, 1800'lü yıllardan itibaren Tatar göçmenleri de iskân olunmaya başlanmıştır.

³⁰³ BOA, A. MKT. UM, 467/47.

Osmanlı Devleti'nde, zaman zaman aksamalar görülse de göçmenlerin mümkün olduğunca havası güzel, sulu, ormana yakın, yüksek tepeler civarında, tarıma uygun ve hiç kimsenin tasarrufunda bulunmayan bölgelerde iskân edilmelerine dikkat edilmeye çalışılmıştır. Buna göre göçmenlerin yerleştirilecekleri yerlerin genişliği de göz önünde tutularak, usulüne uygun şekilde arazi tahsis edilmesine önem verilmiştir. Göçmenlerin bir kısmı uygun arazilere iskân edilerek yeni yerleşim yerleri oluşturulurken, bir kısmı da eskiden mevcut olan köy ya da mahallelere, öncelikle de devlete ait olan "Emlâk-ı Hümâyun" çiftliklerine iskân edilmişlerdir. Göçmenler için ayrı köy kurulmasının mümkün olmadığı durumlarda ise mevcut köylerin durumuna göre, iki ile dört haneye kadar köylere dağıtılmışlar ve kendilerine toprak verilerek tarım yapmaları için gerekli şartlar sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca, esnaf ve zanaatkâr olan göçmenler de, mesleklerini yapabilmeleri için şehir ve kasabalara yerleştirilmişlerdir. Görüldüğü gibi, göçmenlerin alıştıkları iklime ve uğraştıkları ziraat ve zanaat dalına uygun olan yerlere iskân edilmelerine önem verilmiştir³⁰⁴.

Bunların dışında, Kırım ahalisinden olup göç ederek İstanbul'a gelen ve Eskişehir'deki akrabalarının yanına yerleşmek isteyen Seyyid Mehmed Efendi örneğinde³⁰⁵ ve benzeri örneklerde³⁰⁶ olduğu gibi, Anadolu'da akrabası bulunan göçmenlerin

³⁰⁴ Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s. 128; Nedim İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, TTK Yay. Ankara, 1999, s. 161; Ahmet Halaçoğlu, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912 - 1913)**, Ankara, 1995, s. 108.

³⁰⁵ BOA, DH. EUM, 5. Şb, 64/4.

³⁰⁶ BOA, A. MKT. UM, 557/95 (27 Aralık 1861 yılında 30 hane 180 nüfus olarak İstanbul'a gelen Çerkez göçmenleri, Eskişehir'de akrabaları bulunduğundan, buraya iskân edilmek üzere sevk edilmişlerdir); BOA, Y. Mtu, 36/102 (1888 yılında 3 hane 18 nüfus olarak İstanbul'a gelen Çerkez göçmenle-

şartlar uygun olduğu takdirde, akrabalarının yanına yerleşmelerine müsaade edilmiştir.

Diğer yandan göçmenlere, sevk edildikleri bölgelerdeki yerli halk tarafından da arazi bağış ve gerekli yardımların yapıldığı görülmüştür. Örneğin, 29 Aralık 1891 tarihli iradeye göre, Hacı Mehmed Ağa ile Abdullah Efendi, Eskişehir-Ankara Demiryolu güzergâhında bulunan 540 dönüm arazilerini, 4 mesken ve müştemilâtını göçmenlere bağışlamışlardır³⁰⁷.

Eskişehir'e gelen göçmenler genellikle Seyitgazi, İnönü, Alpu ve Çifteler ovalarında, evkaf-ı hümayuna ait boş olan topraklara yerleştirilmişlerdir. Ancak bu bölgeler XIX. yüzyılda bataklıklarla kaplı olduğundan, göçmenler sıtmadan büyük kayıplar vermişlerdir. Bu nedenle göçmenlerin çoğu sonradan bu sağlıksız bölgeleri terk ederek, Sündiken Yaylası ve Yukarı Porsuk Vadisine doğru çekilmişlerdir. Özellikle 1877 (1293) Kırım Savaşı'ndan sonra gelen göçmenlerin bir kısmı Porsuk Nehri'nin karşı sahiline doğru yerleştirilmişler ve bundan sonra şehir kuzeye, ovaya doğru genişlemeğe başlamıştır³⁰⁸.

Göçmen akınlarının bütün güçlüklerle rağmen devam etmesi karşısında, Eskişehir bölgesinde Kurtuluş Savaşı'ndan sonra boşalan Beyyayla, Alınca, Çalkara, Karaağaç ve Muratça gibi Ermeni köylerine de göçmenler yerleştirilmiştir³⁰⁹.

ri, akrabalarının bulunduğu Eskişehir'den daha önceden arazi satın alarak buraya yerleşmek istemişler ve sevk edilmişlerdir).

³⁰⁷ BOA, İD, 98671.

³⁰⁸ Necdet Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", s. 203; Suzan Albek, **Dorylaion'dan Eskişehir'e**, s. 30.

³⁰⁹ Suzan Albek, **a.g.e.**, s. 30.

Devam eden göçmen akınları, Eskişehir bölgesinde nüfus yoğunluğunun önemli ölçüde artmasına sebep olmuştur.

4. Eskişehir Yöresinde Bulunan Tatar Köyleri

Kırım'ın kaybedilmesi ile başlayan ve Osmanlı-Rus Savaşları ile devam eden süreçte, Kırım ve Kafkasya'da yaşayan Müslüman halklar, yaşadıkları birçok trajik olaylar neticesinde vatanlarından ayrılarak, Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmışlardır. Çok sayıda göçmeni kendi topraklarında iskân etmeye karar veren Osmanlı Devleti, ekonomik, sosyal, kültürel ve insani boyutları ile çok karmaşık bir sorun olan göç ve iskân meselesini, en iyi ve doğru bir şekilde çözmeye çalışmış ve bu doğrultuda imkânlar ölçüsünde gerekli tedbirleri almıştır.

Çok büyük kitleler halinde gelen göçmenler için gerekli barınakların yapılması, yerleşme merkezlerinin kurularak kalıcı iskânlarının sağlanması zaman alacağı için, göçmenler öncelikle geçici olarak iskân edilmişlerdir. Daha sonra iskân edilecekleri yerler ve araziler tespit edilen göçmenler, Anadolu'ya sevk edilmeye başlanmıştır.

Anadolu'nun çeşitli illerine gönderilen göçmenlerin, sevkleri ve iskân edilmeleri noktasında önceden gerekli tedbirler alınmış ve göçmenlerin iskânını kolaylaştırmak amacı ile "İskân-ı Muhâcirin Talimatnâmesi" gereğince göçmen komisyonları kurularak, iskân bölgelerine iskân memurları ve katipler de görevlendirilmiştir. Buna göre göçmenlerin iskânını sağlayarak, ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Bursa vilayetine de mahalli bir göçmen komisyonu kurulmuş ve buraya sevk memuru olarak eski Aydın ili mektupçusu Halim Bey tayin edilmiştir. 1883'de Bursa Muhacirin Komisyonu Başkanı Rıza Bey, sevkîyat kısmı ikinci başkanı Hakkı Bey ve idare

kısmı ikinci başkanı Hacı Kami Efendi idi³¹⁰. Bu uygulamalarla birlikte göçmenlerin iskân edildiği illerin başında, Eskişehir de yer almıştır.

Eskişehir'e göçler, ya doğrudan Kırım ve Kafkasya'dan Eskişehir'e, ya da önce Rumeli'ye daha sonra Eskişehir'e olmak üzere iki şekilde gerçekleşmiştir.

Eskişehir'de bulunan göçmen köyleri içerisinde, Tatar köyleri büyük bir orana sahiptir³¹¹. Tatar göçmenleri 1800'lü yıllardan itibaren Eskişehir bölgesine iskân olunmaya başlanmıştır. Göçmenlerin bir kısmı mevcut köylere karışık olarak yerleştirilirken, bir kısmı için de yeni köyler kurulmuştur. Bunların dışında, daha önceden insanlar tarafından meskûn olduğu halde, çeşitli sebeplerden dolayı zaman içerisinde terk edilerek metruk hale gelen yerlere de göçmenler yerleştirilmiştir. Ayrıca, artan nüfusa paralel olarak bazı köyler kasabaya, bazı kasabalar da kazaya dönüştürülmüştür³¹².

Yerleşecekleri yerlerin seçiminde titiz davranmaya çalışan Tatarlar, genelde yerleştikleri köylerin ilk kurucuları olmuşlardır. Tamamen muhacirlerden oluşan yeni köylerin isimlendirilmesinde, ya padişahın adına izafeten Mahmudiye, Hamidiye,

³¹⁰ Süleyman Erkan, **Kırım ve Kafkasya Göçleri**, K.T.Ü. Kafkasya ve Orta Asya Uygulama ve Araştırma Merkezi, Trabzon, 1996, s. 135 - 136.

³¹¹ Hüseyin Saraçoğlu, "Eskişehir Kuzeydoğusundaki Kırsal Yerleşmelerin Etnik Kökenlerine Göre Dağılışı (Mihalıçık, Beylikova, Alpu ve Çevresi)", **I. Uluslararası Dünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu**, Eskişehir, 2005, s. 196.

³¹² Hilmi Bayraktar, "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869 - 1907)", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 22, Konya, 2007, s. 418.

Reşadiye ve Aziziye gibi isimler, ya da rahat ve huzura kavuşmaları umuduyla Refahiye, Kemaliye gibi isimler kullanılmıştır³¹³.

Eskişehir merkez ve ilçelerinde bulunan Tatar köyleri şu şekilde sıralanabilir³¹⁴:

Eskişehir merkezde bulunan köyler; Boyacıoğlu, Gökdere, Kalkanlı, Karaçay, Karaçobanpınarı (Tilkipınar), Karagözler ve Kireçköy.

Alpu İlçesinde bulunan köyler; Aktepe (Rıfkiye), Çardakbaşı, Çukurhisar, Esence (Şevkatiye-Yellice), Fevziye, Gökçeoğlu, Güroluk (Kızılsuvat-Refahiye), Güneli (Mâmûre), Işıkören (Aziziye-Arapkuyusu), Uyuzhamam, Yeşildon,

Beylikova İlçesinde bulunan köyler; İkipınar ve Sultaniye.

Çifteler İlçesinde bulunan köyler; Hayriye (Çingillihöyük), Ilıcabaşı (İhsaniye), Osmaniye (Kuruhöyük), Said Halim Paşa, Yıldızören (Mamuriye-Mecidiye Köprüsü) ve Zaferhamit.

Mahmudiye İlçesinde bulunan köyler; Akyurt (Lütfiye), Fahriye (Pakırye-Pakırey), Güllüce (Hayriye), Hamidiye, Mesudiye (Taşlıhöyük), Şerefiye, Tokathan ve (Tokatmecidiye).

Seyitgazi İlçesinde bulunan köyler; Aksaklı, Değişören (Örenlik) ve Yenikent (Hamdiye - Reşadiye - Canköy).

³¹³ H. Yıldırım Ağanoğlu, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makus Talihi Göç**, Kum Saati Yay., İstanbul, 2001, s. 175 - 176.

³¹⁴ Eskişehir'de bulunan Tatar köyleri hakkındaki bilgiler; Eskişehir Kırım Türkleri Kültür Yardımlaşma ve Spor Kulübü Derneği ile Eskişehir Kazan Tatarları Kültür Yardımlaşma Derneği'ni ziyaretim sırasında edindiğim bilgi ve belgelerden, ayrıca Eskişehir Çibörek Evi çalışanlarından bazıları ile Eskişehir'de yaşayan Erol Canarslan, Nadir Yafay, Abdülvahit İrden ve Muhsin Beneklitaş gibi Tatar göçmenleri ile yaptığım görüşmeler sonucu edindiğim bilgilerden derlenerek hazırlanmıştır.

Sivrihisar İlçesinde bulunan köyler; Karakaya, Ortaklar (Aziziye), Paşakadın (Burhanettin) ve Yaverören (Yaverviran).

Kırım Savaşı'ndan sonra Eskişehir'de Tatar Muhacirler için oluşturulan köyleri tablo halinde şu şekilde gösterebiliriz³¹⁵:

Köyün Adı	Köyün Eski Adı	Bağlı Olduğu İlçe	Kuruluş Tarihi	Nüfus (İlk)	Nüfus (1967)	Nüfus (2007)
Boyacıoğlu		Eskişehir Merkez	1890			
Gökdere		Eskişehir Merkez	1909		261	
Kalkanlı		Eskişehir Merkez	1861	51 hane	304	50
Karaçay		Eskişehir Merkez	1882		386	82
Karaçobanpınar	Tilkipınar	Eskişehir Merkez	1900		129	27
Karagözler		Eskişehir Merkez			169	262
Kireçköy		Eskişehir Merkez	1880		153	629
Aktepe	Rıfkiye	Alpu	1892		320	45
Çardakbaşı		Alpu			265	42
Çukurhisar		Alpu	1863		485	66
Esence	Şevkatiye	Alpu			296	96
Fevziye		Alpu	1901		225	53
Gökçeoğlu		Alpu	1903		216	64
Güroluk	Kızılsuvat-Refahiye	Alpu	1903		222	65
Güneli	Mamure	Alpu	1903		420	165
Işıkören	Aziziye-Arapkuyusu	Alpu	1889		284	58
Uyuzhamam		Alpu				
Yeşildon		Alpu	1897		310	46

³¹⁵ Araştırmacı - yazar Erol Canarşlan Bey'in özel arşivinden yararlanılmıştır.

İkipınar		Beylikova			374	194
Sultaniye		Beylikova	1891			
Hayriye	Çingillihöyük	Çifteler	1903		528	133
Ilıcabaşı	İhsaniye	Çifteler			423	97
Osmaniye	Kuruhöyük	Çifteler	1895			
Said HalimPaşa		Çifteler				
Yıldızören	Mamuriye- Mecidiye Köprüsü	Çifteler	1904		557	327
Zaferhamit		Çifteler	1895	37 hane	429	268
Akyurt	Lütfiye	Mahmudiye	1889		211	88
Fahriye	Pakırye- Pakırey	Mahmudiye	1903		210	63
Güllüce	Hayriye	Mahmudiye	1891		142	47
Hamidiye		Mahmudiye	1889		1761	391
Mesudiye	Taşlıhöyük	Mahmudiye	1902	100 hane	840	332
Şerefiye		Mahmudiye	1903		322	90
Tokathan	Tokatmecidiye	Mahmudiye	1874		269	110
Aksaklı		Seyitgazi	1862		388	45
Değişören	Örenlik	Seyitgazi	1805		450	103
Yenikent	Hamdiye- Reşadiye- Canköy	Seyitgazi	1891		366	81
Karakaya		Sivrihisar	1892		352	101
Ortaklar	Aziziye	Sivrihisar	1907		213	95
Paşakadın	Burhanettin	Sivrihisar	1892	25 hane	502	166
Yaverören	Yaverviran	Sivrihisar	1892		671	143

Arapkuyu (Işıkören Köyü)

Arapkuyu köyü, Eskişehir ilinin Alpu ilçesine bağlı, Eskişehir'e 48 km. Alpu'ya ise 8 km. uzaklıkta olan bir köydür.

Kırım'ın Karasupazar bölgesinden, Romanya'nın Dobruca bölgesine göç eden Kırım muhacirleri, burada Köstence şehrine yerleşmişlerdir. 1750'li yıllarda çeşitli sebeplerle Dobruca'dan Anadolu'ya göç eden Kırım muhacirlerinin bir kısmı, Anadolu'ya geldikleri zaman öncelikle Sapanca Gölü kenarına yerleşmişler, ancak sıtma nedeniyle burada kalamamışlardır. Bunun üzerine Eskişehir'e gelerek, ovaya bakan yüksekçe bir tepe üzerinde olan bugünkü köylerine yerleşmişlerdir. Köyün hemen hemen tamamı Nogay Tatarlarından oluşmuştur.

İlk kurulduğu zaman "Aziziye" adını taşıyan köy, sonradan "Arapkuyu" adını almıştır. Köyün Arapkuyu adını alması ile ilgili olarak şöyle bir rivayet anlatılmaktadır; Birinci Dünya Savaşı yıllarında Fransız ordusundan kaçan bir Arap, kurtulabilmek için köyün yakınlarındaki bir kuyuya saklanmış, ancak burada ölmüştür. Bu olaydan sonra bu kuyuya Arap'ın Kuyusu denilmeye başlanmış ve köy de Arapkuyu adı ile anılır olmuştur. Başka bir rivayete göre ise; köyde açılan bir kuyudan kara bir toprak çıkması üzerine köye bu isim verilmiştir. 1960'tan sonra köyün adı, "Işıkören" olarak değiştirilmiştir.

İlk dönemlerde 180 haneye ulaşan köy nüfusu zamanla azalarak, 10-15 haneye kadar düşmüştür. Eskiden atlarıyla meşhur olan köyde, günümüzde hayvancılık, özellikle de küçükbaş hayvancılık yapılmaktadır. Köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Arapkuyu köyü, Tatar kültürel değerlerinin en fazla yaşatıldığı köylerin başında gelmekte olup, kına gecesi, cenaze merasimleri, ortaoyunları, geleneksel yemekler ve giyim-kuşam özellikleri gibi bazı gelenekler, hâlâ canlılığını korumaktadır.

Aksaklı Köyü

Aksaklı köyü, Eskişehir ilinin Seyitgazi ilçesine bağlı olup, Eskişehir'e 30 km. Seyitgazi'ye ise 20 km. uzaklıkta olan bir köydür.

Köyün adı ile ilgili olarak; göçmenlerin, Kırım'da bırakıp geldikleri Akmescit (Simperofol) kasabasından “ak” adını, Kırım'da bırakıp geldikleri Saklı köyünden de “saklı” ismini alarak köye, “Aksaklı köyü” adının verildiği rivayet olunmaktadır.

Arşiv belgelerine göre; 8 Nisan 1862 (8 L 1278)'de Kırım muhacirlerinden Hoca Abdülbari Efendi takımından 72 hane 302 nüfus, Seyitgazi Kazasındaki Üçkuyu civarında “Aksaklı” adı verilen bölgeye iskân olunmuş ve göçmenlerin kurmuş olduğu bu köye “Aksaklı” adı verilmiştir³¹⁶.

Özellikle 1783 Rus işgalinden sonra devam eden süreç içerisinde Kırım'ı terk ederek, o vakitler Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde yer alan Romanya ve Bulgaristan'a olan göçler sebebiyle o bölgede yerleşilen köy ve kasabalarda doğup da sonradan Aksaklı'ya gelip yerleşen ailelerin varlığı, Kırım muhacirleri tarafından kurulmuş olan Aksaklı köyüne göçlerin ve yerleşmelerin aralıklı olarak devam etmiş olduğunu göstermektedir.

Aksaklı köyünün nüfusu, günümüzde ortalama olarak 40 hanede 140 kişiden ibarettir. Köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

³¹⁶ BOA, A. MKT. UM, 552/45.

Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Aksaklı'da Kırım Tatar kültürüne ait kalakay, köbete, çibörek, mantı, sorpa çorbası, tava lokum, kıyıkşa, kavurma börek ve kapaklı gibi geleneksel yemekler ile misafirperverlik gibi bazı unsurlar hâlâ canlılığını korumaktadır.

Boyacıoğlu Köyü

Boyacıoğlu köyü, Eskişehir merkez ilçeye bağlı bir köy olup, Eskişehir merkezine yaklaşık olarak 6 km. uzaklıkta yer almaktadır.

Boyacıoğlu köyü, 1890'lı yıllarda, Kırım'dan Anadolu'ya göç eden Kırım Tatarları tarafından kurulmuştur. Köyün ilk kurucularının Hacı Şerafettin ve Emir Hüseyin isimli iki Kırım Tatarı olduğu bildirilmektedir. Köyün ilk kurucularının Eskişehir'e geldikten sonra, birkaç yıl Yeşildon Köyü'nde kalarak çiftçilik yaptıkları ve daha sonra arazi satın alarak bu köye yerleştikleri söylenmektedir. Buna göre, köyün kuruluşu ile ilgili olarak; köyün kurulduğu bölgede daha önce Tefvik isimli birine ait olan ve "Boyacıoğlu" adını taşıyan bir çiftliğin bulunduğu ve bu çiftliğin, köyün kurucuları olan Hacı Şerafettin ve Emir Hüseyin tarafından satın alınarak, kendi aralarında taksim edildiği ve köyün bu şekilde kurulduğu rivayet edilmektedir.

İlk kurulduğunda ortalama 20 hane nüfusa sahip olan Boyacıoğlu köyü, zamanla şehre yakın olması ve arazilerinin fazla olmaması gibi sebeplerle 7-8 haneye kadar düşmüştür. Köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Boyacıoğlu köyünde Kırım Tatar kültürüne ait kalakay, köbete, çibörek, mantı, sorpa çorbası, tava lokum, kıyıkşa, kavurma börek ve kapaklı gibi geleneksel yemekler ile misafirperverlik gibi bazı unsurlar hâlâ canlılığını korumaktadır.

Çardakbaşı Köyü

Çardakbaşı köyü, Eskişehir ilinin Alpu ilçesine bağlı olup, Eskişehir'e 59 km. Alpu'ya ise 19 km. uzaklıkta olan bir köydür.

Kırım Tatarları tarafından kurulan Çardakbaşı köyü, eski bir Tatar köyü olup, ortalama nüfusu 90 kişiden ibarettir. Günümüzde Çardakbaşı köyünde, Tatar, Bulgaristan muhacirleri ve manav adı verilen yerli halk birlikte yaşamaktadır. Köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Çardakbaşı köyünde, Kırım Tatar kültürüne ait devam ettirilen başlıca özellik yemeklerdir. Kalakay, köbete, çibörek, mantı, sorpa çorbası, tava lokum, kıyıkşa, kavurma börek ve kapaklı gibi geleneksel yemekler ile misafirperverlik gibi bazı unsurlar hâlâ canlılığını korumaktadır. Köyde, gençler arasında fazla bilinmese de hâlâ Kırım Tatarcası yaşatılmaya çalışılmaktadır.

Çukurhisar Köyü

Çukurhisar köyü, Eskişehir ilinin Alpu ilçesine bağlı olup, Eskişehir'e 50 km. Alpu'ya ise 10 km. uzaklıkta olan bir köydür.

Çukurhisar köyü, Kafkasya'dan gelen Çerkez ve Abhazlar tarafından kurulmuştur. Sonradan 1900'lü yılların başlarından itibaren, Kırım'ın Akmescit ve Bahçesaray bölgelerinden gelen Kırım Tatarları da bu köye gelerek yerleşmişlerdir. Çukurhisar köyüne yerleşen Kırım Tatarlarının ilk önce, Eskişehir merkeze bağlı Hasanköy'e geldikleri, ancak buradan, sivrisinek ve sıtma gibi nedenlerle ayrılarak, Çukurhisar köyüne geldikleri rivayet edilmektedir. Kırım Tatarlarının, kendilerinden önce buraya gelip yerleşmiş olan Çerkezler tarafından misafir gibi karşılandıkları,

onlara köy arazisinden toprak verildiği bildirilmiştir. Çukurhisar'a yerleşen Kırım Tatarları, beraberlerinde getirdikleri tarım kültürünü burada da devam ettirmişler ve çiftçilik yaparak geçimlerini temin etmişlerdir. Köye gelip yerleşenlerin çoğu, Osmanlı ordusuna katılarak cepheye gönderilmişler, Yemen, Çanakkale gibi bölgelerde şehitler vermişlerdir.

Çukurhisar köyü ortalama 30-40 hanede 150 kadar nüfusa sahip olup, köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Günümüzde, sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı, geleneksel kültüre ait pek çok âdetin unutulduğu Çukurhisar köyünde, Kırım Tatar kültürüne ait kalakay, katlama, sarı burma, köbete, çibörek, mantı, sorpa çorbası, tava lokum, kıyıkşa, kavurma börek ve kapaklı gibi geleneksel yemekler ile cenazelerde yedisinde, kırkında ve senesinde mevlit okutulması, taziye ziyaretleri, bayram namazı sonrası cemaatin halka olarak bayramlaşmaları ve toplu halde mezarlık ziyaretine gidilmesi, misafirperverlik ve yardımlaşma gibi bazı unsurla hâlâ canlılığını korumaktadır.

Değişören Köyü

Değişören köyü, Eskişehir ilinin Seyitgazi ilçesine bağlı olup, Eskişehir'e 32 km. Seyitgazi'ye ise 17 km. uzaklıkta olan bir köydür.

Değişören köyü, 1800'lü yılların başlarında şimdiki yerleşim yerinin 3 km. kadar kuzeyinde, Nogay Tatarlarından "Hüdaverdi" isimli bir şahıs tarafından, "Örenlik" adı ile kurulmuştur. Daha sonra sel sıkıntısı nedeniyle, 1900'lü yılların başlarında şimdiki yerine taşınmıştır. Bu yer değişiminden dolayı köyün adının "Değişören" olarak kaldığı rivayet edilmektedir.

Değişören köyü, Tatarlar tarafından kurulmuş olmasına rağmen, zamanla karma bir köy haline gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Mısır'dan sürgün edilen Araplar, Cumhuriyetten sonra da Bulgaristan göçmenleri (Macurlar) bu köye yerleştirilmişlerdir.

Ortalama nüfusu 103 kişiden ibaret olan köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Günümüzde, sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı, geleneksel kültüre ait pek çok âdetin unutulduğu Değişören köyünde kına gecesi, cenaze merasimleri, geleneksel yemekler ve misafirperverlik gibi bazı unsurlar hâlâ canlılığını korumaktadır.

Esence Köyü (Yellice Köyü)

Esence köyü, Eskişehir ilinin Alpu ilçesine bağlı olup, Eskişehir'e 53 km. Alpu'ya ise 12 km. uzaklıkta olan bir köydür.

Esence köyü, 1900'lü yılların başlarında Kırım'ın Akmescit ve Bahçesaray şehirlerinden gelenlerle, önce Kırım'dan Dobruca'ya oradan da Anadolu'ya göç eden Kırım Tatarları tarafından kurulmuştur. Esence köyü, konumu itibarıyla bölgede Kırım ve Nogay Tatarlarınca kurulan diğer köylerin ortasında yer almaktadır.

Esence köyünün kuruluş yeri devlet tarafından belirlenmiş olup, Kırım'dan göç ederek gelip bu köyü kuranlar, ilk olarak taban araziye yerleştirilmişlerdir. Ancak ilk kuruluş yerinin su baskınına maruz kalmasıyla, daha yukarıdaki yamaç arazi yerleşim yeri olarak seçilmiştir. Köy, Osmanlı Sultanı II. Mahmut'un vakıflar arazisi üzerine iskân edilmiştir. İlk adı “Şefkatiye” sonra “Yellice” olan köyün adı 1960 yılında

“Esence” olarak değiştirildiye de aradan uzun zaman geçmesine rağmen halen Esence’den çok “Yellice” olarak bilinmektedir.

Esence köyü ortalama 56 hanede 231 kadar nüfusa sahip olup, köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Esence köyünde, Kırım Tatar kültürüne ait devam ettirilen başlıca özellik yemeklerdir. Kalakay, köbete, çibörek, mantı, sorpa orbası, tava lokum, kıyıkşa, kavurma börek ve kapaklı gibi geleneksel yemekler ile misafirperverlik gibi bazı unsurlar hâlâ canlılığını korumaktadır. Köyde ekmek, içi sıvalı yuvarlak ya da köşeli fırınlarda pişirilerek hazırlanmakla beraber, Alpu’dan şehir ekmeği de getirilmektedir. Eskiden tandırda pişirilen “yn tmegi” artık pişirilmemektedir.

Fahriye Köyü

Fahriye köyü, Eskişehir ilinin Mahmudiye ilçesine bağlı olup, Eskişehir’e 47 km. Mahmudiye’ye ise 20 km. uzaklıkta olan bir köydür.

Fahriye köyü, Kırım’ın Baybonşek, Beypınar ve Kezlev yörelerinden göç ederek doğrudan Anadolu’ya gelen Kırım muhacirleri tarafından kurulmuştur. Ancak köye sonradan 10 hane kadar yrk de yerleşmiştir.

Köyün asıl adının, tatarca “pakırye (pırakay)” olduğu, ancak Türkçeye uyarlanarak isminin “Fahriye” olarak değiştirildiği rivayet olunmaktadır. Diğer yandan, köyün adının Sultan Abdülhamit’in torunlarından birinin isminden geldiği de rivayetler arasındadır.

Köy halkını oluşturan Kırım muhacirleri, ilk geldikleri dönemde Eskişehir merkeze yakın Sultandere köyü gibi yakın köylere yerleştirilmek istenmiş ancak “ba-

la-çagamız azar, sehirge qaçar!” diyen yani çocuklarının sık sık şehre giderek kötü alışkanlıklar edinmesinden çekinen muhacirler, bu bölgelere yerleşmeyi kabul etmemişlerdir. Yassıhöyük köyüne yerleşmeyi ise çocuklarının suya düşebileceği korkusu ile kabul etmeyerek, şimdiki köylerine yerleşmişlerdir.

Fahriye köyünün nüfusu, ilk dönemlerde 50 hane civarında iken, zamanla azalarak, 23 haneye kadar düşmüştür ve ortalama nüfusu 90 kişiden ibarettir. Köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Fahriye köyünde Kırım Tatar kültürüne ait kalakay, köbete, çibörek, mantı, sorpa çorbası, tava lokum, kıyıkşa, kavurma börek ve kapaklı gibi geleneksel yemekler ile cenaze merasimleri ve misafirperverlik gibi bazı unsurlar hâlâ canlılığını korumaktadır.

Fevziye Köyü

Fevziye köyü, Eskişehir ilinin Alpu ilçesine bağlı olup, Eskişehir’e 40 km. Alpu’ya ise 5 km. uzaklıkta olan bir köydür.

Fevziye köyü, 1901 yılında Kırım’ın Kerç ve Gözleve şehirlerinden doğrudan Anadolu’ya göç eden Kırım muhacirleri ile önce Romanya ve Dobruca bölgelerine göç ederek daha sonra Anadolu’ya gelen muhacirler tarafından yani Romanya, Köstence ve Kırım göçmenleri tarafından kurulmuştur.

Köyün ileri gelenlerinden ve köyün ismini koyanlardan birinin oğlunun adı Fevzi olduğundan, köyün adının da bundan yola çıkılarak “Fevziye” olduğu rivayet edilmektedir. Fevziye köyünün yerinde eskiden bir Rum köyünün bulunduğu ve buranın eski bir yerleşim merkezi olduğu söylenmektedir.

Fevziye köyünün nüfusu, ilk dönemlerde 70 hane civarında iken, zamanla azalarak, 46 haneye kadar düşmüştür. Köyün nüfusu kışın azalmakta, yazın ise artmaktadır. Köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Fevziye köyünde Kırım Tatar kültürüne ait kalakay, köbete, çibörek, mantı, sorpa çorbası, tava lokum, kıyıkşa, kavurma börek ve kapaklı gibi geleneksel yemekler, tepreş şenlikleri ve mısafirperverlik gibi Kırım Tatar geleneğine ait bazı unsurlar hâlâ canlılığını korumaktadır.

Gökçeoğlu Köyü

Gökçeoğlu köyü, Eskişehir ilinin Alpu ilçesine bağlı olup, Eskişehir'e 47 km. Alpu'ya ise 17 km. uzaklıkta olan bir köydür.

Gökçeoğlu köyünün eskiden bir Rum köyü olduğu ve eski bir yerleşim merkezi olduğu bilinmektedir. Eskişehir'e gelen Kırım muhacirlerinin bir kısmı, Gökçeoğlu köyüne ve çevresine yerleştirilmişlerdir. Karma bir köy olan Gökçeoğlu köyünün yarısında Tatarlar, diğer yarısında ise Kürtler yaşamaktadır.

Köyün adının nereden geldiği tam olarak bilinmemekle birlikte, soyadı kanunu ile "Gökçeoğlu" soyadını alan köy ağasından geldiği rivayet edilmektedir. Köy, Sıtma Deresi yatağının iki tarafına konumlanmış olup, bu derenin suyunun sıtma hastalığına iyi geldiği ancak artık suyunun kesildiği söylenmektedir.

Köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Ayrıca köyde maden ocakları da mevcut olup, buralarda lületaşı ve manyezit vardır. Köy nüfusu, lületaşı kuyuları sebebiyle bir zamanlar 400 haneye kadar ulaşsa da bugün lületaşı hammad-

de talebinin azalmasına bağlı göçler nedeniyle nüfus oldukça azalmış ve Alpu ilçesi- nin en küçük köylerinden birisi haline gelmiştir.

Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Gökçeoğlu köyünde, Kırım Tatar kültürüne ait kalakay, köbete, çibörek, mantı, sorpa çorbası, tava lokum, kıyıkşa, kavurma börek ve kapaklı gibi geleneksel yemekler ile misafirperverlik gibi bazı unsurlar canlılığını korumaktadır.

Gökdere Köyü

Gökdere köyü, Eskişehir merkez ilçeye bağlı bir köy olup, Eskişehir merkezine yaklaşık olarak 10 km. uzaklıkta yer almaktadır.

Gökdere köyünün 1909'lu yıllarda kurulduğu ve Tatarların, Çerkezlerin ve yerli halkın yaşadığı karma bir köy olduğu bilinmektedir.

Ortalama nüfusu 110 kişiden ibaret olan köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Günümüzde, sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı, geleneksel kültüre ait pek çok âdetin unutulduğu Gökdere köyünde kına gecesi, cenaze me- rasimleri, geleneksel yemekler ve misafirperverlik gibi bazı unsurlar hâlâ canlılığını korumaktadır.

Güllüce Köyü (Hayriye Köyü)

Güllüce köyü, Eskişehir ilinin Mahmudiye ilçesine bağlı olup, Eskişehir'e 30 km. Mahmudiye'ye ise 26 km. uzaklıkta olan bir köydür.

Güllüce köyü, 1891’li yıllarda Kırım Tatarları tarafından kurulmuştur. Ortalama nüfusu 80 kişiden ibaret olan köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Günümüzde, sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı, geleneksel kültüre ait pek çok âdetin unutulduğu Güllüce köyünde kına gecesi, cenaze merasimleri, çibörek başta olmak üzere geleneksel yemekler ve misafirperverlik gibi bazı unsurlar hâlâ canlılığını korumaktadır.

Hamidiye Köyü

Hamidiye köyü, Eskişehir ilinin Mahmudiye ilçesine bağlı olup, Eskişehir’e 42 km. Mahmudiye’ye ise 12 km. uzaklıkta olan bir köydür.

27.08.1891 (21 M 1309) yılında Rumeli’den Eskişehir’e gelen Kırım göçmenlerinin Eskişehir’de boş arazilere yerleştirilmesi ile iki köy oluşturulmuş ve bu köylere “Hamidiye” ile “Hayriye” isimleri verilmiştir³¹⁷.

1903’lü yıllarda Kırım’dan Anadolu’ya gelen Kırım Muhacirleri ile Romanya ve Dobruca’dan gelen muhacirlerin yerleştirildiği köyün yerinde, eskiden bir yerleşim yerinin olmadığı bilinmektedir. Köyün adının, bölgenin önceden padişah çiftliği olarak kullanılmasından ileri geldiği rivayet edilmektedir.

Hamidiye köyünün nüfusu ilk dönemlerde 123 hane civarında iken, zamanla azalarak, 85 haneye kadar düşmüştür. Köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Köy, Balkan, Çanakkale ve I. Dünya Savaşlarında yirmi dolayında şehit vermiştir.

³¹⁷ BOA, Ş.D, 2574/27.

Hamidiye köyü, 1937’de Çifteler Köy Enstitüsü’nün kurulduğu köydür. Hamidiye köyü, Tatar kültürel değerlerinin hâlâ yaşatılmaya çalışıldığı köylerin içinde yer almaktadır. Kına gecesi, düğünler, cenaze merasimleri ve geleneksel yemekler gibi bazı gelenekler canlılığını korumaktadır.

Hayriye Köyü

Hayriye köyü, Eskişehir ilinin Çifteler ilçesine bağlı olup, Eskişehir’e 77 km. Çifteler’e ise 10 km. uzaklıkta olan bir köydür.

Hayriye köyü, yöre halkı tarafından, civardaki höyükten esinlenilerek “Çingilli Höyük” olarak da anılmaktadır. Eski bir kervan yolu üzerinde bulunan höyüğe, yoldan geçen kervanlardaki develerin çingiraklarından duyulan seslerden dolayı “Çingilli Höyük” denildiği rivayet edilmektedir. 1960’tan sonra köyün adı “Hayriye” olarak değiştirilmiştir. Hayriye adının ise Sultan Mahmut’un hizmetinde çalışan cariyelelerinden Hayriye Hanımdan geldiği söylenmektedir.

Hayriye köyü, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra Kırım’dan Türkiye’ye göç eden Kırım Tatarlarından bir kaç aile tarafından 1902 yılında kurulmuştur. Kırım’dan ilk gelenler, Sultan II. Abdülhamit’in vakıflar idaresine devrettiği araziden köyün yerini 200 sarı liraya satın almışlardır. Köyün kurucuları, Hanefi (Özcan) ve Abgani Usta kardeşler, Hacı Murat, Hacı Bağış, Hacı Abbas, Hacı Ömer, Hacı Hüseyin, Hacı Abdurrahman, Hacı Cebbar, Hacı Mehmet ve Doktor Ali’dir.

Kırım muhacirleri tarafından kurulan köyün yerinde eskiden bir yerleşim yerinin olmadığı bilinmektedir.

Eskiden 70 hane kadar olan köyün nüfusu, sonradan azalarak 43 haneye kadar düşmüştür. Köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Köyün, önemli yeraltı kaynaklarının başında su gelmekte olup, kaynak suları da vardır.

Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Hayriye köyünde, Kırım Tatar kültürüne ait kalakay, köbete, çibörek, mantı, sorpa çorbası, tava lokum, kıyıkşa, kavurma börek ve kapaklı gibi geleneksel yemekler, düğünler ve misafirperverlik gibi bazı unsurlar canlılığını korumaktadır.

Ilıcabaşı Köyü

Ilıcabaşı köyü, Eskişehir ilinin Çifteler ilçesine bağlı olup, Eskişehir'e 80 km. Çifteler'e ise 12 km. uzaklıkta olan bir köydür.

Ilıcabaşı köyü, Kırım'dan doğrudan Anadolu'ya göç eden Kırım muhacirleri ile önce Romanya ve Dobruca bölgelerine göç ederek daha sonra Anadolu'ya gelen muhacirler tarafından yani Romanya, Köstence ve Kırım göçmenleri tarafından kurulmuştur. Kırım Tatarlarının dışında köyde Türkmenler de bulunmaktadır.

Köyün ilk adı "İhsaniye" olup, köyün 300 metre ilerisinde su kaynağı bulunmasından dolayı, İhsaniye adının yerine "Ilıcabaşı (Olcabaşı)" adını aldığı rivayet edilmektedir. Köyün ilk yerleşim yerinde bulunan su havzasında sıtma hastalığının baş göstermesi nedeniyle köy yaklaşık bir kilometre güneybatıya yani şimdiki yerine taşınmıştır.

Eskiden 120 hane kadar olan köyün nüfusu, sonradan azalarak 40 haneye kadar düşmüştür. Köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Köyden doğan Ilıcabaşı kaynağı, sulama ve balıkçılık alanlarında da kullanılmaktadır.

Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Ilıcabaşı köyünde, Kırım Tatar kültürüne ait kalakay, köbete, çibörek, mantı, sorpa çorbası, tava lokum, kıyıkşa, kavurma börek ve kapaklı gibi geleneksel yemekler, düğünler, bayramlar ve misafirperverlik gibi bazı unsurlar canlılığını korumaktadır.

İkipınar Köyü

İkipınar köyü, Eskişehir ilinin Beylikova ilçesine bağlı olup, Eskişehir'e 65 km. Beylikova'ya ise 9 km. uzaklıkta olan bir köydür.

Kırım Tatarları tarafından kurulan İkipınar köyü, eski bir Tatar köyü olup, ortalama nüfusu 230 kişiden ibarettir. Günümüzde, İkipınar köyünde Kırım Tatarlarının yanında iki-üç hane kadar da Kazan Tatarının bulunduğu bilinmektedir. Bu sayının önceden daha fazla olduğu, ancak diğerlerinin zamanla taşındığı bildirilmiştir. Köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı İkipınar köyünde, Kırım Tatar kültürüne ait kalakay, köbete, çibörek, mantı, sorpa çorbası, tava lokum, kıyıkşa, kavurma börek ve kapaklı gibi geleneksel yemekler, düğünler ve misafirperverlik gibi bazı unsurlar canlılığını korumaktadır.

Kalkanlı Köyü

Kalkanlı köyü, Eskişehir merkez ilçeye bağlı bir köy olup, Eskişehir merkezine yaklaşık olarak 25 km. uzaklıktadır.

Köyün adının, köyde bulunan ve yenilebilen kalkan dikeninden geldiği rivayet edilmektedir. Kalkanlı köyünün ilk yerleşimcileri Nogay Tatarlarıdır. Ayrıca, Kırım'ın Kezleve bölgesinden göç ederek, Romanya'nın Bükreş şehri civarlarına yerle-

şen, daha sonra çeşitli sebeplerle Romanya'dan ayrılarak Anadolu'ya gelen Kırım muhacirlerinin bir kısmının Eskişehir'e gelerek, Kalkanlı köyüne yerleşmesi ile birlikte³¹⁸, Nogay Tatarları ile Kırım Tatarları Kalkanlı köyünde birlikte yaşamaya başlamışlardır. Başlangıçta bazı anlaşmazlıklar olsa da sonradan sorunlar çözülerek barış içerisinde yaşamışlardır.

Köyün ortalama nüfusu 30 hanede 125 kişiden ibarettir. Köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Kalkanlı köyünde, Kırım Tatar kültürüne ait kalakay, köbete, çibörek, mantı, sorpa çorbası, tava lokum, kıyıkşa, kavurma börek ve kapaklı gibi geleneksel yemekler, düğünler, cenaze merasimleri ve misafirperverlik gibi bazı unsurlar canlılığını korumaktadır.

Karaalan Köyü

Karaalan köyü, Eskişehir merkez ilçeye bağlı bir köy olup, Eskişehir merkezine yaklaşık olarak 18 km. uzaklıkta yer almaktadır.

Köyün, taşlık ve kıraç bir alanda bulunmasından dolayı bu ismi aldığı rivayet edilmektedir. Karaalan köyü karma bir köy olup, günümüzde yerli halk nüfusun çoğunluğunu oluşturmasına rağmen, özellikle ilk dönemlerde köyde Tatar ve Çerkez muhacirlerin de yaşadığı bilinmektedir. Günümüzde zaten nüfusu çok az olan Karaalan köyünde belki birkaç hane Tatar kökenli nüfus olabileceği sanılmaktadır.

³¹⁸ BOA, A. MKT. DV, 203/2: H.1278/1861'de yazılmış olan bir hüküm doğrultusunda, Kırım Muhacirlerinden ve Hoca Murad Efendi takımından elli bir hane nüfusun Eskişehir'in Kalkanlar mahallinde veya başka münasip bir yerde iskân edilmesi istenmiştir.

Köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Köyde, geleneksel Türk kültürü hâkimdir.

Karaçay Köyü

Karaçay köyü, Eskişehir'in merkez köylerinden olup, Eskişehir-Alpu karayolu üzerindedir ve Eskişehir'e 33 km. Alpu İlçesine ise 8 km. uzaklıktadır.

Karaçay köyü, Kırım'dan göç ederek Romanya'nın Hırsova, Köstence, Mankalya, Mecidiye ve Karatay Kasabalarına yerleşen ve oradan da Türkiye'ye gelen Kırım Tatarları tarafından 1882 yılında kurulmuştur. Köyün yerinde eskiden herhangi bir yerleşim yerinin mevcut olmadığı ve buranın çevredeki köylüler tarafından mera olarak kullanıldığı bildirilmektedir. Köyün adını, köyün yakınlarında bulunan ve "Karadere" adını taşıyan dereeden aldığı rivayet edilmiştir.

Eskiden 90 hane kadar olan köyün nüfusu, sonradan azalarak 35-40 hanede 130 kişiye kadar düşmüştür. Köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Oldukça zengin bir kültür geçmişine sahip olan köyde eski kültürel faaliyetlerin çoğu unutulmuş olup, bunlardan bazıları kısmen de olsa devam ettirilmeye çalışılmaktadır. Köy mutfağı geleneksel Kırım Tatar mutfağının bütün özelliklerini taşımaktadır. Genel olarak hamur aşu yemekler ön planda olup köbete, çibörek, kalakay, tava lokum, ulkum, kirde, kaşık börek, kıygaşa gibi meşhur geleneksel Kırım Tatar yemekleri yapılmaktadır. Eskiden toylarda ikram için yapılan katlama biraz ağır bir yiyecek olduğundan günümüzde artık pek yapılmamaktadır. Yine eskiden yapılan fakat şimdilerde pek yapılmayan ten ten helvası da (pişmaniye) Karaçay'ın unutulmakta olan tatlarından. Bu helva halen İzmit civarında daha çok yapılan pişmaniyeeye benzemekte olup biraz daha kalın yapılmaktaydı. 1970 yılların başlarına kadar

kış gecelerinde birkaç hane ya da köy kızları bir araya gelerek ten ten helvası yaparlardı. Daha eskiden de köyün delikanlıları ten ten helvası yapan kızların penceresine gelerek birbirlerine karşılıklı maniler ve çınlar söyleşirlerdi. Âdet üzere delikanlılar kızlara çeşitli hediyeler getirirler, kızlar da onlara ten ten helvası verirlerdi. Bugün bu âdet maalesef devam ettirilmemektedir. Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Karaçay köyünde, geleneksel yemekler, düğünler, cenaze merasimleri, tepreş ve misafirperverlik gibi bazı unsurlar canlılığını korumaktadır.

Karaçoban Köyü

Karaçoban köyü, Eskişehir'in merkez köylerinden olup, Eskişehir'in kuzey batısında ve Eskişehir'e 17 km. uzaklıkta yer almaktadır.

Karaçoban köyü, Kırım'ın Biyeli, Sollar köyleri ile Karasubazar'ın Argın, Salgirboyu, Çavkeli ve Mamak köylerinden göç ederek gelen Kırım Tatarları tarafından 1900 (H. 1318) yılında kurulmuştur. Karaçoban köyünün yerinde eskiden herhangi bir yerleşim yerinin mevcut olmadığı, ancak buranın Eğriöz köyünün sakinleri tarafından mera olarak kullanıldığı bildirilmektedir. Dolayısıyla köyün arazisi, köyün kurulduğu sıralarda Eğriöz köyünün merası olduğundan, buraya ilk gelip yerleşenler ile Eğriöz köyünün sakinleri arasında epeyce bir ihtilaf yaşandığı rivayet edilmektedir.

Köyün adının, Erzurum'un Karaçoban ilçesinden bu köye gelen ve köye bir çeşme yaptırılması için uğraşan kişiye izafeten "Karaçobanpınar" olduğu söylenmektedir. Aynı zamanda köyün hemen yukarısında bulunan ve Türk Kurtuluş Savaşı sırasında önemli bir haberleşme mevki olarak kullanılan "Tilkitepe" denilen yerden dolayı, Karaçoban köyü yakın zaman kadar "Tilkipınar" olarak da adlandırılmıştır.

İlk kurulduğunda 42-43 hane kadar olan köyün nüfusu, sonradan azalarak 20 haneye kadar düşmüştür. Köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Zaman, teknoloji, köyden kente olan göç ve nüfus azalması gibi sebeplerle sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Karaçoban köyünde, Kırım Tatar âdetleri zamanla unutulmaya yüz tutsa da, Kırım Tatar kültürüne ait kalakay, köbete, çibörek, mantı, sorpa çorbası, tava lokum, kıyıkşa, kavurma börek ve kapaklı gibi geleneksel yemekler, düğünler, cenaze merasimleri ve misafirperverlik gibi bazı unsurlar canlılığını korumaktadır.

Karagözler Köyü

Karagözler köyü, Eskişehir merkez ilçeye bağlı bir köy olup, Eskişehir merkezine yaklaşık olarak 4 km. uzaklıkta yer almaktadır.

Ortalama nüfusu 262 kişiden oluşan Karagözler köyü karma bir köy olup, köyde Tatar nüfusu da yaşamaktadır. Ancak köyde bulunan Tatar nüfusu hakkında kesin bir bilgi yoktur. Köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Karakaya Köyü

Karakaya köyü, Eskişehir ilinin Sivrihisar ilçesine bağlı olup, Eskişehir'e 79 km. Sivrihisar'a ise 30 km. uzaklıkta olan bir köydür. Bu köyde daha çok Dobruca'dan göç etmiş olan Tatarlar yaşamaktadır³¹⁹.

Kayaları ile meşhur olan, tarihi eser niteliğinde birçok yapıt bulunan Karakaya köyü, çevre köyler arasında en huzurlu ve en güvenli köy olarak da bilinmektedir.

³¹⁹ Edward Allworth, **The Tatars Of Crimea: Return To The Homeland**, Duke University Press, USA, 1998, s. 343.

Köyün adı, Kırım'dan Rusların soykırımını yüzünden göçe zorlanan Tatarlar tarafından kurulmuştur. Köyün ortalama nüfusu 140-150 kişiden ibaret olup, köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Oldukça zengin bir kültür geçmişine sahip olan köyde eski kültürel faaliyetlerin çoğu unutulmuş olup, bunlardan bazıları kısmen de olsa, devam ettirilmeye çalışılmaktadır. Köy mutfağı geleneksel Kırım Tatar mutfağının bütün özelliklerini taşımaktadır. Genel olarak hamur aşı yemekler ön planda olup köbete, çibörek, kalakay, tava lokum, ulkum, kirde, kaşık börek, kıygaşa gibi meşhur geleneksel Kırım Tatar yemekleri yapılmaktadır. Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Karakaya köyünde, geleneksel yemekler, düğünler, cenaze merasimleri, tepreş ve misafirperverlik gibi bazı unsurlar canlılığını korumaktadır. Eskişehir'de her yıl Haziran ayının ikinci Pazar günü geleneksel bir şekilde kutlanmakta olan tepreş şenlikleri, Karakaya köyünde yapılmaktadır. Bu şenliklere yaklaşık yirmi bin kişi katılmakta ve bu sayı her geçen yıl katlanarak artmaktadır.

Kızılsuvat Köyü (Güroluk Köyü)

Güroluk köyü, Eskişehir ilinin Alpu ilçesine bağlı olup, Alpu'ya 30 km. uzaklıkta olan bir köydür.

Güroluk köyü, 1899-1900 (H.1317) yıllarında Kırım'dan göç eden Kırım Tatarları tarafından kurulmuştur.

Kırım'dan göç ederek gelenler, köyün kurulduğu yerde daha önce hayvan sulamak için kırmızı renkli topraktan inşa edilen bir suvat olduğundan, köye ilk olarak

“Kızılsuvat” adını vermişlerdir. Bu isim daha sonra “Refahiye” olarak değiştirilmiş, ancak 1990 yılında da son olarak şimdiki ismi olan “Güroluk” adını almıştır³²⁰.

Yaz-kış değişken bir nüfusa sahip olan köyün, ilk kurulduğunda 25 hane, şimdilerde ise 30 hanede 117 nüfusa sahip olduğu bilinmektedir. Köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Güroluk köyünde, Kırım Tatar kültürünün birer simgesi olan toylar, şınlaşma âdeti gibi gelenekler eski önemini yitirmiş olsa da, Kırım Tatar kültürüne ait kalakay, köbete, çibörek, mantı, sorpa çorbası, tava lokum, kıyıkşa, kavurma börek ve kapaklı gibi geleneksel yemekler, düğünler, cenaze merasimleri ve misafirperverlik gibi bazı unsurlar canlılığını korumaktadır.

Kireçköy

Kireçköyü, Eskişehir’in merkez köylerinden olup, Eskişehir’e 23 km. uzaklıkta yer almaktadır.

Kireç köyü, 1876 yılında Kırım’dan doğrudan Anadolu’ya göç eden Kırım muhacirleri ile önce Romanya’nın Köstence bölgesine göç ederek daha sonra Anadolu’ya gelen muhacirler tarafından yani Romanya, Köstence ve Kırım muhacirleri tarafından kurulmuştur. Ancak köye sonradan 7 hane kadar Çerkez ve 70 hane kadar da Kürt yerleşmiştir. Günümüzde etnik yapı itibarıyla karma bir köy olan Kireç Köyü’nde Çerkez, Tatar ve Kürtler yaşamaktadır.

³²⁰ Hülya Pilancı, “Eskişehir Çevresindeki Yer Adları Üzerinde Bir İnceleme”, **I. Uluslararası Dünyadan Bugüne Eskişehir Sempozyumu**, Eskişehir, 2005, s. 254.

Köyün yerinde eskiden herhangi bir yerleşim yerinin mevcut olmadığı, Kireç köyünün toprağının verimli ve suyunun da çok olması nedeniyle yerleşim yeri olarak tercih edildiği söylenmektedir. Köyün adını, beyaz ve kirece benzeyen toprağından aldığı rivayet edilmektedir.

Diğer köylerin aksine eskiye oranla nüfusu daha da artan köy, ortalama 80 hane nüfusa sahiptir. Köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Sosyal ve kültürel değışimin bütün yönleriyle yaşandığı Kireç köyünde, Kırım Tatar kültürünün birer simgesi olan toylar, çınlaşma âdeti gibi gelenekler eski önemini yitirmiş olsa da, Kırım Tatar kültürüne ait kalakay, köbete, çibörek, mantı, sorpa çorbası, tava lokum, kıyıkşa, kavurma börek ve kapaklı gibi geleneksel yemekler, düğünler, cenaze merasimleri ve misafirperverlik gibi bazı unsurlar canlılığını korumaktadır.

Kuruhöyük Köyü (Osmaniye Köyü)

Kuruhöyük köyü, Eskişehir ilinin Çifteler ilçesine bağlı olup, Eskişehir'e 79 km. Çifteler'e ise 12 km. uzaklıkta olan bir köydür.

Kuruhöyük köyü, 1895 yılında Kazan Tatarları tarafından kurulmuştur. Köyün ortalama nüfusu 100-120 kişiden ibaret olup, köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Rusya'nın Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma politikaları neticesinde bir kısım Tatar muhaciri, Kazan, Samara ve Orenburg şehirlerinden 1890'lı yıllarda Bursa kaplıcalarına gelmek üzere pasaport alarak yola çıkmışlardır. Sivastopal veya Odesa'ya kadar trenle gelen Tatarlar, oradan vapurla İstanbul'a çıkmışlar, sonra da Bursa'ya geçmişler ve yaklaşık bir yıl kadar Bursa'da kalmışlardır. Bu dönemde, bir

yandan geçimlerini temin etmek için her türlü işte çalışırken, diğer yandan da kendilerinden önce gelmiş olan Tatarlarla irtibat kurmuşlardır. Böylece bir araya gelerek ortalama kırk hane kadar olan bu muhacirler, geçimlerini temin edebilecekleri ve yerleşebilecekleri bir yer arayışı içerisinde, bir yaz mevsimini Eskişehir’de Hamitli (Orhaniye) köyü civarlarında kurdukları çadırlarda geçirmişlerdir. Bu dönemde, devamlı ikâmet etmeleri konusunda ilgili makamlarla görüşmüşlerdir. Konu ile ilgili görüştükleri bir paşanın, onları görünüşte ikaz edeceğini ancak kalmalarına göz yumacağını söylemesi üzerine, sonunda boş bir arazi buldukları takdirde kalmalarına müsaade edileceğini öğrenince, kurak ve boş bir arazi olan şimdiki Osmaniye köyünün bulunduğu araziye bulmuşlardır. Kuyu kazarak su problemini halleden Tatar muhacirleri, 1895 yılında buraya yerleşerek kurak olan bu araziye, yaşanabilecek bir köy haline getirmişlerdir. Kurdukları yeni yerleşme bölgesine, hem arazinin kurak olması, hem de bölgede bulunan bir höyükten dolayı, “Kuruhöyük” adını verdikleri rivayet edilmektedir³²¹.

Göç ettikleri yıllar, Osmanlı Devleti’nin zor dönemlerine denk gelen Kuruhöyük köyü sakinleri, türlü zorluklar ile yaşamak zorunda kalmışlar, çeşitli sıkıntılar çekmişlerdir. Bir yanda arkada bıraktıkları diğer yakınlarının kaygısı, diğer yanda devam eden savaşlar ve yokluk, dertlerini daha da arttırmıştır. İçlerinden bazıları savaş yıllarında Galiçya, Yemen, Çanakkale ve Kurtuluş Savaşlarına katılarak şehit ve gazi olmuşlardır.

Köye yerleşen muhacirler, burada çiftçilik yaparak hayatlarına devam etmişlerdir. Ancak, çiftçiliğin yanında özellikle kuyumculuk, semaver ve müzik aletleri ta-

³²¹ **Kuruhöyük 1895**, Eskişehir Kazan Tatarları Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yay., Eskişehir, 2010, s. 13 - 14; Fatma Özkan, **Osmaniye Tatar Ağzı**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1997, s. 4 - 5.

mirçiliği, terzilik gibi işlerle de uğraşmışlardır. Öyle ki, yaptığımız görüşmelerde³²², bundan ortalama kırk yıl öncesine kadar Eskişehir Kuyumcular Çarşısı'nda bulunan kuyumcu dükkanlarının yaklaşık % 80'inin kendi büyükleri tarafından işletildiğini, ancak zamanla yapılan iş değişiklikleri, sonraki neslin bu işe gereken önemi vermemesi ve ilgilenmemesi gibi çeşitli nedenlerle, bu durumun ortadan kalktığını ifade etmişlerdir.

Kuruhöyük köyü, Eskişehir'de Kazan Tatarları tarafından kurulan ve şu an Eskişehir'de Kazan Tatarlarına ait olan tek köydür. İlk yerleşme döneminden günümüze kadar nüfusunda artış olduğu gibi aynı zamanda çocukların eğitimi gibi çeşitli sebeplerle Çifteler ilçesine ya da şehir merkezine göçler de olmuştur. Köy sakinlerinden bazıları, özellikle maddi durumu iyi olanlar, kış aylarını Eskişehir merkezindeki evlerinde geçirirken, yaz aylarını ise köyde geçirmektedirler.

Tatar kültürüne ait unsurların unutulmaması adına, eskiden özellikle Cumartesi akşamlarında bir araya toplanarak, sohbetler yaptıklarını, akordeon, mızık gibi müzik aletleri eşliğinde şarkılar söyleyerek birlik ve beraberlik içerisinde bulunmaya gayret ettiklerini ifade etmişlerdir. Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşadığı Kuruhöyük köyünde, Kazan Tatar kültürüne ait beliş, pilmen, sumsa, kuşdili, açık ağız, tatlı kuymak, çek çek gibi geleneksel yemekler, düğünler, cenaze merasimleri ve misafirperverlik gibi bazı unsurlar canlılığını korumaktadır. Kuruhöyük köyünde ayrıca, yaklaşık 1994 yılından beri, her yıl Mayıs ayında düzenli olarak sabantoy şenlikleri düzenlenmekte olup, bu şenliklere yaklaşık iki bin kişi katılmakta ve bu sayı her geçen yıl katlanarak artmaktadır.

³²² Eskişehir'de Kazan Tatarlarından olan Abdülvahit İrden ve Muhsin Beneklitaş ile ilgili görüşmeler yapılmıştır.

Lütfiye Köyü (Akyurt Köyü)

Lütfiye köyü, Eskişehir ilinin Mahmudiye ilçesine bağlı olup, Eskişehir'e 47 km. Mahmudiye'ye ise 20 km. uzaklıkta olan bir köydür.

Lütfiye köyü, 1887 yılında Kırım'ın Togay köyünden Anadolu'ya göç eden Kırım muhacirleri ile, önce Romanya'nın Dobruca bölgesine göç ederek daha sonra Anadolu'ya gelen muhacirler tarafından kurulmuştur. Köy halkını oluşturan Kırım muhacirleri, ilk geldikleri dönemde İskenderun'a yerleştirilmek istenmiş, ancak çocukları denize düşer korkusu ile burada kalmayı kabul etmemişlerdir. Daha sonra Eskişehir merkeze yakın Sultandere köyüne yerleştirilmek istenmiş ancak çocuklarının sık sık şehre giderek kötü alışkanlıklar edinmesinden çekinen muhacirler, "bala-çagamız azar, sehirge qaçar!" diyerek buraya yerleşmeyi de kabul etmemişler ve şimdiki köylerine yerleşmişlerdir. Köy arazisinin Sultan Mahmut'un vakıf arazisi olduğu ve satın alınmak suretiyle köyün kurulduğu söylenmektedir. Köyün adının Tatarların Kırım'da yaşadıkları yerlerden gelmekte olduğu ve bu adın daha sonra Eskişehir'in Mihaliççık ilçesinde de Lütfiye isminde başka bir köyün bulunması sebebiyle, 1943 yılında "Akyurt" olarak değiştirildiği rivayet edilmektedir. Diğer yandan köyün adı ile ilgili olarak, Sultan Mahmut'un hizmetinde çalışan birinin adının köye verildiği de rivayet edilmektedir.

Köyün nüfusu ortalama 20 hane 120 kişiden ibaret olup, köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Lütfiye köyünde, Kırım Tatar kültürünün birer simgesi olan toylar, şınlaşma âdeti gibi gelenekler eski önemini yitirmiş olsa da, Kırım Tatar kültürüne ait kalakay, köbete, çibörek, mantı, sorpa çorbası, tava lokum, kıyıkşa, kavurma börek ve kapaklı gibi geleneksel yemek-

ler, düğünler, cenaze merasimleri ve misafirperverlik gibi bazı unsurlar canlılığını korumaktadır.

Mamure Köyü (Güneli Köyü)

Güneli köyü, Eskişehir ilinin Alpu ilçesine bağlı olup, Eskişehir'e 46 km. Alpu'ya ise 5 km. uzaklıkta olan bir köydür.

Güneli köyü, 1898-1900 yıllarında Kırım'ın Kezlev, Kozan ve Akbaş gibi çeşitli bölgelerinden Anadolu'ya göç eden Kırım muhacirleri tarafından kurulmuştur. 1903 yılında dönemin padişahı olan Sultan II. Abdülhamit Han'ın fermanı ile "Mamure" ismini almıştır. 1960'lı yıllarda adı "Güneli" olarak değiştirilmiştir.

Köyün nüfusu ortalama 60 hane civarında olup, köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Köyde, Kırım muhacirlerinden başka 10 hane kadar Konyalı göçmen aile de vardır.

Güneli köyünde, Kırım Tatar kültürüne ait bazı âdetler yaşatılmaya çalışılmaktadır. Kırım Tatar kültürüne ait kalakay, köbete, çibörek, mantı, sorpa çorbası, tava lokum, kıyıkşa, kavurma börek ve kapaklı gibi geleneksel yemekler, düğünler, cenaze merasimleri ve misafirperverlik gibi bazı unsurlar canlılığını korumaktadır. Köyde Kırım Tatarcası gençler de dahil olmak üzere yüzde yetmiş oranında konuşulmaktadır.

Mesudiye Köyü (Taşlıhüyük Köyü)

Mesudiye köyü, Eskişehir ilinin Mahmudiye ilçesine bağlı olup, Eskişehir'e 44 km. Mahmudiye'ye ise 5 km. uzaklıkta olan bir köydür.

Mesudiye köyünün 1970'li yıllara kadar ismi Taşlıhüyük ya da Tatarca'da söylenişi ile: Taşlük'tür. Taşlıhüyük ismi, köyün batısında ve 500 m. uzağında yer alan ve şu anda faal olmayan taş ocaklarından gelmektedir. Eskişehir'in Mahmudiye İlçesine bağlı olup 1900 yılında Bulgaristan göçmenlerinden Hoca Ali Yazgı tarafından kurulmuştur. 02.06.1908 (03 Ca 1326) yılında 11 hane 57 nüfus Kırım muhaciri, Eskişehir'de Bektaş Pınarı bölgesine yerleştirilerek yeni bir köy oluşturulmuş ve bu köye de "Mesudiye" adı verilmiştir³²³. Daha sonra Kırım'dan genellikle Kezlev ve Akmescit'ten direkt Türkiye'ye göç eden ve öncelikle Adana Ceyhan tarafına yönelen ancak oradaki iklim nedeniyle yöreye gelen Kırım Tatarlarından yaklaşık 40 aile ile büyümeye başlamıştır. 1934 yılında Kırım'dan 5 aile daha köye gelip yerleşmiştir. Şu anda köyde 90 Kırım Tatar ailesi mevcuttur. Köyün ortalama nüfusu 425 kişiden ibaret olup, ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Oldukça zengin bir kültür geçmişine sahip olan köyde eski kültürel faaliyetlerin bazıları kısmen de olsa devam ettirilmeye çalışılmaktadır. Köy mutfağı geleneksel Kırım Tatar mutfağının bütün özelliklerini taşımaktadır. Genel olarak hamur aşı yemekler ön planda olup köbete, çibörek, kalakay, tava lokum, ulkum, kirde, kaşık börek, kıygaşa gibi meşhur geleneksel Kırım Tatar yemekleri yapılmaktadır. Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Mesudiye köyünde, geleneksel yemekler, düğünler, toylar, şınlama, cenaze merasimleri, tepreş ve misafirperverlik gibi bazı unsurlar canlılığını korumaktadır. Köyde Kırım Tatarcası gençler de dahil olmak üzere yaygın bir şekilde konuşulmaktadır.

³²³ BOA, Ş.D, 1583/7; BOA, DH. MKT, 516/62: Eskişehir'de Hacıoğlu Pazarcığı ve Kırım muhacirlerinin teşkil ettiği karyeye Mesudiye adının verilmesi ile ilgili olarak H. 1320/1902'de yazılmış hüküm söz konusudur.

Ortaklar Köyü (Aziziye Köyü)

Ortaklar köyü, Eskişehir ilinin Sivrihisar ilçesine bağlı olup, Eskişehir'e 136 km. Sivrihisar'a ise 36 km. uzaklıkta olan bir köydür.

Ortaklar köyü, 1900'lü yılların başında Kırım'ın Kefe şehrinde ve Romanya'nın Köstence bölgesinin Acemler köyünden Anadolu'ya göç eden Kırım Tatarları tarafından kurulmuştur. Köyün kuzeyinde yer alan bölgede daha önceden "Aziziye" adında büyükçe bir köyün bulunduğu, ancak bu köyün bilinmeyen sebeplerle zamanla yok olduğu ve devlet tarafından bu arazinin muhacirlere tahsis edildiği söylenmektedir. Devletin muhacirlere verdiği arazi iki-üç köyün ortak arazisi olduğundan köyün adının "Ortaklar köyü" olduğu rivayet edilmektedir.

Köyün nüfusu ortalama 30 hanede 145 kişiden ibaret olup, köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Ortaklar köyünde, Kırım Tatar kültürüne ait devam ettirilen başlıca özellik yemeklerdir. Kalakay, köbete, çibörek, mantı, sorpa çorbası, tava lokum, kıyıkça, kavurma börek ve kapaklı gibi geleneksel yemekler ile misafirperverlik gibi bazı unsurlar hâlâ canlılığını korumaktadır.

Paşakadın Köyü (Burhanettin Köyü)

Paşakadın köyü, Eskişehir ilinin Sivrihisar ilçesine bağlı olup, Eskişehir'e 70 km. Sivrihisar'a ise 20 km. uzaklıkta olan bir köydür.

Paşakadın köyü, 1902 yılında Kırım'dan göç eden Kırım Tatarları'nın buraya iskân edilmesi ile kurulmuştur. Köy, Sarioğulları'nın yaylası olduğundan kuruluşu sırasında mera hususunda epey bir tartışma yaşanmıştır. Köyün ilk kuruluş yerinin

daha önceleri Ermenilerle meskûn olduğu söylenmektedir. Köyün adının nerden geldiği ile ilgili olarak, 1800'lü yılların sonunda köyde çeşme olmadığı ve o zamanlar o bölgeyi idare eden bir paşanın eşinin bu köye gelip çeşme olmadığını görerek, bu köye derhal bir çeşme yapılmasını emretmesi sonucunda çeşmeye kavuşan köylülerin, paşanın eşine olan minnettarlıklarını belirtmek için köyün adını "Paşakadın" koydukları rivayet edilmektedir.

İlk kurulduğunda 150 hanede 1500 kadar bir nüfusa sahip olan Paşakadın'da halen 60 hanede 250 kadar nüfus vardır. Bu nüfus içerisinde yaklaşık 70 yıldan beri bu köyde yaşayan ve Bosna'dan gelen 2-3 hane Boşnak, bir o kadar da Karaçay Türkleri'nden sâkinler yaşamaktadır. Rumeli ve Kırım Türk muhacirlerinin teşkil ettiği bu köy, Anadolu'nun en muntazam ve mamur köylerinden biri olup, köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Paşakadın köyü, Türk Kurtuluş Savaşı ve öncesinde çok sayıda şehit ve gazi vermiştir. Köyde Çanakkale savaşlarında şehitler verilmiş, Yemen cephesinde savaşmış gaziler çıkmıştır. O yıllarda Mehmet Ulu isimindeki bir gazi 16 yıl boyunca aralıksız askerlik yapmıştır.

Oldukça zengin bir kültür geçmişine sahip olan köyde eski kültürel faaliyetlerin bazıları kısmen de olsa, devam ettirmeye çalışılmaktadır. Köy mutfağı geleneksel Kırım Tatar mutfağının bütün özelliklerini taşımaktadır. Genel olarak hamur aşu yemekler ön planda olup köbete, çibörek, kalakay, tava lokum, ulkum, kirde, kaşık börek, kıygaşa gibi meşhur geleneksel Kırım Tatar yemekleri yapılmaktadır. Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Paşakadın köyünde, geleneksel yemekler, düğünler, toylar, şınlama, cenaze merasimleri, tepreş ve misafirperverlik gibi bazı unsurlar canlılığını korumaktadır.

Rıfkiye Köyü (Aktepe Köyü)

Rıfkiye köyü, Eskişehir ilinin Alpu ilçesine bağlı olup, Eskişehir'e 48 km. Alpu'ya ise 9 km. uzaklıkta olan bir köydür.

Rusların Kırım'ı işgali ve Tuna boylarına doğru yayılması üzerine, Kırım'ın kuzeyindeki ve batısındaki ülkelerinden ayrılmak zorunda kalan ve Rusların soykırımı yüzünden göçe zorlanan Nogaylar'ın bir kısmı, o yıllarda Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde bulunan Romanya'nın Mecidiye ilçesine yerleşerek, buralarda Nazarşa, Alakapı, Aşağı Bülbül, Yukarı Bülbül, Tanakôy gibi kendi köylerini kurmuşlardır. Ancak, sonraki yıllarda Osmanlı'nın Balkanlar'da da toprak kaybetmesiyle, Balkanlardan Anadolu'ya yeni bir göç dalgası başlamış ve bu süreçte Aşağı ve Yukarı Bülbül köylerinden göç edenlerin bir bölümü Eskişehir/Alpu'daki Işıkören köyünü, Tanakôy'den göç edenler Konya/Akşehir'deki Erdoğdu köyünü kurarak oralarda yaşamaya başlamışlardır. Nazarşa'dan ve Alakapı'dan göç edenler ise önce deniz yoluyla İstanbul'a, İstanbul'dan da Eskişehir'e gönderilmişler ve Eskişehir'de "Tosbağa Pınarı (Tosbağı Peykari)" denilen bölgeye yerleştirilmişlerdir. Burada Nogaylar tarafından oluşturulan köye "Rıfkiye" adı verilmiştir³²⁴. Arşiv belgelerinde de geçtiği gibi, 1893 (21 M 1311) yılında 40 hane Tatar muhaciri, Eskişehir'de Karaçay ve Yedi Değirmenler bölgelerine yerleştirilmek üzere gönderilmişler, ancak göçmenler bu bölgelere geldiklerinde, buralara başka muhacirlerin yerleştirildiklerini görmüşlerdir. Bunun üzerine Tatar muhacirleri, kendilerinin de rızasıyla "Tosbağa Pınarı (Tosbağı Peykari)" denilen bölgeye yerleştirilmişler ve oluşturulan köye "Rıfkiye"

³²⁴ Cihan Tanrıbak, "Rıfkiye (Aktepe Köyü)", **Eskişehir Kırım Postası**, S. 20, Eskişehir, Ocak 2004, s. 9 - 10.

adı verilmiştir³²⁵. Muhacirler, Rıfkiye köyünün kuruluş sürecinde Uyuzhamamı köyünde konuk olmuşlardır.

Köyün adı ile ilgili olarak, köyün kurucuları arasında yer alan Rıfkı Akay isimli bir şahsın köy camininin yapımında büyük katkısı olduğundan dolayı, ona teşekkür mahiyetinde köyün adının “Rıfkiye” olarak konulduğu rivayet edilmektedir. Köyün nüfusu ortalama 125 kişiden ibaret olup, ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Rıfkiye köyünde, Tatar kültürüne ait kalakay, köbete, çibörek, mantı, sorpa çorbası, tava lokum, kıyıkşa, kavurma börek ve kapaklı gibi geleneksel yemekler ile misafirperverlik gibi bazı unsurlar canlılığını korumaktadır. Köyde, özellikle yaşlılar tarafından Nogayca konuşulmakta, ancak gençler tarafından anlaşılmasına rağmen pek fazla konuşulmamaktadır.

Said Halim Paşa Köyü

Said Halim Paşa köyü, Eskişehir ilinin Çifteler ilçesine bağlı olup, Eskişehir iline 74 km. Çifteler ilçesine ise 8 km. uzaklıktadır.

İkinci Balkan Savaşı sonunda Anadolu’ya yapılan göçler neticesinde kurulan Said Halim Paşa köyünün nüfusu ortalama 25 haneden ibarettir. Köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Said Halim Paşa köyünde, Tatar kültürüne ait kalakay, köbete, çibörek, mantı, sorpa çorbası, tava lokum,

³²⁵ BOA, İ. DH, 1306/45.

kıyıkşa, kavurma börek ve kapaklı gibi geleneksel yemekler ile misafirperverlik gibi bazı unsurlar hâlâ canlılığını korumaktadır.

Sultaniye Köyü

Sultaniye köyü, Eskişehir ilinin Beylikova ilçesine bağlı olup, Eskişehir iline 64 km. Beylikova ilçesine ise 7 km. uzaklıktadır.

21.12.1891 (19 Ca 1309) yılında Eskişehir'e sevk edilen ve 50 haneden oluşan Ruscuk muhacirlerinin 20 hanesi bölgede uygun yerlere yerleştirilirken, 30 hanesi de Eskişehir'de Kanlıpınar denilen bölgeye iskân edilerek, burada "Sultaniye" adı verilen yeni bir köy kurulmuştur³²⁶.

Kırım Tatarları tarafından kurulan köye, köyün en yaşlısının isminin verildiği rivayet edilmektedir. Sultaniye köyünün nüfusu ortalama 170 kişiden ibarettir. Günümüzde karma bir köy özelliğini taşıyan Sultaniye köyünde Tatarlar, Bulgaristan muhacirleri, Manav ve Kürtler yaşamaktadır. Köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Sultaniye köyünde, Tatar kültürüne ait kalakay, köbete, çibörek, mantı, sorpa çorbası, tava lokum, kıyıkşa, kavurma börek ve kapaklı gibi geleneksel yemekler ile misafirperverlik gibi bazı unsurlar hâlâ canlılığını korumaktadır.

Şerefiye Köyü

Şerefiye köyü, Eskişehir ilinin Mahmudiye ilçesine bağlı olup, Eskişehir iline 50 km. Mahmudiye ilçesine ise 12 km. uzaklıktadır.

³²⁶ BOA, DH. MKT, 1903/88.

Kırım Tatarları tarafından kurulan Şerefiye köyü, eski bir Tatar köyü olup, nüfusu ortalama 155 kişiden ibarettir. Köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Oldukça zengin bir kültür geçmişine sahip olan köyde, eski kültürel faaliyetlerin bazıları, kısmen de olsa devam ettirilmeye çalışılmaktadır. Köy mutfağı geleneksel Kırım Tatar mutfağının bütün özelliklerini taşımaktadır. Genel olarak hamur aşı yemekler ön planda olup köbete, çibörek, kalakay, tava lokum, ulkum, kirde, kaşık börek, kıygaşa gibi meşhur geleneksel Kırım Tatar yemekleri yapılmaktadır. Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Şerefiye köyünde, geleneksel yemekler, düğünler, toylar, şınlama, cenaze merasimleri, tepreş ve misafirperverlik gibi bazı unsurlar canlılığını korumaktadır. Köyde, özellikle belli bir yaşın üzerindeki kişiler tarafından Tatarca konuşulmaktadır.

Tokathan Köyü (Tokatmecidiye Köyü)

Tokathan köyü, Eskişehir ilinin Mahmudiye ilçesine bağlı olup, Eskişehir iline 33 km. Mahmudiye ilçesine ise 18 km. uzaklıktadır.

Tokathan köyü 1874 yılında Kırım'dan göç eden Tatar Türkleri tarafından kurulmuştur. Köyün kurucusu Hacı Mehmet İslamoğlu (Meni Hacı) olup, Hacı Mehmet ve ailesi, 1874 yılında Kırım'dan Romanya'nın Köstence bölgesine gelmiş ve burada on yıl kadar kaldıktan sonra, 1884 yılında Anadolu'ya gelerek, Mudanya üzerinden Eskişehir'e gelmişler ve şimdiki buldukları yere yerleşmişlerdir. Yerleşme yaklaşık bir yıl kadar sürmüştür ve gelen yurttaşların yarısı Mudanya yöresinde kalmışlardır. Hacı Mehmet İslamoğlu'nun torunları yaklaşık 100 yıl boyunca köyün ileri gelenleri olmuşlar ve köy yönetiminde söz sahibi olmuşlardır. Daha sonra da köye Bal-

kanlar'dan muhacir olarak birkaç aile gelmiş, 1980 sonrasında ise köyün gerçek yerlilerinin, köyü terk etmesi ve arazilerini yabancılara satmaları ile köye Güney Doğu Anadolu'dan göçler başlamış ve nüfus profili tamamen değişmiştir. Köyün ilk kuruluş ismi, köyün kurulduğu yerin, o yörede yaşayan yörükler tarafından buzağı otlığı olarak kullanılması sebebi ile “Buzağı Tokat” olmuştur. Ancak, 1960 yılında ismi “Tokatmecidiye” olarak değiştirilmiş olup, 1985 yılında ise şimdiki ismini almıştır. Bu isim, eskiden köyde bulunan Han'lardan gelmektedir³²⁷.

Ortalama nüfusu 150 kişiden ibaret olan Tokathan köyünün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Tokathan köyünde, Tatar kültürüne ait kalakay, köbete, çibörek, mantı, sorpa çorbası, tava lokum, kıyıkşa, kavurma börek ve kapaklı gibi geleneksel yemekler ile misafirperverlik gibi bazı unsurlar hâlâ canlılığını korumaktadır. Köyde, özellikle belli bir yaşın üzerindeki kişiler tarafından Tatarca konuşulmaktadır.

Uyuzhamam Köyü

Uyuzhamam köyü, Eskişehir ilinin Alpu ilçesine bağlı olup, Eskişehir iline 55 km. Alpu ilçesine ise 15 km. uzaklıktadır.

Uyuzhamam köyünün adı, içerisinde bulunan tarihî hamamdan gelmektedir. Suları kükürtlü olan hamamın, uyuz hastalığına iyi geldiği bilinmektedir.

Günümüzde nüfusunun çoğunluğunu “manav” adı verilen yerli halkın oluşturduğu Uyuzhamam köyünün, ilk dönemlerde Tatarların da bulunduğu karma bir köy olduğu, ancak zamanla başka köylere göç gibi nedenlerle köydeki Tatar nüfusunun

³²⁷ Hüseyin Töre, “Tokathan Köyü”, **Eskişehir Kırım Postası**, S. 25, Eskişehir, Haziran 2006, s. 19.

yok denecek kadar azaldığı rivayet edilmektedir. Uyuzhamam köyüne komşu köylerden olan ve Nogay Tatarları tarafından kurulan Rıfkiye köyünün kuruluş sürecinde bu köy halkından olan Tatar muhacirlerin bir kısmı, Uyuzhamam köyünde konuk olmuşlardır.

Ortalama nüfusu 288 kişiden ibaret olan köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Günümüzde, sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı, geleneksel kültüre ait pek çok âdetin unutulduğu Uyuzhamam köyünde kına gecesi, cenaze merasimleri, geleneksel yemekler ve misafirperverlik gibi bazı unsurlar hâlâ canlılığını korumaktadır.

Yaverören Köyü (Yaverviran Köyü)

Yaverören köyü, Eskişehir ilinin Sivrihisar ilçesine bağlı olup, Eskişehir iline 75 km. Sivrihisar ilçesine ise 30 km. uzaklıktadır.

Yaverören köyü, 1895-1897 yıllarında Kırım'ın Bahçesaray, Gözleve ve Kerç civarındaki köylerden göç eden Kırım Tatarları tarafından kurulmuştur. Köye, doğrudan Kırım'dan gelenler olduğu gibi, Romanya üzerinden gelenler de olmuştur. İstiklâl savaşı sırasında bir süre Yunan işgalinde kalan köy, Türk ordusunun Büyük Taarruz'la beraber ilerlemesi sonucu, bozguna uğrayan Yunan ordusunun Anadolu'daki hemen her köy, kasaba ve şehirde yaptığı vahşet ve zulümden fazlasıyla nasibini almış, evler, ahırlar ve ekili araziler yakılarak harabeye döndürülmüştür. O tarihten sonra da adı "Yaverviran"a dönmüştür. 1950'li yıllarda köyün adı "Yaverören" olarak değiştirilmiştir.

Köy halkını oluşturan Kırım muhacirleri, ilk geldikleri dönemde Sakarya Nehri'ne yakın bir yere yerleştirilmişler, ancak sivrisinekten dolayı buradan ayrılmak zorunda kalmışlardır. Daha sonra Eskişehir merkeze yakın Sultandere köyü gibi yakın köylere yerleştirilmek istenen ancak “bala-çagamiz azar, sehirge qaçar!” diyen yani çocuklarının sık sık şehre giderek kötü alışkanlıklar edinmesinden çekinen muhacirler, bu bölgelere yerleşmeyi kabul etmeyerek, şimdiki köyelerine yerleşmişlerdir. Ancak o dönemlerde o bölgede su bulunmadığı için çok büyük susuzluk çekildiği ve sonradan kuyular açılarak su bulunduğu rivayet edilmektedir.

Yaverören köyü, İstiklâl Savaşı'nda Türk ordusuna karşılıksız olarak 150 bin kile arpa ve buğday yardımında bulunmuştur. (Bu miktar o zaman için bütün civar köylerden, hatta Bilecik Vilayeti'nden toplanan yardımdan da fazladır). Ayrıca köy halkından bazı şahıslar da at ve araba yardımında bulunmuşlardır. Bu yardımları öğrenen Mustafa Kemal Paşa, savaş bittikten sonra köye bizzat teşekkür ziyaretine gelmiştir. Köy, geriye çekilen Yunanlılar tarafından yakılıp yıkılarak harabe haline getirildiğinden, halkın elbiselerinin yamalı ve yırtık olduğunu, ayaklarında da çarık bulunmadığını gören Mustafa Kemal Paşa, “böyle zor durumda olduğunuz halde neden bu kadar çok yardım ettiniz?” diye sorduğunda köy halkı da “önce asker doyacak, sonra biz rahat edeceğiz” diye cevap vermiştir. Bu cevaba sevinen Gazi Mustafa Kemal Paşa, köye 6 km. uzaklıkta, Sultan II. Mahmud'un vakfına ait otlak yerinden 3500 dekar araziyi köye hibe etmiştir.

Yaz-kış değişken bir nüfusa sahip olan köyün, ilk kurulduğunda 185 hane, şimdilerde ise 60 hane nüfusa sahip olduğu bilinmektedir. Köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Oldukça zengin bir kültür geçmişine sahip olan köyde eski kültürel faaliyetlerin bazıları kısmen de olsa devam ettirilmeye çalışılmaktadır. Köy mutfağı geleneksel Kırım Tatar mutfağının bütün özelliklerini taşımaktadır. Genel olarak hamur aşısı yemekler ön planda olup köbete, çibörek, kalakay, tava lokum, ulkum, kirde, kaşık börek, kıygaşa gibi meşhur geleneksel Kırım Tatar yemekleri yapılmaktadır. Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Yaverören köyünde, geleneksel yemekler, düğünler, toylar, şınlama, cenaze merasimleri, tepreş ve misafirperverlik gibi bazı unsurlar canlılığını korumaktadır.

Yenikent Köyü (Canköy)

Yenikent köyü, Eskişehir ilinin Seyitgazi ilçesine bağlı olup, Eskişehir'e 25 km. Seyitgazi'ye ise 14 km. uzaklıkta olan bir köydür.

Yenikent köyü, 1878 yılında Romanya'nın Köstence vilayetine bağlı Mangalye kazasının Osmanbaki köyünden 25 hane göçmen olarak gelen muhacirler tarafından kurulmuştur. Yerleştikleri dönemden itibaren üç yıl ardı ardına çekirge baskınına uğrayan ve büyük zarar gören 25 hane göçmenin 6 hanesi Romanya'daki eski köylerine geri dönerken, 19 hanesi de İzmir, Bursa ve Bandırma taraflarına giderek yerleşmişlerdir. Ancak, üç dört yıl sonra yani 1882 yılında Romanya'nın Köstence vilayetine bağlı Mangalye kazasının Engez köyünden 5 hane olarak gelen ve ilk gelenlerin yerlerine yerleşen muhacirler tarafından köy yeniden kurulmuştur. Daha sonra 1923 yılına kadar Romanya'dan 12 hane, Kırım'dan 2 hane olmak üzere göçler devam etmiştir.

Köyün ilk adı "Hamidiye" dir ve Abdülhamit zamanında kurulduğu için bu adı aldığı söylenmektedir. Köyün adı, 1960'dan sonra Kırım Tatarca "Yeniköy" anlamı-

na gelen “Canıköy” olarak anılmaya başlanmış ve öyle de devam etmektedir. 2000’den bu yana da “Yenikent köyü” olarak kayıtlarda geçmektedir.

Ortalama nüfusu 140 kişiden ibaret olan Yenikent köyünün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Modern tarımın en iyi şekilde uygulandığı ilk köylerimizdendir.

Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Yenikent köyünde, Tatar kültürüne ait kalakay, köbete, çibörek, mantı, sorpa çorbası, tava lokum, kıyıkşa, kavurma börek ve kapaklı gibi geleneksel yemekler ile misafirperverlik gibi bazı unsurlar hâlâ canlılığını korumaktadır.

Yeşildon Köyü

Yeşildon köyü, Eskişehir ilinin Alpu ilçesine bağlı olup, Eskişehir’e 51 km. Alpu’ya ise 11 km. uzaklıkta olan bir köydür.

1897 yılında Kırım’dan göç eden Kırım Tatarları tarafından kurulan köyün ilk kurucuları: Hacı Habil, Hacı Habibullah, Hacı Seydi Ali, Süleyman, Alim, Velişah, Hacı Muratşah ve Fetta isimli Kırım Tatarları olup, Yeşildon köyü, Kırım Tatarları tarafından kurulan ilk köylerden biri olmuştur.

Köyün adının geçmişte yaşadığı bir don felaketinden ileri geldiği söylenmektedir. Buna göre, bahar mevsiminin başında köyde çok ani olarak meydana gelen don olayı sonunda yeşermiş ağaçlar ve tarım ürünlerinin zarar görmesi üzerine, o yıl köyde kıtlık yaşanmış ve yeşil olan her şeyin donmasıyla köy, “Yeşildon” adı ile anılmağa başlamıştır.

Konumu itibarıyla “aşağı mahalle” ve “yukarı mahalle” diye iki ayrı kısımdan meydana gelen Yeşildon köyü, ilk olarak şimdi “aşağı mahalle” diye isimlendirilen

yerde kurulmuştur. Ancak, zamanla aşağı mahallede sıtma hastalığı ortaya çıkmış ve 50 kadar çocuğun sıtmadan ölmesi üzerine, köy halkının önemli bir kısmı yaklaşık bir km. yukarıda yer alan “yukarı mahalle” denilen yere yerleşmiştir. Sıtmadan dolayı devlet tarafından aşağı mahallede iskâna son verilmek istendiyse de, tam manâsıyla başarılı olunamamıştır. Buna ilâve olarak, köyde Seydali Hacı ile Hacı Ahmet arasında çıkan bir arazi anlaşmazlığı sebebiyle de aşağı mahallede kalanlar olmuştur. Türk İstiklâl Savaşı’nda bu köye de giren ve 10 gün kadar da kalan Yunan ordusu, giderken de taş üstünde taş bırakmadan yakmış, yıkmıştır. İstiklâl Savaşı’nda bu köydeki ailelerden hemen her evden en az bir kişi olmak üzere yaklaşık 40-50 kişi şehit verildiği söylenmektedir.

Hastalıklar ve savaş nedeniyle büyük kayıplar veren Yeşildon köyünün ortalama nüfusu 30 hanede 180 kişiden ibarettir. Köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Söylentiye göre bu köye gelip yerleşenlerden biri olan “Zaydabay” adındaki Kırım Tatar kadını, Kırım’da yaktığı ateşi söndürmeden Yeşildon’a kadar getirmiş ve orada yeniden tutuşturmuştur. Şimdilerde bu ateş küllenmeye yüz tutmuş olsa da, oldukça zengin bir kültür geçmişine sahip olan köyde eski kültürel faaliyetlerin bazıları kısmen de olsa devam ettirilmeye çalışılmaktadır. Köy mutfağı geleneksel Kırım Tatar mutfağının bütün özelliklerini taşımaktadır. Genel olarak hamur aşı yemekler ön planda olup köbete, çibörek, kalakay, tava lokum, ulkum, kirde, kaşık börek, kıygaşa gibi meşhur geleneksel Kırım Tatar yemekleri yapılmaktadır. Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Yeşildon köyünde, geleneksel yemekler, düğünler, toylar, şınlama, cenaze merasimleri, tepreş ve misafirperverlik gibi bazı unsurlar canlılığını korumaktadır.

Yıldızören Köyü (Tatar Mecidiye Köyü)

Yıldızören köyü, Eskişehir ilinin Çifteler ilçesine bağlı olup, Eskişehir iline 75 km. Çifteler ilçesine ise 9 km uzaklıktadır.

Civardaki pek çok köyde olduğu gibi Yıldızören köyü de Sultan II. Mahmut'un vakıflar arazisi üzerine kurulmuştur. 1904-1905 yıllarında Kırım'ın Akmescit, Kerç, Yalta ve Bahçesaray civarındaki köylerden göç ederek gelip yerleşen Kırım Tatarları tarafından kurulan köye, önce Kırım'dan Romanya ve Dobruca bölgelerine göç ederek daha sonra Anadolu'ya gelen muhacirler de yerleşmiştir. Yıldızören köyüne Kırım Tatarlarından başka, 20-25 hane kadar Afyon'dan, Eskişehir'e bağlı Han kasabası ve Kayı köylerinden buraya göç ederek gelen Yörükler de yerleşmiştir.

Köye ilk olarak gelenler şimdi "curtluk" denilen Mecidiyeköprüsü kışlağı üzerinde yerleşmiştir ve çevresinin yeşilliğinden dolayı köyün ilk adı "Mamure" olarak konmuştur. Ancak köyün ilk kurulduğu bu yerde sivrisinek ve dolayısıyla sıtmaya bağlı ölümlerin çok olması nedeniyle köy, daha sonra şimdiki yerine nakledilmiştir. 1960 yılından sonra köyün adı "Yıldızören" olarak değiştirilmiş olmasına rağmen, özellikle yaşı ortanın üzerinde olanlar, köyü Yıldızören'den çok "Mecidiyeköprüsü" olarak anmaktadırlar.

Yıldızören köyünün nüfusu ortalama 90-95 haneden ibarettir. Köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Yıldızören köyünde, Kırım Tatar kültürünün birer simgesi olan toylar, şınlaşma âdeti gibi gelenekler eski önemini yitirmiş olsa da, Kırım Tatar kültürüne ait kalakay, köbete, çibörek, mantı, sorpa çorbası, tava lokum, kıyıkşa, kavurma börek ve kapaklı gibi geleneksel yemekler, cenaze merasimleri ve misafirperverlik gibi bazı unsurlar canlılığını korumakta-

dır. Köyde, gençler arasında fazla bilinmese de hâlâ Kırım Tatarcası yaşatılmaya çalışılmaktadır.

Zaferhamit Köyü

Zaferhamit köyü, Eskişehir ilinin Çifteler ilçesine bağlı olup, Eskişehir iline 81 km. Çifteler ilçesine ise 14 km. uzaklıktadır.

28.02.1895 (03 N 1312) yılında ise “Mahak Özü” adlı yere Köstence muhacirlerinden otuz yedi hane iskân edilmiş ve yeni kurulan köye “Zaferhamid” adı verilmiştir³²⁸.

Kırım Tatarları tarafından kurulan Zaferhamit köyünün nüfusu ortalama 280 kişiden ibaret olup, köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşandığı Zaferhamit köyünde, Kırım Tatar kültürüne ait kalakay, köbete, çibörek, mantı, sorpa çorbası, tava lokum, kıyıkşa, kavurma börek ve kapaklı gibi geleneksel yemekler ile misafirperverlik gibi bazı unsurlar halâ canlılığını korumaktadır.

5. Eskişehir’de Bulunan Tatar Mahalleleri

Osmanlı Devleti, göçmenlerin öncelikle şehir merkezlerine yerleştirilmelerine pek sıcak bakmamıştır. Bu doğrultuda göçmenlerin bir kısmı uygun arazilere iskân edilerek bunlar için yeni yerleşim yerleri oluşturulurken, bir kısmı da eskiden mevcut olan köy ya da mahallelere, öncelikle de devlete ait olan “Emlâk-ı Hümâyun” çiftliklerine iskân edilmişlerdir. Göçmenler için ayrı köy kurulmasının mümkün olmadığı durumlarda ise mevcut köylerin durumuna göre, iki ile dört haneye kadar köylere

³²⁸ BOA, DH. MKT, 350/21.

dağıtılmışlar ve kendilerine toprak verilerek tarım yapmaları için gerekli şartlar sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak, göçmenlerin bilgi ve becerilerine göre iskânları gerekli olduğundan, yüksek memur, esnaf, ilmiye sınıfına mensup olanlar ile zanaatkâr olan göçmenlerin mesleklerini yapabilmeleri için şehir ve kasabalara yerleştirilmelerine izin verilmiştir. Fakat zamanla göçmen sayısının artması, tarımla uğraşmayan ve şehir hayatına alışmış olan göçmenlerin yerleştirildikleri köylerden ayrılarak şehir merkezlerine göç etmeye başlamaları neticesinde bir süre sonra, göçmenlerin şehir merkezlerine iskânına izin verilmiştir. Göçmenler şehir merkezlerine iskân edilirken, birbirleri ile dayanışma içinde bulunabilmeleri ve ihtiyaçlarının daha kolay belirlenebilmesi amacıyla mümkün olduğunca toplu halde iskân edilmelerine dikkat edilmiştir.³²⁹

1850’li yıllara kadar sönük bir kasaba görünümünde olan Eskişehir’de demiryolunun açılması ile ulaşım imkânlarında sağlanan kolaylığın da etkisi ile ve yoğun göçmen iskânı sonucunda, hem nüfus artışı sağlanmış, hem de hızlı bir gelişme süreci başlamıştır. Tarihsel süreç içerisinde yaşanan savaşlar ve sıkıntılar sonucunda büyük göç dalgaları ile yüz yüze gelmiş ve nüfusunda artışlar gözlenmiş olan Eskişehir’de de göçmenler ilk olarak şehir merkezine yerleştirilmemiştir. Ancak, özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra Eskişehir’e gelen göçmenlerin bir kısmının Porsuk Nehri’nin karşı sahiline yerleştirilmeye başlaması ile birlikte, Porsuk

³²⁹ Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s. 128; Nedim İpek, **Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri**, TTK Yay. Ankara, 1999, s. 161; Ahmet Halaçoğlu, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri (1912 - 1913)**, Ankara, 1995, s. 108.

Nehri çevresinde ilk göçmen mahalleleri kurulmuş ve şehir kuzeye doğru genişlemeye başlamıştır. Böylece aynı zamanda şehir merkezine yerleşmeler de başlamıştır³³⁰.

Eskişehir’de merkeze bağlı Hacı Seyyit, Hoşnudiye, Hayriye, Hacı Ali Bey, İhsaniye, Mamure, M. Kemal Paşa, Güllük ve Cumhuriye Mahallesi gibi mahalleler bu şekilde kurulmuştur. Bu mahalleler, Tatar muhacirler tarafından oluşturulan ve nüfusu tamamen Tatarlardan oluşan mahallelerdendir. Ayrıca, Tatar göçmenlerin zamanla yerleşim sahalarını genişletmeleri ve aralarına Bulgar ve Romen göçmenlerini de almaları neticesinde, Akarbaşı, Eskibağlar, Işıklar, Hoşnudiye, Kızıltoprak, Arifiye, İstiklâl, Yenibağlar, Yenimahalle, Ömerağa ve Kurtuluş mahallelerinin de temeli atılmıştır. Diğer yandan 1984 yılına kadar bir köy durumunda olan ancak bu tarihten sonra kentin bir mahallesi haline dönüşen Zincirlikuyu Mahallesi de yerli halkın yanında, 1800’lü yıllarda göç eden Tatar, Bulgar ve Romen göçmenlerden oluşmuştur³³¹.

Tatar muhacirleri, 1900’lü yılların başından itibaren şehir merkezi civarlarına yoğun bir şekilde iskân edilmişlerdir. Tatar muhacirlerinden olan Kazan Tatarlarının özellikle kuyumculuk işi ile meşgul olmaları nedeniyle, ilk geldikleri dönemlerde günümüzde Eskişehir’de bulunan Kazan Tatarlarına ait tek köy olma özelliğine sahip olan Osmaniye (Kuruhöyük) köyüne ve ayrıca Yeni Mahalle ve Şarhöyük Mahallesi civarlarına yerleştirildikleri bildirilmektedir. Günümüzde ise yoğun olarak Işıklar Mahallesi civarlarında yaşamalarına rağmen, şehir merkezinin hemen her yerine dağılmışlardır. Merkezde yaşayan Kazan Tatarlarının sayısı ortalama olarak 800 kişi-

³³⁰ Necdet Tunçdilek, “Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış”, s. 203.

³³¹ H. Tefvik Elbir, **57 Mahallesiyle Eskişehir**, Eskişehir, 1971, s. 2; Gaye Ertin, **Eskişehir Kentinde Yerleşmenin Evrimi**, Eskişehir, 1994, s. 114 - 115.

den ibarettir. Bu rakama Osmaniye köyünde yaşayan, ortalama 30 hanede 90-100 kişiyi de ilave ettiğimizde, Eskişehir’de ortalama 850-900 Kazan Tatarı’nın yaşamakta olduğunu söylememiz mümkündür.

Hacı Ali Bey Mahallesi, Eskişehir merkezinde göçmenler tarafından oluşturulan mahallelerin başında gelmektedir. Tren istasyonu civarında ve Hacı Ali Bey Mahallesi bitişiğinde göçmenler tarafından inşa edilen evlerin sayısı oldukça artmış ve 80 haneyi bulmuştur. Ancak, zamanla bunlara ait eğitim-öğretim ve diğer bazı resmi işlerin Hacı Ali Bey Mahallesi’ne bağlı olmasından dolayı bazı sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine 1895’li yıllarda, buranın ayrı bir mahalle haline getirilmesi için gerekli talepte bulunulmuştur³³². Yapılan incelemelerde göçmenlerin talepleri uygun görülerek, bu bölgenin “Hamidiye” adı ile ayrı bir mahalle haline getirilmesi kabul edilmiştir³³³. Görüldüğü gibi, sürekli yeni evlerin ve yerleşmelerin yapıldığı Hacı Ali Bey Mahallesi giderek büyüdüğü için, zamanla yeni yapılan yerler bu mahalleden ayrılarak, “Hamidiye” adı ile ayrı bir mahalle haline getirilmiştir. Hamidiye Mahallesi’nde genellikle Bulgaristan ve Romanya’dan gelen aileler vardır.

Aynı şekilde Şefkiye Mahallesi de Hacı Ali Bey Mahallesi’nden ayrılarak oluşturulmuş yeni bir mahalledir. Mamure Mahallesi, yaklaşık 200 hane olarak Romanya’dan gelen Kırım muhacirleri tarafından kurulmuştur. Yeni Mahalle ile Ömer Ağa mahalleleri ise sonradan oluşturulan göçmen mahalleleri arasında yer alır.

³³² BOA, DH. MKT, 358/80.

³³³ BOA, İ.DH, 1322/ 18. Za. 1312 (Hicri); Cahit Bilim, “XIX. Y.Y.’da Eskişehir’de Bir Mahalleye Ad Verilmesi ve Mahallenin Demografik Yapısı”, **Tarihte Eskişehir Sempozyumu - I**, Eskişehir, 2001, s. 62 - 63.

D. TATARLARDA SOSYO - KÜLTÜREL YAPI: GELENEKLER

Osmanlı Devleti, ekonomik ve siyasî açıdan sıkıntılı ve zor günler yaşadığı XIX. yüzyılda, kaybettiği topraklardan kendi topraklarına yönelik büyük bir göç dalgası ile karşı karşıya kalmıştır. Balkanlar'dan, Kırım'dan ve Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne sığınan Türk ve Müslüman kitleler, Osmanlı Devleti'nin uyguladığı iskân politikası neticesinde Anadolu, Orta Doğu ve Rumeli'deki Osmanlı topraklarına yerleştirilmişlerdir. Osmanlı Devleti'ne sığınan göçmenler, yeni yerleştirildikleri bu topraklara maddî ve manevî kültür unsurları ile birlikte gelmiş olup, her göçmen grubu kendi yöresinde yaşattığı gelenekleri, dili, aile yapısı, geleneksel hukuk kuralları, inanç sistemleri ile beraber Osmanlı topraklarında yeni bir hayata başlamıştır. Osmanlı Devleti'ne yönelik bu göç dalgalarıyla birlikte, Osmanlı toplumunun sosyo-kültürel yapısı da kendisine yabancı olan bu unsurlarla kaynaşmaya çalışmıştır. Bu temas kimi zaman kültürler arasında etkileşim ve uyum sürecine girerken, kimi zaman da çatışma ile sonuçlanmıştır. Kısacası Rumeli, Kırım ve Kafkasya göçmenleri Osmanlı Devleti'nin sosyo-kültürel yapısında önemli etkilere yol açmıştır³³⁴.

Osmanlı Devleti'ne yönelik bu göç dalgalarıyla birlikte gelerek, Osmanlı iskân politikası çerçevesinde Eskişehir yöresine de yerleştirilen Tatar muhacirleri, günümüze kadar kendi geleneksel kültürlerini sürdürmenin yanı sıra, yerli halktan da etkilenip veya onları da etkileyerek yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Kırım'dan, Kafkasya'dan, Balkanlar'dan gelerek Eskişehir'e yerleşen muhacirlerin oluşturduğu kültürel doku Eskişehir'de öylesine kökleşmiştir ki meselâ, günümüzde Eskişehir Mutfağı denilince, akla ilk olarak çibörek gelmektedir. Eskişehir'de son dönemde “Kırım

³³⁴ Ufuk Tavkul, “Osmanlı Devleti'nin Kafkas Muhacirlerinin Kölelik Kurumuna Yaklaşımı”, **Bilig - Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 17, Ankara, 2001, s. 33 - 54.

Kültür Evi”nin oluşturulması ve benzeri faaliyetlerin artması, Eskişehir’de oluşan kültürel dokuyu, birlikte ve kardeşçe yaşamayı, örf ve âdetlere saygıyı göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Kırım’dan, Kazan’dan veya Dobruca’dan getirdikleri âdetleri uzun süre devam ettiren ve ettirmeye çalışan Tatar muhacirlerinin sosyo-kültürel özellikleri yani gelenekleri ile ilgili olarak şu bilgilere yer verebiliriz³³⁵:

1. Tepreç (Tepreş)

Kırım Tatarlarının baharın gelişini kutlaması, bahar şenliği ve bayramı olarak tanımlayabileceğimiz tepreç, Kırım Tatarları arasındaki birlik ve beraberliğin, ortak kimlik ve kültürün yaşatılması, gelecek nesillere aktarılması ve mutlulukların paylaşılması adına sahip çıkılması gereken önemli bir olgudur.

Bütün tabiatın dinamizmini, canlılığını kaybettiği kış aylarında insanlar da bağ, bahçe, tarla, ziraat işlerinden uzak kalmakta ve adeta kış uykusuna yatmaktadırlar. Ancak baharın gelişiyile tabiat tekrar canlanmakta, ağaçlar çiçek açıp, ekinler baş göstermekte, koyunlar kuzulamakta, insanların içine de neşe sevinç, enerji dolmaktadır. İşte bu durumda Kırım Türkleri de kış uyuşukluğundan, ataletinden sıyrılıp tepreşmekte, silkinmekte ve bunu da toplum olarak en güzel “Tepreç” olayı ile ifade

³³⁵ Eskişehir’de bulunan Tatar muhacirlerinin sosyo - kültürel özellikleri yani gelenekleri ile ilgili bilgiler, ilgili kişilerle yaptığım görüşmelerden, Eskişehir Kırım Türkleri Kültür Yardımlaşma ve Spor Kulübü Derneği ile Eskişehir Kazan Tatarları Kültür Yardımlaşma Derneği’ni ziyaretim sırasında edindiğim bilgi ve belgelerden derlenerek hazırlanmıştır.

etmektedirler. Bu durumda, genellikle Mayıs ayında birkaç köyün halkının çayırılık, ormanlık bir mahalde toplanması ile orada çeşitli eğlenceler tertiplenmektedir³³⁶.

“Tepreç” kelimesinin canlanmak, hareketlenmek manasına gelen tepreşmek (tepreşmek) fiilinden türediği ya da Arapçada, kırlara çıkarak gezinti yapmak, ferahlamak anlamına gelen “teferrüc” sözünün Kırım Türkleri şivesine “tepreç” şeklinde girdiği ve yerleştiği düşünülmektedir.

Eskiden Kırım Türklerinde Hıdırellez’den sonra gelen ilk Cuma günü “Tepreç” günü olarak kararlaştırılmış olup, eğer Hıdırellez Cuma gününe rastlarsa, bu çok iyi bir durum olarak kabul edilmekte ve bu güne “Kıdırlez Cuması” adı verilmektedir.

Artık günümüzde, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği şubelerinin organizasyonu ile Mayıs ve Haziran ayı içerisinde Türkiye’nin pek çok yerinde binlerce vatandaşımızın katıldığı tepreç şenlikleri düzenlenmektedir.

Çeşitli eğlenceler, oyunlar ve etkinliklerin düzenlendiği, farklı şehirlerden ve Kırım’dan gelen sanatçıların açık hava konserleri verdiği tepreç şenlikleri, tepreç duası ve milli marşların okunması ile başlamaktadır. Güne dair konuşmaların yapıldığı, şiirlerin okunduğu tepreç şenlikleri, folklor gösterileri, güreş müsabakaları, çeşitli yarışmalar, tatlı sohbetler, eğlenceler ve Kırım mutfağına özgü hamur işi börek ikramları ile devam etmektedir. Tepreç şenliklerinde ayrıca “Qalaqay tıgırtılır” yani kalakay yuvarlanırdı. Qalaqay tıgırtma (Kalakay yuvarlama): Kalakay (Qalaqay), tekerlek şeklinde bir çeşit ekmek olup, pişirmeden önce üstüne çizikler-desenler yapılırdı. Her ailenin akşamdan yapıp hazırladığı kalakaylar tepreç günü bir beze sarılarak, ekinlerin baş verdiği tarlalara tekerlek gibi yuvarlanırdı. Eğer çizgili üst yüzeyi

³³⁶ Yalkın Bektöre, “Günümüzde Tepreç”, **Eskişehir Kırım Postası**, Sayı: 6, Eskişehir, Eylül 1999, s. 12 - 13.

havaya bakacak şekilde düşerse halk arasında o yıl mahsulün bereketli olacağına inanılır, daha sonra kalakaylar kesilerek, herkese ikram edilirdi. Tepreçe gelenler bu ekmeğin kendilerine şans getireceğine inandıkları için, kalakaydan bir parça alabilmek için birbirleri ile âdeta yarışlardı. Milli oyunların başlamasıyla birden canlanan tepreçte, kızlar ve delikanlılar birbirlerine maniler söyleyerek şınlaşırlardı.

Geçmiş yıllarda, özellikle gençler tepreçi bütün bir yıl sabırsızlıkla beklerlerdi. Genç kızlar haftalarca, işli ve geniş tek parça “klapdan” denilen elbiselerini hazırlar, tepreçten birkaç gün önce kirpiklerini karaya boyar el ve ayak parmaklarına kına koyarlardı. Köy içinde, kız ve erkeklerin birlikte konuşmaları ve dolaşmalarına müsaade edilmediği halde tepreçte daha müsamahakâr davranılırdı. Böylece, çoğu evlenmeyle sonuçlanan dostluklar burada başlardı.

Neşe, ferahlama ve sevinme günü olarak kabul edilen, Kırım Türkü'nün ruhunun inceliğinin ve halk kültürünün zenginliğinin saklı olduğu tepreç, günümüzde Tatarların yoğun olarak yaşadığı Ankara, İstanbul, Eskişehir ve Polatlı gibi kentlerde her yıl yapılmaktadır. Eskişehir’de her yıl Haziran ayının ikinci Pazar günü, geleneksel bir şekilde Karakaya köyünde kutlanmakta olan tepreçde, yaklaşık yirmi bin kişi toplanmakta ve bu sayı her geçen yıl katlanarak artmaktadır.

Günümüzde yapılan tepreçlerde, artık eski dönemlerde olduğu gibi, kalagay tıgırtması, at koşuları, renkli şerit ve mendillerle süslenmiş at arabaları, el işi ile süslenmiş süslü klabdan denilen giysilerini giyen altın fesli kızlar gibi bazı özellikler yoktur. Ancak her şeye rağmen, birbirinden uzak kalan dostların yılda bir defa da olsa bir araya gelerek hasret gidermeleri ve eğlenmeleri ile sağlanan birlik ve beraberlik ortamı, yapılan bazı folklorik etkinliklerin ve yarışmaların, Tatar kültürünün yeni kuşaklara tanıtımı ve aktarımında taşıdığı önem, ekonomik ve siyasi alanda sağ-

ladığı hareketlilik gibi faydalar göz önüne alındığında, tepreçin ne kadar olumlu ve etkin bir sosyal olay olduğu daha iyi anlaşılmaktadır.

2. Sabantoy (Sabantuy)

İlkbahar mevsiminde, tarladaki saban işlerinin bitiminden, hasat ve saman yapma zamanına kadar olan kısa dönemde kutlanan Sabantoy, çiftçilikle ilgili bir kelime olup, tarlaların sürülmesine yarayan tarım aletini ifade eden “saban” kelimesi ile düğün, eğlence anlamlarına gelen “toy” kelimesinin birleşmesinden oluşmuştur. Ekinlerin büyümeye başladığı, tabiatın canlandığı ve baharın uyandığı dönemi temsil eden sabantoy, o zaman kadar yapılan işlerden dolayı hak edilen hasadın bereketli olması dileği ile yapılan bir kutlama olup, “Saban Bayramı” anlamına gelmektedir. Nogay ve Kazan Tatarlarının bahar ve baharı karşılama şöleni olarak kutladıkları sabantoy, ekinlerin filizlendiği dönemde, baharın uyanışını temsil eder ve Nevruz’un taşıdığı anlamı taşır. Sabantoy şenlikleri için kesin bir tarih olmayıp, kutlamalar doğa şartlarına bağlıdır.

Eski kutlamaların geleneksel öğeleri ile günümüzün alışkanlıklarının birleştirildiği sabantoy da, çok çeşitli ve yaygın bir program söz konusudur. Geleneksel Tatar güreşi, at yarışları, kaşıқта yumurta taşıma, kapalı gözle çömlek kırma, yağlı kazığa tırmanma, denge tahtası üzerinde çuvalla dövüşme, çuval içinde koşma, eller arkadan bağlı olarak yoğurt içinde yüzük bulma gibi çeşitli oyunlar ve müsabakalar, şarkılar ve danslar eşliğinde gün boyu devam ederek, geçmişle günümüzü birleştirmekte ve sabantoyun coşkusunu doruğa çıkarmaktadır.

Sabantoyda, özellikle Tatar güreşleri büyük ilgi görmektedir. Özel olarak davet edilen ve hürmet edilen kişiler (aksakallılar), güreş alanının karşısındaki masaya

oturarak, jüri görevi yapmaktadırlar. Kuvvetini denemek isteyen herkesin katılabildiği güreş yarışmasında, boylarına göre birbirleri ile eşleşen güreşçiler hünelerini göstermekte ve kazananlara “batur” ünvanı ile birlikte büyük ödül olarak bir koç ve nakışlı havlu verilmektedir.

Tatar güreşinden sonra at yarışları da sabantoy da önemli bir yere sahiptir. Her cinsteki atın katıldığı yarışmada birinci gelen at, binicisiyle alan ortasına gelerek tebrikleri ve hediyeleri kabul eder, kazanmanın gururu ile alanda bir tur atar.

Günümüzde köylerde ve büyük şehirlerde kutlanarak kültürel bir etkinlik haline gelen sabantoylar, özellikle Tataristan’ın başkenti Kazan’da büyük bir coşku ile kutlanmaktadır. Eskişehir’de her yıl Mayıs ayında geleneksel bir şekilde Kuruhöyük köyünde düzenlenmekte olan sabantoy şenliklerine yaklaşık iki bin kişi katılmakta ve bu sayı her geçen yıl katlanarak artmaktadır.

Sabantoy, Nogay ve Kazan Tatarları arasındaki birlik ve beraberliğin, ortak kimlik ve kültürün yaşatılması, gelecek nesillere aktarılması ve mutlulukların paylaşılması adına sahip çıkılması gereken önemli bir olgudur.

3. Cıyıntoy

Cıyıntoy, Kazan Tatarlarının milli bir bayramı olup, temelinde akrabalık bağları ve imece vardır. Mayıs ayının sonundan, hasat mevsimine kadar olan sürede yapılan cıyıntoy, ortalama 3-5 gün sürerdi. Cıyıntoy yapılan köye, diğer köylerden çok sayıda misafir ve akrabalar gelir ve bunlar ağırlandı. Cıyıntoy, bir bayram havasında, gençlerin oyunları ile devam ederdi. Ayrıca, soğuk mevsimlerin gelmesi ile birlikte, kazlar kesilir ve kesilen kazların temizlenmesi (kaz ömese) için genç kızlar çağrılırdı. Neşe ve eğlence içinde temizlenen kazlar, daha sonra nehre götürülerek

yıkanırdı. Nehir kenarında, delikanlılar da genç kızlara eşlik ederdi ve ev sahibinin yemek ikramından sonra eğlenceler devam ederdi³³⁷.

Günümüzde Eskişehir’de bulunan Kazan Tatarları arasında cıyıntoy şenlikleri önemini yitirmiş olup, devam ettirilmemektedir.

4. Düğünler (Toy)

Bir halkın hayat tarzını, bir toplumun hayat görüşünü yansıtan düğünler, her aşamasına Tatarlar tarafından büyük önem verilen törenlerden biridir. Düğünler genellikle; düğün öncesi gelenekleri (kız isteme, söz kesme, nişan), düğün (kız ve erkek tarafından düzenlenen törenler, bunlarla ilgili çeşitli inançlar), düğün sonrası gelenekler (gelin getirme, duvak açma, dünür yemeği, erkek tarafının kız tarafında ağırlanması) olmak üzere birkaç safhadan oluşmaktadır³³⁸.

Tatarlarda evliliklerde genellikle yedi göbek şartı aranmakta olduğundan, ak-raba evliliği yoktur. Delikanlı erkekler askerliklerini yapmadan evlendirilmemekte ve aileler, kendi kültür yapılarına daha uygun olduğu için komşu ya da civar Tatar köylerinden kız alıp vermeyi tercih etmektedirler.

Tatar düğünlerinde, düğün öncesinde genellikle uğurlu gün olarak kabul edilen Çarşamba ya da Cuma günleri, Kuda ve kudagıy (dünürler) gönderilerek kız istemeye gidilir, sonuç olumlu ise tarafların rızası ile “piy” adı verilen küçük bir “söz kesme töreni” yapılır ve söz kesildikten sonra söz şerbeti içilirdi. Bu arada kız tarafına verilecek olan “kalım” yani başlık parası belirlenirdi. Piy’de gelin kıza elbise,

³³⁷ Yakup Deliömeroğlu, **Tatarlar ve Tataristan**, Avrasya Kalkınma Derneği Yayınları, Ankara, 1997, s. 62 - 63.

³³⁸ Çulpan Zaripova Çetin, “Tatar Türklerinin Düğün Geleneği”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 3, C. II, Ankara, 2005, s. 95.

anne ve babalara hediyeler alınırđı. Erkek tarafı bu hediyeleri işlemeli şık bir “bohça” içinde getirdikten sonra, kız tarafı da aynı şekilde hediyelerini erkek tarafına sunardı. Karşılıklı olarak “mübarek dürüsü” de denilen hediyeelik bohçaların hazırlanmasından sonra, ardından nişan yapılırdı. Söz kesme, nişan ve düğün araları genelde fazla uzatılmazdı. Nişanda, erkek tarafı yakınlarından amca, dayı gibi kimselerden oluşan biraz kalabalık (8-10-15 kişi) bir erkek grubu tarafından kız evine kızın çeyizlerinden ve erkek tarafının hediyelerden oluşan bir sandık götürülürdü. Sandık ve diğer hediyelerin alınıp verilişleri sırasında erkek tarafının kudalarından, çocuklar ve caşlar (genç kız-erkek) için hediye ya da çoğunlukla para alınması âdettendir (erkek tarafından bunun için önceden biri görevlendirilir). Dualar edilip, yemekler yenilip, kahve, çay içildikten sonra erkek tarafı kız tarafının hediyeleri ile birlikte döner.

Eskiden düğünler genellikle Perşembe günü erkek tarafının, içi katlama, bohşa, kurabiye, elma, fıstık şeker vb. dolu olan “sini” (sofra tepsi) ve içinde de paket içinde “toy kayırlav” (hediyesi) göndermesi ile başlardı. Sini ile gelen yiyecekler gelen misafirleri ağırlamada kullanılırken, gelen “toy kayırlavlar” da evin münasip bir köşesinde sergilenirdi. Aynı gün, toy için “sogum soyumu” (sogum, düğün için gerekli et ihtiyacını karşılamak üzere kesilen hayvana verilen isim olup; sogum soymak, hayvanın kesilmesidir) yapılırdı. Perşembe günü, sogum soyulur, qave tüyülür, qatlama ve baqlava pişirilirdi. Cuma günü misafirler gelir, aynı günün akşamına “piliç siyi” adı verilen ağırlama yapılır ve “çiraq” tellenirdi. Çirak telleme, mumların bir elma ya da patatesin ortasına koyularak, etrafının süslenmesidir. Gelin için iki tane, sadıç için de bir tane hazırlanan çiraklardan, gelin için hazırlananı hediyelerle birlikte kız evine gönderilir ve Cumartesi günü kına gecesinde yakılırdı. Cumartesi günü yakın ve uzak yerlerden gelen bütün misafirlerin davet edildiğı “üyken aş” veri-

lır, algılar eşliğinde oyunlar, eğlence ve ikramlarla toy devam eder ve akşamına da kına gecesini düzenlenirdi. Kına gecesinde, kızlar-aşlar arasında karşılıklı şınlama yapılır, darbuka, dare (tef) alınır, oynanırdı. Kına gecesinde, erkek tarafından grmceler de misafir olarak gelirdi ve gelin kız grmceleri oyuna kaldırır ve beraber oynarlar, grmcelere çember, kayınlara havlu bağlanırdı. Gece ise kızlar, aşların ellerine kına koyarlardı. Pazar günü ise, gelin alıcı (Tellişarak) ile gelin gelir, akşamına da kiyev kapanırdı (damat uğurlanırdı) ve böylece toy sona ererdi. Bundan sonra 1-2 hafta içinde gelin kız-damat ve erkek tarafının yakın akrabaları, kız tarafına akşam yemeğine giderdi. Bu bir bakıma kız tarafı ile tanışma ve kaynaşma ziyareti idi.

Tatar kültürüne ait pek çok âdetin çeşitli sebeplerle artık unutulduğu günümüzde, Perşembe gününden başlayarak Pazar günü sona eren, greşlerin, at yarışlarının, cirit müsabakalarının yapıldığı toylar da artık eskisi gibi yapılmamaktadır.

5. Bayramlar

Ortak kimliğin korunması adına çok önemli bir yere sahip olan bayramlar, Tatarlarda dini bayramlar ve milli bayramlar olmak üzere ikiye ayrılır. Dini bayramlar; Kurban Bayramı, Ramazan (Oraza) Bayramı ve Mevlid Kandilidir. Milli bayramlar ise; Tepreş, Sabantoy ve Cıyintoy gibi geleneksel kutlamalardır.

İslami geleneklere göre kutlanmakta olan dini bayramlarda, bayramdan bir günü önce yani arefe günü bayram hazırlıkları yapılmakta ve o günü ikindiden sonra kabristana gidilerek dua edilmektedir. Bayram günü ise bayram ziyaretleri, ikramlar canlı tutulmaya çalışılmaktadır.

Milli bayramlar olarak kabul edilen Tepreç, Sabantoy gibi şenlikler ise özellikle son dönemlerde düzenli olarak yapılmaya çalışılmaktadır.

6. Cenaze Merasimleri

İnsanın yaradılışından itibaren kaçınılmaz bir olay olan ölüm ve her kültürün ayrılmaz bir parçası olan cenaze merasimleri, Tatar kültüründe de önemli bir yere sahiptir. Tatarlarda, belli bir yaştan sonra daha çok ibadet yapma, dini kitaplar okuma şeklinde öbür dünya için hazırlıklar yapılmaya başlanmakta ve özellikle kadınlar, sandıklarına kefenlik hazırlamaya başlamaktadırlar. Kefenlik kumaşın yanında, yıkananlar, taşıyanlar, mezara koyanlar ve hizmet edenlere verilmek üzere havlu, sabun, mendil, yazma gibi eşyalar da hazır edilmekte ve böylece kişi hem kendisini ölüme hazırlamakta, hem de öldükten sonra olabilecek masrafları azaltarak, başkalarına yük olmak istememektedir.

Vefat eden kişinin ardından, cenaze törenleri bütün köy halkının katılımı ile yapılmaktadır. Cenaze yıkanarak hazırlandıktan sonra cenaze namazı kılınır ve cenaze omuzdan omuza taşınarak, mezarlığa götürülür. Defin işlemi esnasında ve defin-den sonra herkes dağılınca kabrin başında kalan hoca, ölünün kolay hesap verebilmesi için Kur'an-ı Kerim okumaya ve dua etmeye devam etmektedir. Tatarlarda mezarların yeşillik olmasına önem verilmekte, mezarların üzerine ağaç ve çiçekler dikilmektedir.

Ölen kimsenin üçüncü, yedinci, kırkıncı ve elli ikinci günlerinde aş ve sadaka verilir. Cenazenin kırkı çıkınca da öbür dünyada çıplak kalmasın diye, giysileri fakirlere dağıtılır.

Tatar kültürüne ait pek çok âdetin çeşitli sebeplerle artık unutulduğu günümüzde, cenaze merasimleri yeni nesillere aktarılmaya çalışılmaktadır.

7. Şınlama

Durumuna göre anında, içinden geldiği gibi bir dize söz söyleme sanatı, hazır cevaplılık veya manileşme olarak da tanımlayabileceğimiz şınlama, Tatar kültürünün önemli özelliklerinden birisidir. Şınlamada; sosyal hayatta var olan aşk, sevgi, övgü, sitem, kıskançlık, yöresellik ve günlük işler vardır ancak asla bölücülük yoktur³³⁹.

Toylerde ve bazı toplantılarda karşılıklı atışma şeklinde sergilenen şınlama, şekil olarak farklı olsa da Anadolu'daki manilerle benzer özelliklere sahiptir. Şınlama ile ilgili olarak aşağıdaki örnekleri verebiliriz:

Balaban balaban avlular
Işinde tolu ballar
Aile kutsal bışı
Solmasın sakın yapraklar

Oturgan cerim oyuldu tabakam kaldı
Tös tüğmeli sarıkız aklımda kaldı

Başım kırdı şimdi darga
Toyumuzda pek yakında
Kene kelecek kışığe
Kardaşından fayda

³³⁹ Necmi Arslanoğlu, **Şınlama**, Eskişehir, 2004, s. 1.

Eskiden hemen hemen bütün genç kız ve erkeklerin bildiği ve söylediği, Tatar kültüründe önemli bir yere sahip olan şınlama geleneği, günümüzde maalesef unutulmaya yüz tutmuştur.

Tatarlarda ayrıca şınlamanın dışında “cır” lar vardır. Cırlar, Tatarlara ait şarkı ve türküler olup akordion, keman, kubız, piyano, org ve tef gibi enstrümanların eşliğinde söylenmektedirler.

8. Tatar (Kuşak) Güreşi

Tatar güreşi, Kırım Tatarlarının toylarda, sünnet düğünlerinde ve tepreç gibi şenliklerde geleneksel olarak yaptıkları ata sporlarından olup, sosyal amaçlı çalışmalarında gelir sağlamak amacıyla da yapılmaktadır.

Tatar güreşinin, kendine has kuralları vardır. Buna göre, öncelikle güreşi idare etmek için, içinde eski ünlü güreşçilerden birkaç ihtiyarın bulunmasına özen gösterilen bir heyet oluşturulur. Güreşte mutlaka davul zurna bulunur ve güreşin başından sonuna kadar güreş havası çalınır. Güreşecek olanların boy ve kiloları önemli değildir. Kendine güvenen herkes güreşe katılabilir. Genellikle güreşçiler üç boya ayrılırlar. Güreşçilerin özel kıyafetleri yoktur. Güreşte pehlivanlar, gündelik kıyafetleriyle yalnızca ceket ve ayakkabılarını çıkartarak güreşirler. Güreşecek olan kişilerin bellerine yünden örme kuşaklar bağlanır. Güreş başlamadan önce güreşçiler karşılıklı olarak birbirlerinin kuşaklarını sıkı bir şekilde sararlar. Karşılıklı olarak güreşçiler elleri ile karşısındakinin kuşağından tutarlar ve kuşağı bırakmak yasaktır. Sağ elleri rakibinin elinin içinden, sol eli ise rakibinin elinin dışından kuşağı kavramalıdır. Kuşağı bırakan ya da sırtı yere değen kaybeder. Güreş boyunca “koş bel almak” yani iki eli kavuşturarak rakibini sarmak ve sımsıkı tutmak ve ayaktan tutmak yasaktır. Güre-

şin usul ve kaidelerine uymayan bu gibi hareketleri yapan güreşçi hakem tarafından ihtar alır ve ikinci bir ihtar da güreşmek hakkını kaybeder. Yıkılan güreşçinin “şalka düşmesi” (sırtüstü düşmesi) yani iki omuzdan yere değmesi şarttır. Güreş, meydanda tek güreşçi kalana dek devam eder³⁴⁰.

Güreşte kazananlara mükâfaat olarak birçok hediyeler verilmektedir. Koyun, kuzu, koç, dana gibi hayvanlar armağan olarak verildiği gibi ayrıca güreş alanının kenarına “cülde” denilen büyük bir sıruk dikilir. Bunun üzerine, galip gelen güreşçilere verilmek üzere mendil, peşkir, havlu, gömlek gibi birçok hediyelik eşya bağlanır.

9. At Yarışları

At yarışları, Tatarların geleneksel spor ve eğlencelerinin başında yer almaktadır. At, Tatar Türklerinde de çok önemli bir yere sahip olduğundan, at yarışları da en az atın taşıdığı önemi taşımaktadır. At yarışları, özellikle tepreç, sabantoy ve toy gibi şenliklerin en itibarlı ve vazgeçilmez yarışlarından. Şenliklerde, köyün yaklaşık olarak sekiz kilometre uzağında yer alan başlama çizgisinden itibaren yarışa başlayan her cinsteki at, binicilerinin yardımı ile yarış kazanmak için köye doğru koşar. Birinci gelen at, binicisi ile birlikte alanın ortasına getirilerek, tebrikleri ve hediyeleri kabul eder. Kazanmanın gururu ile alanda bir tur atar.

Tatar kültürüne ait pek çok âdetin çeşitli sebeplerle artık unutulduğu günümüzde, toyların ve geleneksel şenliklerin vazgeçilmezlerinden olan güreşler ve at yarışları, artık eski önemini kaybetmiştir.

³⁴⁰ Ünver Sel, “Tatar (Kuşak) Güreşi”, **Eskişehir Kırım Postası**, S. 17, Eskişehir, Haziran 2002, s. 4.

10. Kaytarma

Kırım oyun havalarının çoğuna tür olarak verilen bir isim olan Kaytarma ilk bölümü, dokuzlu tartımı ve figürleriyle bir çeşit zeybek oyunudur. Yedili bölüm tam bir Karadeniz havası şeklinde olup Trakya, Giresun ve Ordu oyunlarına benzemektedir. Kaytarma, aslında bir dans (oyun) müziğidir, ancak bütün dans müziklerinin genel adı değildir. Kırım Tatarlarının bulunduğu yerlerde kaytarmadan söz etmemek mümkün değildir.

11. Munça

Munça, Kazan Tatar kültürüne ait önemli özelliklerden biri olup, günümüzde herkesin sauna olarak bildiği hamam türünün aslı munçadır. Eski Roma İmparatorluğu'ndaki hamamlar gibi, munça da Tatarların sosyal hayatında önemli bir yer tutmaktadır.

Saunaların aynısı olan munçalarda, bacası olmayan bir ocak bulunur. Ocağın üzerinde taşlar, taşların üzerinde su kazanları ve karşısında da basamaklı oturma yerleri bulunmaktadır. Munça, tepesinde bir kapak bulunan odadır. Ocak odun, tezek, çalılarla ya da taş kömürü ile yakılmakta ve üzerindeki kazan ısıtılarak, 80-90 dereceye kadar ulaşan bir sıcaklık elde edilmektedir. Bu esnada dumanla dolan odanın, yüksek sıcaklıkla birlikte duvarları da ısınmaktadır. Bir süre sonra odanın tepesinde açık bulunan kapaktan duman çıkartılarak kapak kapatılır ve sıcaklık hamam kullanıma hazır bir hale gelir. Bazılarında, üzerine su atılarak buhar elde edilen kızgın taş sistemi mevcuttur³⁴¹.

³⁴¹ **Kuruhöyük 1895**, Eskişehir Kazan Tatarları Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yay., Eskişehir, 2010, s. 29 - 32.

Munçaya girmenin bazı kuralları vardır. Mesela, munçaya tıka basa dolu bir mide ile girilmemelidir. Mükünse her haftanın aynı günü girilmelidir. Özellikle acemiler ilk zamanlar yüksekteki sıraya oturmamalıdır ve terlemeyi sağlayabilmek için gerekli zaman sağlanmalıdır. Munça sonrasında ani hareketlerden kaçınılmalı, bir süre dikey pozisyonda hareketsiz oturulmalıdır. Çoğu zaman munça sonrası soğuk havuza girme ya da karların üzerinde yuvarlanma yoluyla, şoklama yapılmaktadır.

Kazan Tatarları, bu mirası gittikleri yerlere de götürmüşlerdir. Kuruhöyük köyünde hemen her evde munça mevcut olup, eve gelen misafirler için munça yakıldığı gibi, şehirde yaşayan Tatarların da munça için zaman zaman köye gittikleri olmuştur.

12. Tatar Mutfağı

Eski çağlardan itibaren çoğunlukla tarım ve hayvancılıkla uğraşan Tatarlarda yiyecek maddeleri de tarımsal ve hayvansal ürünlerin tamamından oluşmaktadır. Tatarlarda et, süt ve sebze beslenmenin temelini oluşturmaktadır.

Tatar mutfağında çok çeşitli yemekler vardır. Özellikle hamur işi ağırlıkta olup “Tatar hamursuz doymaz” sözü bunu doğrulamaktadır. Buharla pişirilen, haşlanan ve kızartılan birçok un mamulleri vardır. Bunların başında, günümüzde de oldukça yaygın olarak yapılan çibörek gelmektedir. Çibörek, kıyma, soğan ve baharat karışımının açılmış yufkaya konulup yağda kızartılmasıyla yapılan geleneksel bir Kırım Tatar yemeğidir. Çibörek, halk arasında adı birleşik olarak: Şırbörek, Şuberek, Çiberek, Çuberek, Çiborek şeklinde adlandırılır. Çiböreğin yağsız pişirilen türüne yantık (cantık) denir. Çiböreğin dışında; üyken börek, kaşık börek, köbete, patatesli

köbete, kırma (saraylı), sarıburma, kıyık, kavurma börek, katlama, kıygaşa, kalakay, kalaç, malay, kuş dili, sumsa, açık ağız, tatlı kuymak ve komeç hamur işi ile yapılan çeşitler arasında yer almaktadır. Un mamullerinden yağ ve kaymakla pişirilen kurabiyeler, cevizli boynuzcuklar, şeker kıyığı, kadayıf ve baklava da çok meşhurdur.

Süt ürünlerinin de katık (yoğurt), süzme katık, ırımçık (peynir çeşidi), yazma (ayran) gibi farklı çeşitleri vardır.

Çorba çeşitleri de değişiktir. Etlı, sebzeıı, sütlü hatta meyveli çorbalar bile bulunmaktadır. Bazen çorbalara hamur parçaları konulmaktadır. Mercimeklı lakşa çorbası, salma, kartoplu alüşke çorbası, umaç çorbaları bunlardan bazılarıdır.

Haşlanmış ve kızartılmış olarak hazırlanan gündelik yemeklerde bol miktarda soğan, biber, sarımsak ve et kullanılmaktadır. Koyun ve sığır eti yaygın olarak kullanılmakta olup kebab, şiş kebab, kuzu sorpa önemli et yemeklerindedir. Etlar genelde taze olarak tüketildiği gibi, güneşte kurutulmuş kakaç ve pastırma gibi çeşitlerde de kullanılmaktadır.

Tatar mutfağında, yaşamın belli dönemlerine özgü ve özel olarak hazırlanan yiyecekler de vardır. Bunlardan bazıları şu şekildedir;

“Köbete”, Kırım Tatar mutfağında çok önemli bir yere sahip olup, yemekli davetlerde ikram edilen ve ağırlığı olan, oldukça zahmetli bir yemek çeşididir. Özellikle bebek doğduğunda yapılan ve cıyın adı verilen kutlamaların vazgeçilmez yiyeceğidir ve yanında hoşaf ile birlikte ikram edilir.

“Kavurma börek”, bebek doğumlarına, düğün evine, yeni ev alanlara kutlamaya giderken götürülen bir çeşit börektir.

“Kıygaşa”, arefe ve kandil günlerinde ve cenaze evinde pişirilerek dağıtılan bir çeşit mayalı hamurdur.

“Katlama”, erkek çocukların evlendirilmesi ve torun sahibi olunmasından sonra genelde sakal bırakılır ve bu olayı kutlamak için de “katlama” pişirilir.

“Pilmen” ve “Beliş” ise özellikle Kazan Tatarlarının, misafir geldiği veya akrabalar toplandığı zaman yaptıkları bir çeşit hamur işi yemektir.

“Çek-çek” (Bawırsaq), Kazan Tatarlarına has olup, yapımı oldukça zor olduğundan, çok özel günlerde yapılmaktadır.

İçecekler arasında kahve çok önemlidir. Kara kahve, kaymaklı kahve, sütlü kahve gibi farklı çeşitleri vardır. Çay, hoşaf ve şerbetler misafirlere ikram edilen içeceklerdendir. Tatarların kendine özgü yeme-içme kültürü, geleneksel ikram ve konukseverlikleri, çayı hayatın vazgeçilmez bir parçası yapmıştır. Zamanla çayla birlikte semaver de büyük önem kazanmıştır. Çayın bilinen şifaları, âdeta semaverin de şifa dağıtıcısı olarak nitelendirilmesine neden olmuş ve semaver insanlara sıhhat veren, muhabbet katan ve dertlere derman olan bir varlık haline gelmiştir. Misafirliklerde, düğünlerde, mevlütlerde, şenliklerde ve uzun kış gecelerinde kısacası yaşamın her anında semaver yerini almıştır. Öyle ki, Eskişehir’de Kuruhöyük köyünün kurucusu olan Kazan Tatarları’nın göç ederken birçok eşyalarını geride bıraktıkları halde, semaverlerini yanlarında getirdikleri bilinmektedir.

Tatarlar, kendilerine has sofraya kurallarına sahiptirler. Törde (sofra başında) aile reisi oturur, yanında hanımı ve sırasıyla çocuklar yerleşir. Ailede yaşlılar varsa, törde mutlaka onlar oturur. Bu yaşlılara karşı derin saygı ifadesidir. Yemeğe başlamadan eller yıkanır ve yemekten önce “bismillah” denir. Bu kurallara uymamak terbiyesizlik sayılmıştır. Yemekten sonra büyüklerden biri sofraya duasını (Sıpra Duası) okurdu. Örneğin: “Kuday aştır, taştır, camanlardan adaştır, cakşılarga caraştır, caştıa öltürme kartta öltür, carlı öltürme barlı öltür. Konakbay; Bereket bersin aşına, devlet

konsun basına, bödenaday corgalap saginganın kelsin kasına, buzday bolsun indırın, bulutka cetsin şerenin, cılışıp cılan ötküsüz, nomay bolsun azığın. Tomurganın may bolsun Balan biken bay bolsun (Otawın üyken bolsun,) balan bolsa ul bolsun, cavga şabar er bolsun. (Fatiha)” veya:

“Hanelere bereket, topraklara bereket, askerlere kuvvet, barış uğrunda muvafakiyet. Allah nasip eylesin! Cümlemize vatanımız Kırım’a kavuşup, balalarımızın, torunlarımızın ferahını kormege, Allah nasip eylesin. Amin!”

Ondan sonra yemek için teşekkür edilip sofradan kalkılırdı.

Oldukça zengin bir kültür geçmişine sahip olan Tatarlarda; zaman, teknoloji, köyden kente olan göç ve nüfus azalması gibi sebeplerle sosyal ve kültürel değişimin bütün yönleriyle yaşanması neticesinde, eski kültürel faaliyetlerin çoğu unutulmuştur. Ancak, yemek kültürü başta olmak üzere bunlardan bazıları kısmen de olsa devam ettirilmeye çalışılmaktadır. Özellikle geleneksel yemekler ve Tatar mutfağına ait bazı unsurlar hâlâ canlılığını korumaktadır.

Eskişehir’de Tatarların oluşturduğu kültürel doku öylesine yayılmış ve kökleşmiştir ki, günümüzde Eskişehir mutfağı denilince, akla ilk olarak Tatarlara özgü bir yemek olan çibörek gelmektedir.

13. Misafirperverlik

Tatar kültüründe misafirperverlik önemli bir yere sahiptir. Eve gelen her misafire ayırım yapılmaksızın gereken hürmet gösterilir ve gereken ikramlar yapılır. Gelen misafirlere aç olup olmadıkları sorulmaksızın, hemen yiyecek bir şeyler hazırlanır. Bu meyanda, Tatar mutfağının vazgeçilmez lezzetleri arasında yer alan ve hazırlaması da kolay olan sumsa, kuşdili gibi yiyecekler hazırlanarak, misafire içecek

eşliğinde ikram edilir. Misafir yatılı ise kalacak yer hazırlanır ve diğer ihtiyaçları karşılanmaya çalışılır. Yapılan hizmetler karşılıksız olup, ev sahibi fakir bile olsa karşılığında herhangi bir şey istemez ve kabul etmez.

Misafirperverlik, günümüzde Tatar kültürünün hâlâ canlılığını koruyan önemli unsurlarından birisidir.

14. Giyim - Kuşam

Tatarların milli giyim-kuşam kültürü, yirminci yüzyılın başlarından itibaren değişikliğe uğramış olsa da günümüzde, zengin bir milli miras olarak büyük önem taşıdığı unutulmamalıdır. Tatarların milli kıyafetleri ile ilgili olarak kısaca şunları söyleyebiliriz³⁴²:

Kırım Tatarlarında erkeklerin günlük giyimleri; gömlek, gömleğin üzerine kısa ve dar kollu olan cepken, kemer ile kuşatılmış geniş pantolon ve koyun postundan yapılmış kalpak veya kırmızı festen oluşmuştur. Cepkenin üzerine uzun, geniş kollu “çekmen”, kışın ise koyun postundan yapılmış “tulup” giymişlerdir. Zenginler ayaklarına yün çorap üzerine yumuşak deriden yapılmış “mes” denilen bir çeşit ayakkabı ve onun üzerine de kalın deriden yapılmış kısa bir ayakkabı giyerken, fakirler de ayaklarını kumaşla sararak üzerine, kaba deriden yapılmış “çarık” denilen bir çeşit ayakkabı giymişlerdir.

Kazan Tatarlarında ise erkeklerin günlük giyimleri; kalçaları kapatan tunik biçiminde gömlek, gömleğin üzerine kolsuz ceket (kamzol), daha çok kırmızı renkli,

³⁴² Çulpan Zaripova Çetin, “Kazan Tatarlarında Giyim - Kuşam Kültürü”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. I, S. II, 2008, s. 74 - 80; Serhat Özübek, “100 Yıl Önce Kırım Tatarları Giyim Kuşam”, **Eskişehir Kırım Postası**, S. 32, Eskişehir, Ekim 2008, s. 9 - 10.

uzun ve geniş kumaştan bel bağı, fazla geniş olmayan ve uçları çizme ya da çorabın içine sokulan pantolon ve “tübetey” ya da “kelepüş” denilen bir çeşit şapkadan oluşmuştur.

Kırım Tatarlarında kadınların günlük giyimleri; açık yakalı kısa kollu gömlekler, geniş şalvar, şalvarın üzerine yünlü kumaştan yapılmış etek ve üzerine önlük ile dizlere kadar uzanan kaftandan oluşmuştur. Kaftanın kenarları gümüş renkli kordonlar ile süslenmiş ve bel kısmından da gümüş kemer ile sıkılmıştır. Kış aylarında kaftanın üzerine kırmızı veya yeşil kumaştan yapılmış “drube” giyilmiştir. Dışarı çıkarken bunların üzerine pembe veya yeşil kumaştan yapılan “feredce” giyilmiştir. Kadınlar kışın evde mest ve üzerine de “katır” giyerlerken, yazın ise terlik giymişlerdir. Evli kadınlar saçlarını iki örgü halinde, bekar kızlar ise birkaç örgü halinde süslemişlerdir. “çalma” denilen, üç metre uzunluğundaki bir kumaştan yapılan başörtüsü kullanmışlardır. Ayrıca çeşitli takı ve süs eşyaları da kullanmışlardır.

Kazan Tatarlarında kadınlar; “ıştan” denilen genişçe bir pantolonun üzerine, “tunik” denilen bir iç elbise, onun üzerine de ayrı bir üst elbise giymişlerdir. Geniş elbisenin üzerine giyilen uzun yeleğe kaftan veya “kamzol” denilmiştir. Sim ve incilerle süslenmiş bir çeşit şapka olan “qalfag” saçlara tutturularak, üzerine de ipek şal örtülmüştür. Kadınlar yazın, deriden dikilen ve çeşitli incik boncuklarla süslenen “başmak” denilen ayakkabıları giymişlerdir. Çeşitli takı ve süs eşyaları da kullanmışlardır.

Günümüzde Tatarlar tamamen çağdaş bir giyim-kuşama sahip olup, milli giyim tarzlarına pek rastlanılmamaktadır. Ancak köylerdeki yaşlı kadın ve erkeklerin giyim tarzlarında eskiye ait çok küçük de olsa kelepüş gibi bazı kırıntılara rastlamak

mümkün olabilmektedir. Fakat kadınlar için takı ve süs eşyaları, farklılık arz etse de hâlâ vazgeilmeden kullanılan eşyalar arasında yer almaktadır.

SONUÇ

Tatar tarihinin ne zaman ve hangi noktada başladığı, “Tatar” adına ilk olarak hangi kaynaklarda rastlandığı ya da Moğol-Tatar ayrımı gibi noktalar, günümüzde araştırmacıların üzerinde en fazla tartıştıkları konuların başında yer almaktadır.

Türkler ve Moğollar, iki farklı kavim olmakla birlikte, tarih boyunca Moğolların en fazla karışıp kaynaştıkları millet Türkler olup, Türk ve Moğol topluluklarının çok uzun yıllar devam eden birliktelikleri sonucunda Moğol kabileleri, XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bir İslamlaşma ve Türkleşme sürecine girmişlerdir. Moğolların Türkleşme ve İslamlaşmasının en yoğun ve hızlı olarak görüldüğü coğrafyalardan biri de Anadolu coğrafyasıdır. İlhanlı hâkimiyetindeki Anadolu’da, Moğollar’ın XIII. yüzyıldaki istilaları sırasında gelen ve Tatar diye adlandırılan Doğu Türkleri ile gerçek Tatar olan Moğol boyları yaşamıştır. İşte bu dönemde Anadolu’ya gelen ve XIV. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu’da, Tatar diye adlandırılan ve tamamen Türkleşmiş olan bu Moğol toplulukları, çoğunlukla Eskişehir bölgesinin de dâhil olduğu Orta Anadolu bölgesine yerleşmeyi tercih etmişlerdir.

Tarihi, Anadolu’nun tarihi kadar eski olan ve Anadolu’nun geçirdiği bütün devirleri geçiren Eskişehir, gerek tarıma elverişli geniş, verimli ve boş arazilere sahip olması, gerekse de sağladığı ulaşım olanakları dolayısıyla, Anadolu’daki ilk yerleşim merkezlerinden birisi olmuştur. XIII. yüzyıldan itibaren özellikle Orta Anadolu’da yerleşen, Tatar diye adlandırılan ve tamamen Türkleşmiş olan Moğol topluluklarının yerleştikleri yerler arasında bulunan Eskişehir yöresine Tatarların yerleşimi sadece bu dönemle sınırlı kalmamıştır. Anadolu Selçuklu Devleti’nin kuruluşundan itibaren

Türkler tarafından ideal bir yerleşim bölgesi olarak seçilen Eskişehir ve çevresi, Osmanlı dönemi de dahil olmak üzere uzun yıllar boyunca bu özelliğini korumuştur.

Tarihi süreç içerisinde, Cengiz Han döneminden itibaren Asya'daki siyasi boşlukları iyi değerlendirerek, çeşitli dönemlerde hemen hemen bütün Türk coğrafyalarına ve Türkistan, Kırım ve Kafkasya gibi bölgelere hâkim olan Moğolların kurdukları devletler kısa süre içerisinde Türkleşmiştir. Altın Orda Devleti bu duruma örnek olarak gösterilebilir. XIII. ve XIV. yüzyıllarda siyasi, iktisadi ve kültürel açıdan sadece Doğu Avrupa'nın değil bütün Türk dünyasının en önemli merkezlerinden biri olan Altın Orda Devleti, sahip olduğu güç sayesinde Ruslar'ın güneye inmesini engellediği gibi Ruslar üzerinde hâkimiyet de kurmuştur. Altın Orda zamanında küçük bir knezlik olan Rusya, Altın Orda'nın güçlü olduğu dönemlerde ona bağlı kalmış, teşkilatlanmasını tamamlamış ve Altın Orda'nın karışık olduğu dönemlerde ise yayılcı bir politika izlemiştir. Nitekim Altın Orda'nın çeşitli sebeplerle zaman içerisinde zayıflayarak yıkılması, Rusların güçlenmesini ve ilerlemesini kolaylaştırmıştır. Rus Çarlığı, coğrafi konumu itibari ile önce Karadeniz'in kuzeyini ele geçirmek sonra da batıda Boğazlara ve Balkanlar'a, doğuda Kafkasya'ya hâkim olarak güneye inme siyasetini takip etmiştir. Jeopolitik konumu itibari ile Kırım, Rus topraklarının Karadeniz ve Akdeniz havzasına açılmasının tek yoludur. XVI. yüzyılın ortalarında yeni bir siyasi güç olarak ortaya çıkan Ruslar, kısa süre içerisinde önemli başarılar elde ederek, Kırım ve Kafkasya bölgelerine hâkim olmaya başlamışlardır.

Altın Orda Devleti'nin yıkılması ve ardından zamanla Kırım Hanlığı'nın ve bölgenin Rusların eline geçmesi, Osmanlı Devleti'nin başta Boğazlar ve İstanbul olmak üzere, bütün topraklarını Rus tehdidinde maruz bırakmıştır. 1774'te Kırım Hanlığı'nın kaybedilmesinden sonra Osmanlı Devleti'nin doğu ve kuzey sınırlarının gü-

venliği ancak Kafkasya'nın kontrolü ile sağlanabileceği için Osmanlı Devleti, Kafkasya'ya daha fazla önem vermeye başlamıştır. Kırım'ın kaybını içine sindiremeyen Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı harekete geçmişse de 1806-1812 tarihleri arasında yapılan Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda bölgede önemli bir değişiklik olmamıştır. Ancak 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti Kafkasya'daki bütün haklarından vazgeçmiştir. Böylece Osmanlı Devleti bölgeden tamamen uzaklaşırken, Kafkasya da kendi kaderi ile baş başa kalmıştır. Bundan sonra Rusya, hukuken kendisine ait kabul ettiği Kafkasya'yı, fiilen de ele geçirebilmek için her türlü insani duygudan uzak olarak, hâkimiyetini kan ve ateş ile gerçekleştirmek için harekete geçmiştir.

Rusya, Kırım ve Kafkasya'da ele geçirdiği yerlerdeki nüfuz ve hâkimiyetinin kesinleşmesi için çok yönlü sömürge, iskân ve asimile politikası izlemeye başlamıştır. Takip edilen politikanın esasını; demografik üstünlük sağlamak, bölgenin verimli ekonomik kaynaklarına sahip olmak, Osmanlı Devleti'ne taraftar olan kitleyi her ne şekilde olursa olsun bölgeden uzaklaştırmak, Müslüman nüfusun dini ve kültürel değerlerini bozmak ve böylece onların dinamizmini sağlayan bu değerlerden kopararak Ruslaştırılmasına zemin hazırlamak oluşturmuştur.

Rusların bölgede kazandıkları her askeri başarı, beraberinde tehciri getirmiştir. Bölgenin gerçek sahipleri olan Müslüman Türkler çeşitli bahanelerle ya Sibirya'ya ya da Osmanlı Devleti'ne göçe zorlanmışlardır. Sonuçta, 1783'te Kırım'ın Rusya'ya ilhakından hemen sonra Rusların Kırım ve Kafkasya'da ele geçirdikleri bölgelerdeki Müslüman halka karşı uyguladıkları baskı politikaları, bu bölgelerden Osmanlı Devleti'ne göç hareketlerini başlatmıştır. Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne

yönelik olarak başlayan göçler, bazen hızlanarak, bazen de yavaşlayarak yıllar boyunca devam etmiştir.

Kırımlıların ya da Tatarların kendi vatanlarından göç etmeleri, Osmanlı Devleti'ne yönelik ilk Müslüman göçüdür. XIX. yüzyılın ortalarına kadar, özellikle de 1860'larda yapılan göçlerle Kırım Tatarları Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerine ve aynı zamanda Rumeli bölgesine de iskân edilmişlerdir. Ancak Rumeli bölgesine yerleştirilen Tatarlar, daha vatanlarından ayrılalı yirmi yıl bile olmadan, artık Bulgaristan ya da Romanya haline gelmiş olan iskân yerlerinde, kendilerini tekrar Hıristiyan idaresi altında bulmuşlardır. Sonuçta, bu insanların çoğu, özellikle de Dobruca ve Bulgaristan'a yerleşmiş olan Tatarların büyük bir kısmı, ikinci bir hicretle Anadolu'ya göç etmişlerdir.

Osmanlı Devleti kuruluş döneminden itibaren, buldukları yerlerde dini, siyasi ve ekonomik baskılarla bunalan insanların sığınağı olmuştur. XIII. ve XIV. yüzyıllarda Bizans'ın baskısından kurtulmaya çalışanların sığındıkları Osmanlı toprakları, XV. yüzyıldan başlayarak, Avrupa ve Asya'nın mazlum milletlerinin de sığınağı olmuştur. Göçmenlerin dini ve vicdani kanaatlerine bakılmaksızın, kendilerine rahat ve huzurlu bir hayat sürmeleri için gerekli ortamı hazırlayan Osmanlı Devleti, Türk-İslam unsurunun mecburi göçe tâbi tutulma politikası karşısında kendisine sığınan göçmenlere, insani duygular başta olmak üzere çeşitli sebeplerle kapılarını açmıştır.

Osmanlı Devleti, devletin ve göçmenlerin çıkarlarını koruyabilmek, göçe belirli bir sistem kazandırabilmek amacıyla, göç edeceklerle ilgili bazı kriterler belirlemiştir. Osmanlı Devleti göç için koymuş olduğu kriterlere uygun olan her isteği kabul etmiştir.

Osmanlı topraklarına gerek deniz, gerek kara ve gerekse demiryolu ile gelmiş olan göçmenler önce geçici iskân bölgelerine daha sonra da sürekli olarak kalacakları yerlere intikal ettirilmişler ve iskân edilirlerken de belirli bir programa uyulmaya çalışılmıştır. Birbirinden tamamen farklı bölgelerden gelen göçmenlerin iskân yerlerini tespit etmede gelenek ve kültürleri önemli bir rol oynamış, göçmenlerden çoğu coğrafi bakımdan genellikle asli vatanlarına benzerlik arz eden yerlerde yerleşmeye çalışmışlardır. İskânlarda öncelikle devlete ait boş arazilerle, vakıf arazileri kullanılmıştır. Bu amaçla belirlenen arazilerde ne kadar kişinin iskân edilebileceği kararlaştırıldıktan sonra, göçmenlerin de bölgeyi beğenmeleri durumunda iskân yapılmıştır.

Anadolu'nun hemen her bölgesine göçmen yerleştirilmiş olmasına rağmen, boş arazilerin fazla olması, demiryolu gibi ulaşım imkânlarına sahip olması ve iklim özelliklerinin göçmenlere uygunluğu gibi bazı sebepler yüzünden özellikle Eskişehir, Adapazarı, İzmit, İzmir, Bursa ve Adana gibi bazı bölgelere yoğun iskân yapılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin toprak kaybetmeye başlamasından itibaren, özellikle de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan başlayarak günümüze kadar devam eden bir süreç içerisinde, sınırların dışarısında kalanlar Orta Anadolu'da Eskişehir ve çevresine yerleşmeyi uygun ve güvenli görerek, kalabalık gruplar halinde gelerek buraya yerleşmişlerdir. Görüldüğü gibi, XVI. yüzyıldan itibaren Kırım ve Kafkasya bölgesinde Rusların güçlenmeye ve etkili olmaya başlaması ile birlikte bu bölgelerden ve Osmanlı Devleti'nin kaybettiği topraklardan Anadolu'ya yönelik olarak yapılan göçlerde de Eskişehir yöresi göçmenlerin yerleştirildiği önemli merkezlerden biri olmuştur. Eskişehir'e yerleştirilen bu göçmenler arasında Tatarlar önemli bir yer tutmaktadır. Orta Anadolu'nun önemli bir ticaret merkezi olan Eskişehir'de Tatarlar, nüfusun

büyük bir yüzdesini oluşturmakta olup Eskişehir, köyleri ve şehir merkezi ile en fazla Kırım Tatarının bulunduğu ilimizdir.

Eskişehir yöresine yerleşen Tatarlar, ilk dönemlerde çeşitli sıkıntılarla karşılaşmışlardır. Şöyle ki: Devlet, göçmenlerin saraya ve evkafa ait olan arazilere yerleşmelerine izin vermiştir ancak bu araziler genellikle bataklıklarla kaplı olduğundan, buralar sıtma gibi hastalıkların ölüm saçtığı yerlerdir. Dolayısıyla buralara yerleşebilmek ve yurt tutabilmek hiç de kolay olmamış, büyük acılar ve kayıplar yaşanmıştır. Diğer yandan saraya ve evkafa ait olan araziler genellikle yerli halk tarafından mera olarak kullanıldığından, bu arazilerin göçmenlere tahsis edilmesi, göçmenlerle yerli halk arasında anlaşmazlıklara ve yerli halk arasında hoşnutsuzluklara neden olmuştur. Aynı hoşnutsuzluk ve anlaşmazlık, ilk gelen göçmenlerle sonradan gelen göçmenler arasında da yaşanmıştır. Bunların dışında göçmenlerin ev kurabilmeleri ve yaşamlarını sağlayabilmeleri için gerekli olan araç-gereçlerden mahrum olmaları da göçmenler için hayatı zorlaştıran faktörler arasında yer almıştır. Elbette yerli halk ile göçmenler arasında başta uyum problemi olmak üzere birçok sosyal ve ekonomik sorunlar yaşanmıştır. Ancak Tatar muhacirleri yabancılık, yokluk ve çaresizlik içerisinde, yaşanan bütün olumsuz şartlara rağmen yurt tutmaya çalışmışlar, yerleşecekleri yerlerin seçiminde titiz davranmaya çalışmışlar ve genelde yerleştikleri köylerin ilk kurucuları olmuşlardır. Buraya kadar saydığımız yaşanan tüm olumsuz ve zor şartlara bir de Osmanlı Devleti'nin o dönemlerde içinde bulunduğu savaş ve yokluk yılları da eklenince, göçmenler türlü zorluklar ile yaşamak zorunda kalmışlar, çeşitli sıkıntılar çekmişlerdir. Bir yanda arkada bıraktıkları diğer yakınlarının kaygısı, diğer yanda devam eden savaşlar ve yokluk, dertlerini daha da arttırmıştır. İçlerinden bazıları savaş yıllarında Galiçya, Yemen, Çanakkale ve Kurtuluş Savaşlarına katılarak

şehit veya gazi olmuşlardır. Savaş yıllarında gerek bizzat savaşa katılmak yoluyla, gerekse de ellerinden geldiğince maddi ve manevi yardımlarını esirgememişlerdir.

Eskişehir'e yapılan göç ve iskânların, Eskişehir'in nüfusu, kültürel, ekonomik ve sosyal yapısı üzerinde önemli etkileri olmuştur. Her şeyden önce Eskişehir nüfusunda önemli derecede artışlar meydana gelmiş ve bu durum kentte yeni mahallelerin ve yerleşim alanlarının açılmasına, kentin büyümesine yol açmıştır. Kentte bulunan Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşan Gayr-i Müslim nüfusun da zamanla kentten ayrılmasına karşılık, Müslüman göçmenlerin kente yerleşmesi neticesinde Eskişehir nüfusu, tamamen Müslümanlardan oluşan bir karakter kazanmıştır.

Diğer yandan özellikle Kırım Tatarları tarımsal faaliyetlerde oldukça başarılı olup, Eskişehir'de bir nevi modern tarımın öncüsü olmuşlardır. Eskişehir'in yerli halkı, o döneme kadar kullanmadıkları birçok tarım tekniğini ve aletini Tatar göçmenlerden öğrenmişlerdir. Bu durum, Eskişehir'de tarım, hayvancılık ve ticari faaliyetlerin gelişmesine yol açmış ve şehrin ekonomisini olumlu yönde etkilemiştir. Aynı şekilde Kazan Tatarları, Eskişehir'de özellikle kuyumculuğun gelişmesine olumlu katkı sağlamışlardır. Mesleki açıdan gerekli çalışma ortamını kent merkezinde bulan göçmenler, kentin büyümesini ve kentte ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmesini sağlamışlardır. Diğer yandan Tatar göçmenlerden bazıları göç sırasında mallarını satarak yollarında getirdikleri bir miktar sermaye sayesinde ticari hayata da damgalarını vurmuşlar ve çeşitli işletmeler kurmuşlardır. Örneğin, Eskişehir sanayisinde önemli bir yere sahip olan soba üretimi, göçmenlerin bu işin tekniğini öğretmeleri ile gelişmiştir.

Göçmenler, Eskişehir'de kültürel ve sosyal hayatın canlanmasına da yol açmışlardır. Göçmenler, geldikleri bölgelerin kendilerine has giyim-kuşam, dil, yemek

ve beslenme alışkanlıkları, eğlence gibi bazı gelenekleri ile şehrin kültürel dokusunu önemli derecede etkilemişlerdir. Eskişehir yöresine de yerleştirilen Tatar muhacirleri, günümüze kadar kendi geleneksel kültürlerini sürdürmenin yanı sıra, yerli halktan da etkilenip veya onları da etkileyerek, yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Örneğin, özellikle son yıllarda düzenli olarak yapılan 18 Mayıs'ta Kırım Tatarlarının ve 21 Mayıs'ta da Çerkezlerin sürgününü anma etkinlikleri, bütün şehir halkının katılımı ile gerçekleştirilmektedir.

Kırım'dan, Kafkasya'dan, Balkanlar'dan gelerek Eskişehir'e yerleşen muhacirlerin oluşturduğu kültürel doku, 1800'lü yıllardan itibaren göçmenlere alışık olan Eskişehir'de öylesine kökleşmiştir ki meselâ, günümüzde Eskişehir Mutfağı denilince, akla ilk olarak Tatarlara özgü bir yemek olan çibörek gelmektedir. Eskişehir'de son dönemde "Kırım Kültür Evi"nin oluşturulması ve benzeri faaliyetlerin artması, Eskişehir'de oluşan kültürel dokuyu, birlikte ve kardeşçe yaşamayı, örf ve âdetlere saygıyı göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Göçmen kenti olarak da kabul edebileceğimiz Eskişehir'de oluşan kültürel doku, Eskişehir'i cazip ve yaşanılabilir bir kent kılmakta ve günümüzde de çeşitli bölgelerden Eskişehir'e bireysel olarak yapılan Tatar göçleri devam etmektedir.

KAYNAKÇA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ BELGELERİ (Fon Kodlarının Açılımları ve Açıklamaları “Kaynakların Tanıtımı” kısmında verilmiştir.)

A.MKT.DV, 203/2.	DH.MKT, 1889/113.
A.MKT.MHM, 505/5.	DH.MKT, 1903/88.
A.MKT.MHM, 517/13.	DH.MKT, 1964/24.
A.MKT.MHM, 518/8.	DH.MKT, 2013/33.
A.MKT.MHM, 521/20.	HAT, 1010/42415.
A.MKT.MHM, 521/31.	İD, 986/71.
A.MKT.MHM, 521/34.	İ.DH, 1306-1311/M/45.
A.MKT.MHM, 522/32.	İ.DH, 1322.
A.MKT.MHM, 525/37.	İ.DH, 74289.
A.MKT.MHM, 519/14.	İ.HUS, 111-1321/N/14.
A.MKT.UM, 467/47.	İ.HUS, 136-1323/ L/8.
A.MKT.UM, 552/45.	İ.MM, 2743.
A.MKT.UM, 557/95.	İ.ŞD, 110/6624.
C.DH, 2157.	ŞD, 1583/7.
DH.EUM, 5.Şb.64/4.	ŞD, 2574/27.
DH.MKT, 350/21.	Y.Mtu, 36/102.
DH.MKT, 358/80.	Y.PRK.DFE, 1/100.
DH.MKT, 516/62.	Y.PRK.ZB, 13/64.
DH.MKT, 1867/57.	Y.S.H.D. 255/64.

BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ BELGELERİ

BCA, 1.2..20 - 30..18.1.1 – 97-1.

BCA, 45.74..36 – 272..0.0.12.

BCA, 45.78..9 – 272..0.0.12.

BCA, 54.134..11 – 272..0.0.12.

BCA, 54.134..16 – 272..12.

BCA, 77.39..5 – 272..0.0.14.

BCA, 77.40..16 – 272..0.0.14.

BCA, 78.43..14 – 272..0.0.14.

TAHRİR DEFTERLERİ

149 Numaralı “Defter-i Mufassal-ı Liva-yı Turgud” Defteri,

76 Numaralı “Defter-i Mufassal-ı Yörükân-ı Ankara” Defteri,

438 ve 166 Numaralı “Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu” Defterleri,

TD 16 Numaralı “Sivas Yörükân” Defteri.

SALNÂMELER

Hicri 1303 Hüdâvendigâr Vilâyet Salnâmesi.

TEZLER

CİHAN, Cihat, **Sosyal ve İdari Açıdan Türk ve Moğol Kültürlerinin Etkileşimi,**

Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocatepe Üniversitesi, Afyon, 2000.

DEMİR, Dilek, **Danışmendli Sahasındaki Konargöçerler ve Faaliyetleri,** Basıl-

mamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2003.

- ERSOY, İlhan, **Diaspora ve Kimlik: Eskişehir ve İstanbul'da Yaşayan Kırım Tatarları'nda Çoklu Kültürel Kimliğin İfade Alanı Olarak Tepreş**, Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2008.
- ERTANE BAYDAR, Arzu Sema, **Eskişehir ve Yöresi Kırım Tatar Ağızı**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, 1999.
- GÖKÇEBAY, Özcan, **Türkiye'ye Yerleşen Tatarlarda Dini Hayat ve Âdetler (Konya Yöresi Örneği)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Konya, 2006.
- KIRLI, Engin, **19. ve 20. Yüzyılda Eskişehir'e Yapılan Göçler**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir, 2001.
- PAŞAOĞLU, Derya Derin, **Nogaylar, Nogay Göçleri ve Türkiye'deki İskânları**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2009.
- SAV, Hasan, **1240 - 1256 Yılları Arasında Anadolu Selçuklu - Moğol İlişkileri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 1999.
- YILMAZEL, Ali Fuad, **19. Yüzyılda Kafkasya'dan Osmanlı Topraklarına Göç ve İskân Hareketleri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2000.

MATBU VE TETKİK ESERLER, MAKALELER

- ABBASLI, Nazile, **Ufukların Efendisi Cengiz Han**, 1. baskı, İstanbul, Bilge Karınca Yay., 2007.
- ABÛ'L-FARAC, Gregory, **Abû'l - Farac Tarihi**, C. II, Çev. Ömer Rıza Doğrul, 3. baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 1999.

- AĞALDAĞ, Sebahattin, “Moğol Devleti”, **Türkler**, C. X, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 265 - 277.
- AĞAT, Nurettin, “Eski Türk Boylarından Tatarlar ve Ulusal Tarihimiz”, **Emel Dergisi**, Sayı: 114, İstanbul, 1979, s. 31 - 38.
- AĞANOĞLU, H.Yıldırım, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Balkanlar’ın Makus Talihi Göç**, 1. baskı, İstanbul, Kum Saati Yay., 2001.
- AKA, İsmail, “Timurlular”, **Türkler**, C. X, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 517 - 533.
- AKBIYIK, Hayrunnisa A., “Cengiz Han Sonrası Asya’ında Politik Geleneğe Dair”, **Türkler**, C. X, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 287 - 297.
- AKNERLİ GRİGOR, **Moğol Tarihi**, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1954.
- ALBEK, Suzan, **Dorylaion’dan Eskişehir’e**, 1. baskı, Eskişehir, Eğitim Sağlık ve Bilimsel Araştırma Vakfı Yay.,1991.
- ALKAYA, Ercan, “Mişer Tatarları”, **Türkler**, C. XX, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 58 - 63.
- ALLWORTH, Edward, **The Tatars Of Crimea: Return To The Homeland**, Duke University Press, USA, 1998.
- ALTINSAPAN, Erol, “Tarihsel Gelişim Sürecinde Eskişehir Bölgesindeki Ortaçağ Türk Yerleşimleri ve Yapısal Boyutu”, **Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Eskişehir, 1999, C. I, s. 1 - 16.
- ANDİCAN, A. Ahat, **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya**, 1. baskı, İstanbul, Doğan Yay., 2009.
- ARIKAN, Sabri, **Kırım’daki Soykırımı Unutmayınız**, 1. baskı, Ankara, 1994.

- ARSLAN, Hüseyin, **16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün**, 2. baskı, İstanbul, Kaknüs Yay., 2001.
- ARSLANOĞLU, Necmi, **Şınlama**, 1. baskı, Eskişehir, 2004.
- AŞIKİ, Derviş Ahmed, **Aşıkpaşaoğlu Tarihi**, Haz. A. Nihal Atsız, 1. baskı, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1985.
- ATSIZ, H. Nihal, **Makaleler - I**, 2. baskı, İstanbul, İrfan Yay., 1997.
- ATUK, Ahmet, **Eski Kartpostallarda Eskişehir**, Eskişehir, 2004.
- BABİNGER, Franz - KÖPRÜLÜ, Fuad, **Anadolu'da İslamiyet**, 2. baskı, İstanbul, İnsan Yay., 2003.
- BABUŞ, Fikret, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik - Sosyal Politikalar Çerçevesinde Göç ve İskân Uygulamaları**, 1. baskı, İstanbul, Ozan Yay., 2006.
- BALA, Mirza, "Kırım Hanlığı", **İslam Ansiklopedisi**, C. VI, MEB Yay., Eskişehir, 1997, s. 746 - 762.
- BALA, Mirza, "Kırım", **İslam Ansiklopedisi**, C.VI, MEB Yay., Eskişehir, 1997, s. 741 - 746.
- BARKAN, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolonizatör Türk Dervişleri", **Türkler**, C. IX, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002,
- BARTHOLD, W., "Cengiz Han", **İslam Ansiklopedisi**, C. VI, MEB Yay., Eskişehir, 1997, s. 91 - 98.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Yayın No: 42, İstanbul, 2000.
- BAYAR, Muharrem, **Karakeçili Yörük Aşireti'nin Eskişehir'e İskânı**, 1. baskı, İstanbul, 2004.

- BAYKARA, Tuncer, **Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, 1. baskı, İstanbul, IQ Yay., 2004.
- BAYRAK, M. Orhan, **Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu**, 2. baskı, İstanbul, 1982.
- BAYRAKTAR, Hilmi, “Kırım ve Kafkasya’dan Adana Vilayetine Yapılan Göç ve İskânlar (1869 - 1907)”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 22, Konya, 2007, s. 405 - 434.
- BEKTÖRE, Yalkın, **Tepreş**, 1. baskı, Eskişehir, Kırım Folklor Derneği Yay., 1990.
- BEKTÖRE, Yalkın, “Günümüzde Tepreş”, **Eskişehir Kırım Postası**, S. 6, Eskişehir, Eylül 1999, s. 12 - 13.
- BİCE, Hayati, **Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler**, 1. baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1991.
- BİLİM, Cahit, “XIX. Y.Y.’da Eskişehir’de Bir Mahalleye ad Verilmesi ve Mahalle- nin Demografik Yapısı”, **Tarihte Eskişehir Sempozyumu - I**, Eskişehir, 2001, s. 61 - 68.
- BODMER, Jean - Pierre, “Selçuklular Anadolu’da”, **Cogito**, S. 29, İstanbul, 2001, s. 33 - 48.
- BULDUK, Üçler, “Çorum Sancağı’nın Osmanlı İdarî Teşkilatındaki Yeri - I”, **OTAM**, S. 3, Ankara, 1992, s. 129 - 167.
- BULDUK, Üçler, “İdari ve Sosyal Açından Karakeçili Aşiretleri ve Yerleşmeleri”, **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, S. 30, Ankara, 1992, s. 129 - 167.
- BURYAKOV, Yuriy F., “Timur, Timurlular ve Bozkırın Türk Göçebeleri”, **Türkler**, C. X, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 534 - 539.
- CAFEROĞLU, Ahmet, **Türk Kavimleri**, 2. baskı, İstanbul, Enderun Yay., 1988.

- CAHEN, Claude, **Osmanlılardan Önce Anadolu**, 2. baskı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2002.
- CHALIAND, Gerard, **Göçebe İmparatorluklar Moğolistan'dan Tuna'ya**, 1. baskı, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 2001.
- ÇİHAN, Cihat, "Türk - Moğol Münasebetleri Açısından Tatarlar", **Prof. Dr. Kazım Yaşar Kopruman'a Armağan**, Ankara, 2003, s. 211 - 220.
- ÇİHAN, Cihat, "Türkler İle Moğolların İrkî Münasebetleri", **Türkler**, C.X, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 278 - 286.
- CLAVİJO, Ruy Gonzales de, **Anadolu Orta Asya ve Timur**, 1. baskı, İstanbul, Ses Yay., 1993.
- ÇAMURCU, Hayri - TAŞ, H. İbrahim, "Cumhuriyet Döneminde Eskişehir İli Nüfusunun Seyri", **I. Uluslararası Dünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu**, Eskişehir, 2005, s. 257 - 269.
- ÇETİN, Çulpan Zaripova, "Kazan Tatarlarında Giyim - Kuşam Kültürü", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. I, S. 2, 2008, s. 72 - 82.
- ÇETİN, Çulpan Zaripova, "Tatar Türklerinin Düğün Geleneği", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. II, S. 3, Ankara, 2005, s. 92 - 119.
- DARKOT, Besim, "Eskişehir", **İslam Ansiklopedisi**, C. IV, MEB Yay., Eskişehir, 1997, s. 384 - 387.
- DELİÖMEROĞLU, Yakup, **Tatarlar ve Tataristan**, 1. baskı, Ankara, Avrasya Kalkınma Derneği Yay., 1997.
- DEMİREL, Muammer, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Eskişehir'e Yerleştirilen Göçmenler", **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 28, Erzurum, 2005, s. 311 - 319.

- DEVLET, Nadir, **Liderliğin Efendisi Cengiz Han**, 1. baskı, İstanbul, Güzel Dünya Yay., 2007.
- DEVLET, Nadir, “Tataristan Cumhuriyeti”, **Türkler**, C. XX, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 48 - 57.
- DEVLET, Nadir, “Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri”, **Türkler**, C. XX, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 15 - 47.
- DİKİCİ, Mehmet, **Anadolu’da Türkler (Anadolu’ya Türk Göçleri)**, 1. baskı, İstanbul, Burak Yay., 1998.
- DOĞRU, Halime, **XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı**, Eskişehir, 2005.
- DOĞRU, Halime, **Osmanlı İmparatorluğunda Yaya - Müsellem - Taycı Teşkilatı (XV. ve XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı)**, 1. baskı, İstanbul, Eren Yay., 1990.
- DOĞRU, Halime, “XX. Yüzyıla Girerken Eskişehir’de Kaza ve Belediye Yönetimi İle Nüfus Hareketi”, **Anadolu Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 2, S. 1, Eskişehir, 1989, s. 183 - 223.
- D’OHSSON, A. Konstantin, **Moğol Tarihi Denizler İmparatoru Cengiz**, 1. baskı, Çev. Bahadır Apaydın, İstanbul, Güzel Dünya Yay., 2008.
- EBU’L - GAZİ BAHADIR HAN, **Şecere-i Türkî (Türk’ün Soy Ağacı)**, 1. baskı, Çev. Rıza Nur, Sadeleştiren: Yunus Yiğit, İstanbul, İlgi Kültür Sanat Yay., 2009.
- ELBİR, H. Tevfik, **57 Mahallesiyle Eskişehir**, 1. baskı, Eskişehir, 1971.
- EMECEN, Feridun M., **İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası**, 1. baskı, İstanbul, Kitabevi Yay., 2001.

- ERGİN, Muharrem, **Orhun Abideleri**, 19. baskı, İstanbul, Boğaziçi Yay., 1995.
- ERKAN, Süleyman, **Kırım ve Kafkasya Göçleri**, 1. baskı, Trabzon, K. T. Ü. Kafkasya ve Orta Asya Uygulama ve Araştırma Merkezi, 1996.
- ERKAN, Süleyman, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Devletlerin Müdahaleleri”, **Osmanlı**, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 612 - 631.
- ERŞAHİN, Seyfettin, “Rusya’da Müslümanlar: Tatar Kavimlerinin Tarihçesi”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXXV, Ankara, 1996, s. 561 - 602.
- ERTİN, Gaye, **Eskişehir Kentinde Yerleşmenin Evrimi**, 1. baskı, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yay., 1994.
- EVLİYA ÇELEBİ, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, C. II, İstanbul, 1970.
- FISHER, Alan, **Kırım Tatarları**, 1. baskı, İstanbul, Selenge Yay., 2009.
- FISHER, Alan, “Kırım Tatarları - I”, Çev. Eşref Bengi Özbilen, **Emel Dergisi**, S. 117, İstanbul, 1980, s. 13 - 23.
- FİNDLEY, Carter V., **Dünya Tarihinde Türkler**, 1. baskı, İstanbul, Kitap Yay., 2006.
- FİRUZOĞLU, Safarov Rafik, “Kırım ve Kafkasya’dan Osmanlı İmparatorluğu’na Göçler”, **Osmanlı**, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 687 - 695.
- GALSTYAN, A. G., **Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar**, 1. baskı, İstanbul, Yeditepe Yay., 2005.
- GELİBOLULU MUSTAFA ÂLİ EFENDİ, **Kitâbü’t - Tarih-i Kühül - Ahbâr**, C. I, Haz. A. Uğur, A. Gül, M. Çuhadar, İ. H. Çuhan, Kayseri, 1997.

- GENÇ, Nevin, “Sultanönü Sancağı İcmal Defteri”, **Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. III, S. 2, Eskişehir, 1991, s. 93 - 118.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, **Rumeli’de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân**, İstanbul, 1957.
- GÖKBİLGİN, Özalp, **1532 - 1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı’nın Siyasi Durumu**, Ankara, 1973.
- GÖKÇE, Cemal, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti**, 1. baskı, İstanbul, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, 1979.
- GÖZAYDIN, Ethem Feyzi, **Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçleri**, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1948.
- GRİGORİANTZ, Alexandre, **Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnografik Bir Sentez**, 1. baskı, İstanbul, Sabah Yay., 1999.
- GÜL, Muammer, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Moğol Hakimiyeti**, 1. baskı, İstanbul, Yeditepe Yay., 2005.
- GÜLENSOY, Tuncer, “Anadolu’da Moğolca Yer Adları ve Rumeli’de İzleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, C. II, İstanbul, 1981.
- GÜLSOY, Ufuk, **1828 - 1829 Osmanlı - Rus Savaşı’nda Rumeli’den Rusya’ya Göçürülen Reâya**, 1. baskı, İstanbul, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 1993.
- GÜNAY, Umay Türkeş, **Türklerin Tarihi - Geçmişten Geleceğe**, 2. baskı, Ankara, Akçağ Yay., 2007.
- GÜNEŞ, İhsan - YAKUT, Kemal, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Eskişehir (1840 - 1923)**, 1. baskı, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay., Eskişehir, 2007.

- GÜNEŞ, Fatime, “Yoksulluk ve Belediyeden Yardım Alan Haneler: Eskişehir Örneği”, **I. Uluslararası Dünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu**, Eskişehir, 2005, s. 511 - 527.
- HABLEMİTOĞLU, Necip, **Kırım’da Türk Soykırımı**, 1. baskı, İstanbul, IQ Yay., 2002.
- HALAÇOĞLU, Ahmet, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri (1912-1913)**, 2. baskı, Ankara, TTK Yay., 1995.
- HALAÇOĞLU, Ahmet, “Balkan Savaşlarında Anadolu’ya Yönelik Göçler ve Sonuçları”, **Osmanlı**, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 669 - 675.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, 1. baskı, Ankara, TTK Yay., 1988.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, **Türkiye’nin Derin Kökleri Osmanlı Kimliği ve Aşiretler**, 1. Baskı, İstanbul, Babıali Yay., 2010.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “Kolonizasyon ve Şenlendirme”, **Osmanlı**, C.IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 581 - 586.
- HARTOG, Leo De, **Cengiz Han Dünyanın Fatihisi**, Çev. Serkan Uzun, 1. baskı, Ankara, Dost Kitabevi, 2003.
- Hayat Tarih Mecmuası**, “Eskişehir”, Sayı: 9, İstanbul, 1967, s. 117 - 122.
- İŞİK, Cahit - ŞANLIER, Kenan, **Sosyo - Ekonomik Gelişmede Eskişehir Nereden Nereye**, Eskişehir, 1988.
- İBN-İ BATTUTA, **İbn Battuta Seyahatnamesi**, Çev. A. Sait Aykut, 4. baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2010.
- İNALCIK, Halil, “Kırım Hanlığı”, **İslam Ansiklopedisi**, C. XXV, MEB Yay., İstanbul, 2002, s. 450 - 455.

- İPEK, Nedim, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, 2. baskı, Ankara, TTK Yay., 1999.
- İPEK, Nedim, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, 1. baskı, Trabzon, Serander Yay., 2006.
- İŞCAN, Nejat, **Sivil Mimarlık Örneği Evlerimiz**, Eskişehir, 2009.
- JORGA, Nicolae, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Nilüfer Epçeli, C.I, Yeditepe Yay., İstanbul, 2005.
- KAFALI, Mustafa, **Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul, 1976.
- KAFALI, Mustafa, "Altın Orda Hanlığı", **Türkler**, C. VIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 397 - 410.
- KAFESOĞLU, İbrahim, "Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi", **İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S. 8, İstanbul, 1953, s. 105 - 136.
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk-İslam Sentezi**, 3. baskı, İstanbul, Ötüken Yay., 1999.
- KALKAN, Mustafa, "Türk - Moğol Kavimleri Arasında Tatarlar ve Menşei Meselesi", **Türk Kültürü**, XXXIV/393, Ankara, 1996.
- KAMALOV, İlyas, **Moğolların Kafkasya Politikası**, 1. baskı, İstanbul, Kaknüs Yay., 2003.
- KAMALOV, İlyas, **Avrasya Fatih Tatarlar**, 1.baskı, İstanbul, Kaknüs Yay., 2007.
- KARAKUŞ, Bünyamin, **Osmanlı - Kırım Münasebetleri Çerçevesinde 2. Viyana Kuşatması**, 1. baskı, Eskişehir, Eskişehir Kırım Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yay., 2007.

- KARASU, Cezmi, “Kırım Savaşı Sonrasında Kırım’dan Dobruca’ya Göçlere İlişkin Bazı Notlar”, **Prof. Dr. Yavuz Ercan’a Armağan**, Ankara, Turhan Yay., 2008, s. 595 - 602.
- KARAŞ, Ertuğrul, “Boyacıoğlu Köyü”, **Eskişehir Kırım Postası**, S. 35, Eskişehir, Kasım 2009, s. 8 - 10.
- KARAŞ, Ertuğrul, “Kalkanlı Köyü”, **Eskişehir Kırım Postası**, S. 31, Eskişehir, Mayıs 2008, s. 10 - 12.
- KARAŞ, Ertuğrul, “Lütfiye Köyü”, **Eskişehir Kırım Postası**, S. 34, Eskişehir, Mayıs 2009, s. 19 - 20.
- KARAŞ, Ertuğrul, “Ortaklar Köyü”, **Eskişehir Kırım Postası**, S. 36, Eskişehir, Mayıs 2010, s. 8 - 10.
- KARAŞ, Ertuğrul, “Paşakadın Köyü”, **Eskişehir Kırım Postası**, S. 33, Eskişehir, Mart 2009, s. 16 - 17.
- KARAŞ, Ertuğrul, “Çukurhisar Köyü”, **Eskişehir Kırım Postası**, S. 37, Eskişehir, Ocak 2011, s. 5 - 6.
- KARATAY, Osman, “Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları (Altın Orda Öncesi Dönem)”, **Karadeniz Araştırmaları**, S.3, Çorum, Karam Yay., 2004, s. 1 - 70.
- KARPAT, Kemal, **Osmanlı Nüfusu (1830 - 1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Çev. Bahar Tırnakçı, 1. baskı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2003.
- KARPAT, Kemal, **Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, 1. baskı, İstanbul, Timaş Yay., 2010.
- KAŞGARLI MAHMUT, **Divanü Lûgat-it - Türk Tercümesi**, Çev. Besim Atalay, C. I, Ankara, Türk Dil Kurumu, 1985.

- KAŞIKÇI, Nihat - YILMAZ, Hasan, **Orta Asya - Anadolu Göç Coğrafyası Tanrı Dağları'ndan Malazgirt'e (Şehirler - Devletler - İz Bırakanlar)**, 3. baskı, Ankara, Türkkar Yay., 2001.
- KEFELİ İBRAHİM EFENDİ, **Tevarih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerininindir**, Haz. İsmail Otar, 1. Baskı, Eskişehir, 2005.
- KERİMULLİN, Ebrar, **Tatarlar - İsmimiz ve Kimliğimiz**, Çev. Zeynep Sarıuşık, 1. baskı, İzmir, İrfan Kültür ve Eğitim Merkezi Yay., 1998.
- KIRIMLI, Hakan, **Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)**, 1. baskı, Ankara, TTK Yay., 1996.
- KIRIMOĞLU, Mustafa Abdülcemil, **Kırım Tatar Milli Kurtuluş Hareketinin Kısa Tarihi**, Çev. Hakan Kırımlı, 1. baskı, Ankara, Kırım Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Genel Merkezi Yay., 2004.
- KİTAPÇI, Zekeriya, **Türk - Moğol Boyları Arasında İslamiyet**, 1. baskı, Konya, Yedikubbe Yay., 2005.
- KOCACIK, Faruk, "XIX. Yüzyılda Göçmen Köylerine İlişkin Bazı Yapı Planları", **İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S. 32, İstanbul, 1979.
- KOCACIK, Faruk, "Rumeli'den Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Sonuçları", **Osmanlı**, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999.
- KOÇ, Yunus, **XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı**, 1. baskı, Ankara, Kültür bakanlığı Yay., 1989.
- KOÇ, Yunus, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfus Yapısı (1300 - 1900)", **Osmanlı**, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 535 - 549.
- KOÇKAR, M. Tekin, **Eskişehir Halkbilim Ürünleri**, 1. baskı, Eskişehir, Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Vakfı Yay., 1999.

- KÖPRÜLÜ, Fuad, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, 6. baskı, Ankara, TTK Yay., 1999.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, 11. baskı, Ankara, Akçağ Yay., 2009.
- KURBAN, İklil, **Yaşlı Tarihin Yangısı (Bulgar - Tatar Tarihi ve Medeniyeti)**, 1. baskı, İstanbul, AD Yay., 1998.
- KURAT, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)**, 4. baskı, Ankara, TTK Yay., 1999.
- KURAT, Akdes Nimet, **IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, 3. baskı, Ankara, Murat Kitabevi Yay., 2002.
- Kuruhöyük 1895**, Eskişehir Kazan Tatarları Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yay., Eskişehir, 2010.
- LAMB, Harold, **Moğolların Efendisi Cengiz Han**, Çev. A. Göke Bozkurt, 1. baskı, İstanbul, İlgı Kültür Sanat Yay., 2006.
- LINDNER, Rudi Paul, **Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar**, Çev. Müfit Günay, 1. baskı, Ankara, İmge Yay., 2000.
- LUCAS, Paul, **Voyage Du Sieur Paul Lucas Fait Par Ordre Du Ruy Dans La Grece, L'Asie Minure, La Macedonie Et I'Afrigue**, Paris, 1712.
- MAHMUD CELALEDDİN PAŞA, **Mir'at-ı Hakikat**, C. I, Hazırlayanlar: İ. Miroğlu, M. Derin, M. Halacoğlu, Ö. Akdaş, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1979.
- MAKSUDOĞLU, Mehmed, "TATARLAR: Moğol mu, Türk mü?", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 11 - 12, İstanbul, 1993 - 1994, s. 205 - 210.

- MAKSUDOĞLU, Mehmed, “Tatarlar Kimdir?”, **Emel Dergisi**, S. 214, Ankara, Ocak-Şubat 1996.
- MAKSUDOĞLU, Mehmed, **Kırım Türkleri**, 1. baskı, İstanbul, Ensar Yay., 2009.
- MANZ, Beatrice Forbes, **Timurlenk Türk - Moğol Kültür Harmanında Bir İmparator**, Çev. Zuhâl Bilgin, 1. baskı, İstanbul, Kitap Yay., 2006.
- MARSHALL, Robert, **Doğudan Yükselen Güç Moğollar**, Çev. Füsün Doruker, 1. baskı, İstanbul, 1996.
- MC CARTHY, Justin, **Ölüm ve Sürgün**, Çev. Bilge Umar, 2. baskı, İstanbul, İnkılâp Yay., 1995.
- Moğolların Gizli Tarihi**, Çev. Ahmet Temir, 3. Baskı, Ankara, TTK Yay., 1995.
- MÜNECCİMBAŞI AHMED DEDE, (**Sahaif’ül - Ahbar Fi Vekayi - ül A’sâr**) **Müneccimbaşı Tarihi**, C. I, Sadeleştiren: İsmail Erünsal, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1976.
- NAKRACAS, Georgios, **Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni 1922 Emperyalist Yunan Politikası ve Anadolu Felaketi**, Çev. İbrahim Onsunuğlu, 1. baskı, İstanbul, Belge Yay., 2003.
- NEŞRİ, Mehmed, **Kitab-ı Cihannüma (Neşri Tarihi)**, C. II, Haz. F. R. Unat, M. A. Köymen, 3. baskı, Ankara, TTK Yay., 1995.
- OCAK, A. Yaşar, **Babaîler İsyanı**, 2. baskı, İstanbul, Dergâh Yay., 1996.
- OĞUZOĞLU, Yusuf - EMECEN, Feridun, “Eskişehir”, **İslam Ansiklopedisi**, C. XI, Türkiye Diyanet Vakfı Araştırma Merkezi Yay., İstanbul, 1995, s. 398 - 401.
- OKTAY, Hasan, **Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar**, 1. baskı, İstanbul, Selenge Yay., 2007.

ORHONLU, Cengiz, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı**, 1. baskı, İstanbul, Eren Yay., 1987.

Osmanlı Devleti İle Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebete Dair Arşiv Belgeleri (1687 - 1908 Yılları Arası), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Yayın No: 3, Ankara, 1992.

ÖNDER, Selahattin, “2 Nolu Şer’iyye Sicili Işığında 1889 - 1891 Yıllarının Eskişehir’i”, **Tarihte Eskişehir Sempozyumu - I**, Eskişehir, 2001, s. 233 - 257.

ÖGEL, Bahaeddin, “Tatar”, **İslam Ansiklopedisi**, C. XII/I, İstanbul, 1995, s. 50 - 56.

ÖZCAN, Kemal, “Kırım Hanlığı'nın Kuruluş Süreci: Yarımada Tatar Hâkimiyetinin Tesisi”, **Karadeniz Araştırmaları**, S. 5, Çorum, Karam Yay., 2005, s. 26 - 36.

ÖZKAN, Fatma, **Osmaniye Tatar Ağzı**, 1. baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yay., 1997.

ÖZDEMİR, H. Ahmet, “Tatarların Kökeni Meselesi”, **Türkler**, C. VIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 434 - 440.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Moğollar”, **İslam Ansiklopedisi**, C. XXX, Türkiye Diyanet Vakfı Araştırma Merkezi Yay., İstanbul, 2005, s. 225 - 229.

ÖZÜBEK, Serhat, “100 Yıl Önce Kırım Tatarları”, **Eskişehir Kırım Postası**, S. 32, Eskişehir, Ekim 2008, s. 9 - 10.

QUENTİN, Simon de Saint, **Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245 - 1248)**, Çev. Erendiz Özbayoğlu, 1. baskı, İstanbul, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı Yay., 2006.

- PAKSOY, H. B., “Kırım Tatarları”, **Belgelerle Türk Tarihi**, S. 72, Ankara, 1991, s. 72 - 75.
- PİLANCI, Hülya, “Eskişehir Çevresindeki Yer Adları Üzerinde Bir İnceleme”, **I. Uluslararası Dünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu**, Eskişehir, 2005, s. 249 - 255.
- PİNSON, Mark, “Russian Policy And The Emigration Of The Crimean Tatars To The Ottoman Empire, 1854 - 1862”, **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, C. I, İstanbul, 1972, s. 37 - 56.
- REŞİDÜDDİN, Fazlullah, **Câmiat - Tevarih**, Neşr. Ahmet Ateş, Ankara, 1960.
- RORLİCH, Azade - Ayşe, **Volga Tatarları**, 1. baskı, İstanbul, İletişim Yay., 2000.
- ROUX, Jean - Paul, **Timur**, Çev. Ali Rıza Yalt, 1. baskı, İstanbul, Milliyet Yay., 1994.
- ROUX, Jean - Paul, **Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**, Çev. Aykut Kazancıgil - Lale Arslan Özcan, 1. baskı, İstanbul, Kabalcı Yay., 2007.
- RUNCIMAN, Steven, **Haçlı Seferleri Tarihi - III**, Çev. Fikret Işıltan, 2. baskı, Ankara, TTK Yay., 1992.
- SARAY, Mehmet, “Altın Orda”, **İslam Ansiklopedisi**, C. II, Türkiye Diyanet Vakfı Araştırma Merkezi Yay., İstanbul, 1989, s. 538 - 540.
- SARAÇOĞLU, Yücel, **Eskişehir Çevre İncelemesi**, 1. baskı, Eskişehir, 1974.
- SARAÇOĞLU, Hüseyin, “Eskişehir Kuzeydoğusundaki Kırsal Yerleşmelerin Etnik Kökenlerine Göre Dağılışı (Mihalıççık, Beylikova, Alpu ve Çevresi)”, **I. Uluslararası Dünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu**, Eskişehir, 2005, s. 195 - 201.

- SARICAOĞLU, Mehmet Esat, “İşkân-ı Muhacirin İ’ane Pulları (Osmanlı Devleti’nin Göçmen Harcamalarında Uyguladığı Bir Finansman Yöntemi)”, **Osmanlı**, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 603 - 611.
- SARIOZ, Perihan, **Bir Zamanlar Eskişehir**, 1. baskı, İstanbul, Esbank Yay., 1997.
- SAY, Yağmur, **Seyyid Battal Gazi ve Külliyesi**, 1. baskı, İstanbul, Su Yay., 2006.
- SAYDAM, Abdullah, **Kafkasya’da Bağımsızlık Mücadeleleri ve Türkiye**, Trabzon, T.C. Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, 1993.
- SAYDAM, Abdullah, **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856 - 1876)**, 1. baskı, Ankara, TTK Yay., 1997.
- SAYDAM, Abdullah, “Kırım ve Kafkasya’dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İşkân Siyaseti (1856 - 1876)”, **Osmanlı**, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 677 - 685.
- SCHILTBERGER, Johannes, **Türkler ve Tatarlar Arasında (1394 - 1427)**, Çev. Turgut Akpınar, 3. baskı, İletişim Yay., İstanbul, 1997.
- SEL, Ünver, “Tatar (Kuşak) Güreşi”, **Kırım Postası**, S. 17, Eskişehir, 2002, s. 4.
- SERTÇELİK, Seyit, “Rus İmparatorluğu’nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusyası’nın Türklere Yönelik Politikaları”, **Türkler**, C. XVIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 385 -399.
- SEZEN, Tahir, **Osmanlı Yer Adları**, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Md. Yay., 2006.
- SOLMAZ, Gürsoy, “Timur ve Seferleri”, **Türkler**, C. X, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 540 - 553.

- STRABON, **Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII – XIII – XIV)**, Çev. Adnan Pekman, 3. baskı, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 1993.
- SÜMER, Faruk, “Anadolu’ya Yalnız Göçebe Türkmenler mi Geldi?”, **Belleten**, C.XXIV, S. 93 - 96, Ankara, 1960, s. 567 - 594.
- SÜMER, Faruk, “Anadolu’da Moğollar”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, C. I, Ankara, 1970, s. 1 - 147.
- SÜMER, Faruk, “Tatar (Orta Şarkta Tatarlar)”, **İslam Ansiklopedisi**, C. XII/I, 1997, s. 58 - 61.
- ŞAHİN, İlhan, **Osmanlı Döneminde Konar - Göçerler**, 1. baskı, İstanbul, Eren Yay., 2006.
- ŞEKER, Mehmet, **Anadolu’da Birarada Yaşama Tecrübesi**, 3. baskı, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2005.
- ŞEKER, Mehmet, **Anadolu’nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı**, 1. baskı, İstanbul, Ötüken Yay., 2006.
- TANOĞLU, Ali, “İskân Coğrafyası - Esas Fikirler, Problemler ve Metod”, **Türkiyât Mecmuası**, C. XI, İstanbul, 1954, s. 1 - 32.
- TANRIBAK, Cihan, “Rıfkiye (Aktepe Köyü)”, **Eskişehir Kırım Postası**, S. 20, Eskişehir, Ocak 2004, s. 9 - 10.
- TAVKUL, Ufuk, “Osmanlı Devleti'nin Kafkas Muhacirlerinin Kölelik Kurumuna Yaklaşımı”, **Bilig - Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 17, Ankara, 2001, s. 33 - 54.
- TEMİR, Ahmet, “Moğollar”, **Türk Ansiklopedisi**, C. XXIV, Ankara, 1976, s. 289 - 297.

- TEMİR, Ahmet, **Moğolların Gizli Tarihine Göre Cengiz Han**, 1. baskı, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1989.
- TEMİR, Ahmet, **Moğolların Gizli Tarihi**, 3. baskı, Ankara, TTK Yay., 1995.
- TEMİR, Ahmet, “Moğol (Veya Türk - Moğol) Hanlığı”, **Türkler**, C.X, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 256 - 264.
- TINÇ, Lütfü, “Moğol İmparatorluğu Nasıl Kuruldu?”, **Popüler Tarih**, S. 77, İstanbul, 2007, s. 56 - 61.
- TİESENHAUSEN, W. De, **Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941.
- TOGAN, İsenbike, “Çinggis Han ve Moğollar”, **Türkler**, C. X, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 235 - 255.
- TOGAN, Zeki Velidî, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 3. baskı, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1981.
- TOGAN, Zeki Velidî, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, C. I, 2. baskı, İstanbul, 1981.
- TOPRAK, Mustafa - İZNIK, Erkan, **Çizgilerle Eskişehir (Bir Kent Tarihi Çalışması)**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yay., 2009.
- TÖRE, Hüseyin, “Tokathan Köyü”, **Eskişehir Kırım Postası**, S. 25, Eskişehir, Haziran 2006, s. 19.
- TUNCEL, Metin, “Bugünkü Eskişehir”, **İslam Ansiklopedisi**, C. XI, Türkiye Diyanet Vakfı Araştırma Merkezi Yay., İstanbul, 1995, s. 401 - 402.
- TUNÇDİLEK, Necdet, “Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış”, **İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. XV, İstanbul, 1953 - 1954, s. 189 - 208.

- TUNÇDİLEK, Necdet, “Orta Sakarya Vadisi’nin İktisadi Tarihi Hakkında”, **İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. XVII, İstanbul, 1955 - 1956, s. 179 - 192.
- TURAN, Osman, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar**, 2. baskı, Ankara, TTK Yay., 1988.
- TURAN, Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul, 1996.
- TURAN, Osman, **Selçuklular ve İslamiyet**, 6. baskı, İstanbul, Ötüken Yay., 2005.
- TURAN, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk - İslam Medeniyeti**, 8. baskı, İstanbul, Ötüken Yay., 2005.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, C. II, Ankara, 1975.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, C. IV, Ankara, 1982.
- ÜLKÜSAL, Müstecib, “Bir Açıklama”, **Emel Dergisi**, S. 105, İstanbul, 1978, s. 1-6.
- VASARY, Istvan, **Kumanlar ve Tatarlar Osmanlı Öncesi Balkanlar’da Doğulu Askerler (1185 - 13659)**, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, 1. baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2008.
- VERTOVEC, Steven - PEACH, Ceri, **İslam İn Europe: The Politics Of Religion And Community**, London, 1997.
- VLADİMİRTSOV, B. Y., **Moğolların İçtimaî Teşkilâtı Moğol Göçebe Feodalizmi**, Çev. Abdülkadir İnan, 3. baskı, Ankara, TTK Yay., 1995.
- WEATHERSFORD, Jack, **Cengiz Han ve Modern Dünyayı Anlamak**, Çev. Sermin Karakale, 1. baskı, İstanbul, İnkılap Yay., 2009.
- WILLİAMS, Brian Glyn, **The Crimean Tatars: The Diaspora Experience And The Forging Of a Nation**, Leiden, 2001.
- YAZICI, Hakkı - DEMİREL, Muammer, “93 Harbi (1877 - 1878 Osmanlı Rus Savaşı)’nden Sonra Eskişehir’e Yerleştirilen Göçmenler”, **Atatürk Üniversitesi**

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 29, Erzurum, 2006, s. 267 - 278.

YILMAZ, Mehmet, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Muhaciri İskân Politikası”, **Osmanlı**, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 587 - 601.

Yurt Ansiklopedisi, “Eskişehir”, C. IV, İstanbul, 1982.

ZACHARIADOU, Elizabeth A., **Osmanlı Beyliği (1300 - 1389)**, 2. baskı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2000.

ZACHARIADOU, Elizabeth A., “İlk Osmanlılara Dair Tarih ve Efsaneler”, **Söğüt’ten İstanbul’a**, 1. baskı, Ankara, İmge Yay., 2000, s. 341 - 393.

ZARİPOVA ÇETİN, Çulpan, “Tatar Türklerinin Düğün Geleneği”, **Modern Türk- lük Araştırmaları Dergisi**, C. II, S. 3, Ankara, 2005, s. 92 - 119.

ZEKİYEV, Z. Mirfatih, “Bolgar - Tatarların Etnogenezi ve Genel Gelişme Aşamaları”, **Türkler**, C. II, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 425 - 442.

ZEKİYEV, Z. Mirfatih, **Türklerin ve Tatarların Kökeni**, 1. baskı, İstanbul, Selenge Yay., 2006.

Tarih Çevirme Kılavuzu, **www. devletarsivleri. gov. tr**

EKLER

A- ARŞİV BELGELERİ

EK-1: BOA, HAT, 1010 - 42415: Rusya'ya terk olunan mahallerde bulunan ahali ve Tatarlardan isteyenlerin aileleri ile birlikte Osmanlı ülkesine hicret etmelerine taalluk eden muahedenin yedinci maddesi (H. 29/Z/1227 - M. 03/01/1813).

بیجی ماده

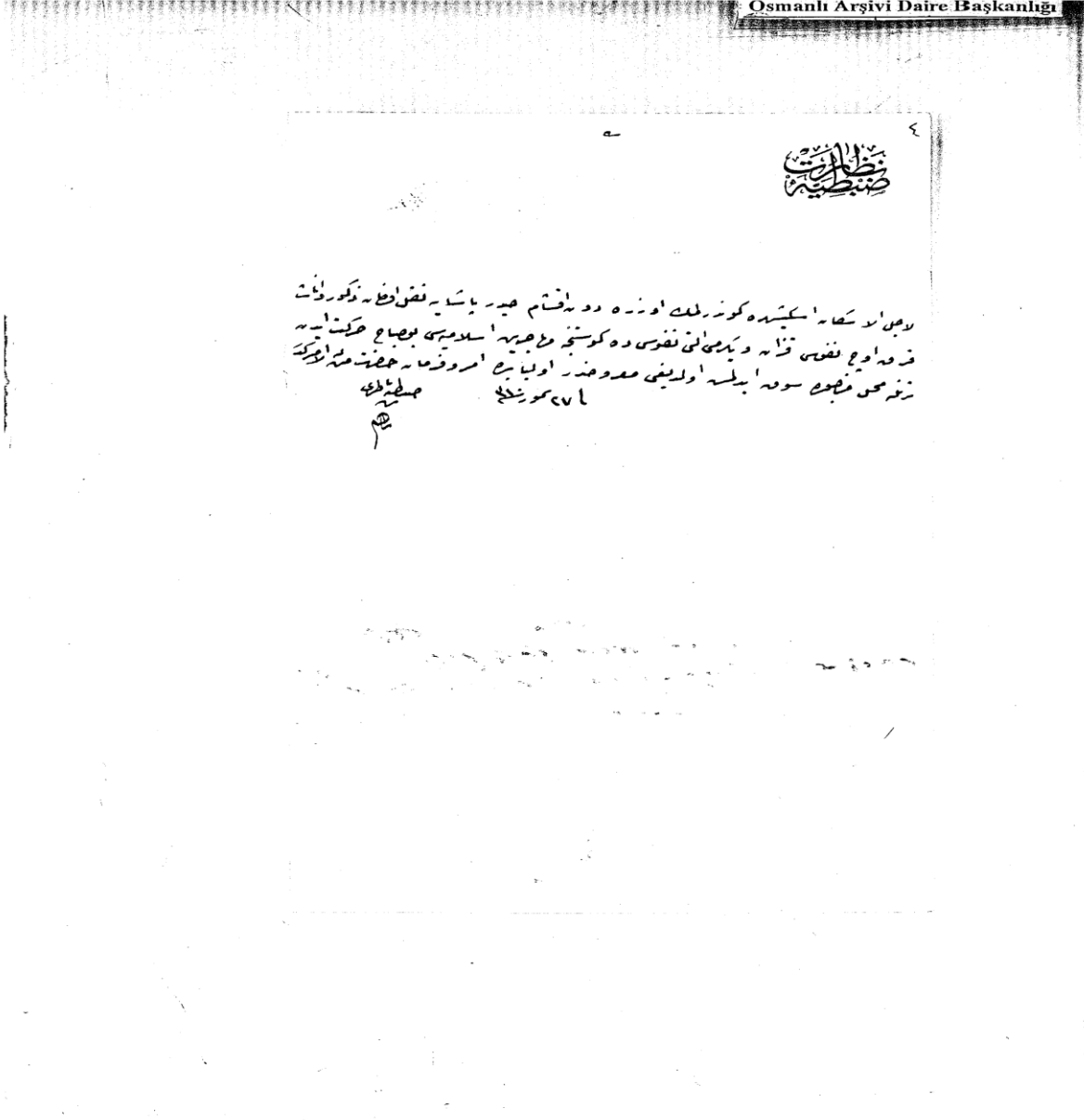
روس دولت ترک و قزاق و تاتار ممالک کندی خرقه عیب اولموشه بوناه اهل اسلام و ارباب ایدر
 و بیجا تانار قبیله لرک سفارتانده روس دولت ملکته نقل اولنادر و ترک دولت عینک سار ممالک عینک
 سفارتانده ممالک مذکوره قالی بونامدور خواهک اولدر اهل و عیال و اموالده اراضی دولت عینک
 نقل و یوب عیال و اموال مذکور دولت عینک کور اولدر و خصیصه مذکوره کوزلرینه نزه قدر مانع قلم
 کون ایجه بکنده شقه کور و مقبول ترک و ترک روس دولت متروک ممالک عینک ایوم طرف دولت عینک
 ارضی ممالک مذکوره ممالک اولدری اموال و املاک لری اوشورک کاندیه و یکلیم فرقت بر ارض
 ممالک عثمانیه نقل ایجه مذکورده ارضه عینک اموال مذکورده لر عینک استوصالی عهدنامه سنک قصد قنایه لر
 تا ترک اعتباراً او کوزماه سلسله عطا قنه کوزلر عینک و بونامدور فقط ذکر ارض تانار قبیله لرک مقصدا نقل ایجه
 روس دولت طرفده وضع اولور مصارف جانب دولت ترک و قزاق ممالک عثمانیه کاندیه خواهک اولدر
 اولدر و بالمقابله قریباً مذکورده نقل و تحویل اولدر ایضا ارضه طرفلرینه با خود دولت عینک جانیده تانار
 قزاق کوزلر ممالک مذکورده نقل و تحویل اولدر ایضا ارضه طرفلرینه با خود دولت عینک جانیده تانار
 متروک مذکورده اهل و عیال و اموالده نقل و تحویل اولدر ایضا ارضه طرفلرینه با خود دولت عینک جانیده تانار
 ممالک عثمانیه ممالک اولدری سارا ملک متوجه لرک تانار اول ممالک دولت عینک کاندیه خواهک اولدر
 بیادیه تاریخده اعتباراً او کوزماه عینک طرفلرینه با خود دولت عینک جانیده تانار
 دولت روس ممالک نقله رضت و یریه

HAT. 1010/42415

HAT. 1010

EK-2: BOA, Y.PRK.ZB, 13 - 64: Eskişehir'e iskân ettirilecek muhacirler hakkında
(H. 05/S/1312 - M. 07/08/1894)

EK-3: BOA, DH.MKT, 1964 - 24: Dobruca'dan hicret eden Tatar muhacirlerin Eskişehir'de bir an evvel iskân edilmeleri hakkında (H. 26/Za/1309 - M. 21/06/1892).

OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI

شماره ثبت رقم		ص		تاریخ	موضوع	ملاحظات
۱۹۱۰	۱۹۱۰			۱۹۱۰	مهاجرین تاتاری	۷۴۹
<p>دوبیچونه هجره ایله تاتارلار ایلرین بکیمه قفله داخله قلمچین اولما بی دکرمانه نام لیک هجره ایله قاندا ایلر اولمیشده و قلمچین ایستورونه قلمچین ایستورونه ایستورونه ایستورونه دایر مهاجره مرقم اولمیشده عرقق ایستورونه ایستورونه ایستورونه ایستورونه ایستورونه عرقق ایستورونه ایستورونه ایستورونه ایستورونه ایستورونه ایستورونه ایستورونه</p>						

EK-5: BOA, A. MKT.UM, 467 - 47: Bursa ve köylerinde dağınık olarak yerleştirilmiş olan Kırım muhacirlerinden Murad Han Cemaati'nin Eskişehir Seyyid Gazimer ve arazisi civarında yerleştirilmeleri hakkında (H. 13/L/1277 - M. 24/04/1861).

عرضه یازلق ایچون رده در
قیقی او توتوز پارودر

مردوخ جا کنگه لوریکه
قرلری قزیم حوالیسین شغای سود قیلیرسی مولا جاولر وده سایه شغانه لرین دسجانه ودرور مراد اوقه جهاستنده اولوب یوز ایکی خانه دیشوز
المنسب نفوس اولر وده یوزده اولک قوسونمز والیس دولکله ایما خصصینک زنی شغانه لریم بروسه ایان خصصه قرالی صا ایلیزیم جلمیزی برکنده
ایدرک توزیع و تقسیم اولسه ایلیکده برکنده اولوب برابر لرین نزد اولر صلیغزده اورده لرک حلییه افترای ایده مبه بریشا نلیق یادی دهرفن قرالی
دیلا تیزیم و غیره واقع زحیف اولوب اورده نلت میده واراض و غیره لیک اولمیب حاله قطعه هر دمیرله کجیکه عا جز قله هیز کلا شکر اولرینده ضررت
کتره کفأ و قالمی مرصیم علی لرین مریود و مقصدیکه یوشللو مولا بر قوقله خقارنه عدله انواله سایه نخت حلییه عظا لرین عنایت احسانه کوجا لر
اورده بودیم کلمه اولرینده قرلری ایسه یوز ایکی خانه دیشوز ایسه ب. نقوسنور هر دمیرله سورت و عولان شغانه لرین غیره یوب انا طوط
اسکن شهرک ترو شالی اون ایکی ساعت اولوب سید غازی قهرمان نیک جوار و مریه اراضیه نیک صلیغ لرین اسکانه بیو دلامیزی ساعت علی لرین
شایانه بیو دلامیزی نیاز مزینده و هر مایه امرد قیانه خصصه عدله اولک والا صا کلمه لالا

مراد اوقه
و حاقه کله
دومیر غازی
قرالی
۹

Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı

EK-6/b: BOA, A.MKT.DV, 203 - 2: Kırım muhacirlerinden ve Hoca Murad Efendi takımından ellibir hane nüfusun Eskişehir'in Kalkanlar mahallinde veya başka münasip bir yerde iskân edilmesi hakkındaki belgenin transkripti (H. 1278 - M. 1861).

Arzuhal yazılmak için varakadır

Kıymeti 30 paredir

Muhacirin Komisyonu tarafından iktizâsına himmet buyurulmak

Kırım muhacirlerinden ve Hoca Murad Efendi takımından olup, Kütahya Sancağına tâbi Geri Nahiyesi'nde müsafereten ikâmet etmekte olan elli bir hâne nüfusun Eskişehir Kazası'nda vâki' Kalkanlar nâm mahalli intihâb eyledikleri surette ba'dehû nakl ettirilmeleri için Kütahya Kaymakamı sa'adetlü Nebil Paşa Hazretleri tarafından kaza-i mezkûr müdüriyetine hitaben tahrirât yazılmış ve kendüleri dâhi mahall-i mezbûrları intihâb etmiş iseler de Kaymakamı müşârün-ileyh tarafından tarafından icâbı icra olunmadığından bahisle mahall-i mezkûrda iskânlarını âmir bir kıt'a emirnâme-i sâminin tastiri hususu istid'â olunmuş ve bunlar fi 8 Rebiül-evvel sene 1278 tarihinde Hüdâvendigâr Eyâletinde iskân ettirilmek üzere gönderilmiş oldukları ve Eskişehir dahi eyâlet-i mezkûre muzâfatından bulunduğu halde böyle müddet-i medide iskân ettirilememeleri sebebinin isti'lâmıyla beraber muhâcirin-i merkûmenin mümkün olabildiği taktirde mahall-i mezkûrde ve olmadığı surette eyalet-i mezkûre dahilinde diğerk münasip bir mahalde bir sa'at evvel iskân ve ivalarına itina ve dikkat olunmak üzere Hüdâvendigâr Mutasarrıfı ve Kütahya Kaymakamı sa'adetlü paşalar hazerât taraflarına ekidü'l-mazmûn emir-nâme-i sami-i hazret-i sadâret-pertâhilerinin tastiri bâbında emr u ferman hazret-i men-lehü'l emrindir. Fi 10 Rebi'ül-evvel sene 1278

Mübarek hâk-pây-i Hazret-i Sadâret-penâhiye mâ'rûz-ı kullandır ki, Kırım muhacirlerinden Murad Efendi kabilelerinden olup bundan akdemce bâ-irâde-i hazret-i şehriyârî Kütahya Sancağı muzâfatına tâbi' Geri Nahiyesi'ne Arbin tarikiyle ithal, livayı mezkûr Kaymakamı sa'âdetlü Nebil Paşa Hazretleri yedimize bir lağıt verüp Eskişehir'de Kalkanlu dirler bir mahal var imiş bir kere nazar idün pesendide edersiniz sizleri mahall-i mezkûre iskân edeyim diyerek bu bendelerini gönderip nazar ve pesendide edüp gelip haber verdik ise de henüz şimdiye değin muvaffak olamayıp elli bir hane kulları ayakda kaldık ve şevval-i şerif de mahall-i mezkûr ile kayırlmak üzere selefleri hazreti sadâret penâhiden fermude tahsil edüb müşârün-ileyhe gösterilmiş ise de itibar olunmayub, ser sefil kalmış olduklarımızdan kendi taraflarından asalet üzere bu kemterleri taraflarından vekâleten Mevlamverdi ve diğeri Ali-Namık iki nefer bendeleri bâ-arzuhâl-i hakipayi-i hazret-i mün'imanelerine isal kılındı aziz ve mükerrerem ser-nazikter-i Samiler için diyâr-ı gayrıyı ve bilâ-mekan ve zı-yal olduklarımıza terahhümen ve lütfen Eskişehir Kazasında vâki' olan pesendide eylemiş olduğumuz Kalkanlu'da iskân olmaklığımıza dair livayı mezbûr Kaymakama hitaben bir kıt'a fermüde sadaka ihsanıyla çerağ ve ihya revzân ve şayan-ı da'avân-ı Hayriyelerimize mazhar ilâyevmi'l-kıyame efendiliğın feramuş olunmayacağı ifadesi baki emr u irade-i hazreti men-lehü'l-emrindir.

Bende elli bir hane

Muhacirin cümle kulları.

EK-8/a: BOA, İ.DH, 1306 - 1311/M-45: Hüdâvendigar Vilayeti Eskişehir kazası dahilinde Tosbağı Peykari adlı mahalde iskân edilen Tatar muhacirinden teşkil edilen karyeye Rifkiye adı verilmesi hakkında (H. 21/M/1311 - M. 04/08/1893).

شماره اول
 تاریخ ۱۰۴۷
 عدد

و اهدای آنک شوی دولت هوال جور بلاه... در اینجای نگره سی داخله دائره سنه قرأت اولدی
 مانده اکثر قضاا راضیه فایع بی در کمدله قره های نام مجلده بی اسکانه اولدی اوزره در عمارت عموم ملاحیه
 قویسونه مقدمه اولانه قره خانه نانا - ملاحیه نیک مذکور قره های موقوف دیگر ملاحیه برسد رلیسه اولدی و بیه
 در کمدله دخی قوری همیونه قریب بولسی مجلی مانع و محذور عد اولدی نه ناسی اسکانی تقریبی مدیک حالده بوکره داری
 ادره و اینکری کار لی اده سنه دفع اولوب بیج بر طرف محذور و مضر کورید میانه طوبیغی سکاری نام محکمانه
 ملاحیه مرفوعه موافقت اشدکری کی قره مجاوره اهالی بیه بوجوره رضا کوسنر سه اولدی سنا ملاحیه حضرت
 خلافتی اهدیه ملاحیه مرفوعه نیک امر سکانی اجرا و اراضیک معده سی و جلد قره خانه تجاوز اتمام اوزره
 حاکم لریک اناسیله قره لریک تکلیف رخصت رسیم اعطا و زیادت و اهیاهلیه کافی اراضی اماره و تعلیمات موسمی
 حدود لی قبیه اولاره اشرفیه رفیه نسیم بالنسب ولایت ملاحیه قویسونه دخی معلوم قیده ایضا اولدین
 کوناه تصرفنیک استعاریه عطفاً هوانسکار و ولایتک ملفوظ تحریرتک انرا اولدینن بیانیه اجری ایجاب استیانه
 اولدی

حاکم اراضی و زرینه اناسی قانوناً اول امرده اراده سنه حضرت باقر اسخماله متوقف اولدینن حالده ملاحیه امله
 عیار و قبائلک اسکنج سولت اولدی ایزجه بونزک خا لری بلا ناهرا ناسی ایه تکلیف اولدجه قره و مجلدرک امام قویسونه
 لریک و بر دیر لک اوزره نام اید نسیم مناسب اولد جنک تعجیله کیفیت عرصه و اشعاری قرار و اوقاف قضاسینه
 بولدی قنده موضوع حجت اولدی قره نیک دخی استیانه اولدینن و جلد رفیه نامیه بالنسب افضا اده امام و مختار
 لریک جنک و اعطا اید بر لک ولایت مذکوره بی تبیین سجن نفوس اراده عموم سنه سینه کیفیت اولدیک داخله
 نظارت مولدین و مقام ولای عسکری اید مالیه و در خافان نظارتین معلومات اعطاس تذکره دخی امر و فرما
 حضرت سید لایر کدر اولدی و اولدی

اعضاده	اعضاده	اعضاده	اعضاده	اعضاده	اعضاده	اعضاده	اعضاده	اعضاده	اعضاده
اعضاده	اعضاده	اعضاده	اعضاده	اعضاده	اعضاده	اعضاده	اعضاده	اعضاده	اعضاده
اعضاده	اعضاده	اعضاده	اعضاده	اعضاده	اعضاده	اعضاده	اعضاده	اعضاده	اعضاده

1306/1311.m/45

Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı

EK-8/b: BOA, İ.DH, 1306 - 1311/M-45: Hüdâvendigar Vilayeti Eskişehir kazası dahilinde Tosbağı Peykari adlı mahalde iskân edilen Tatar muhacirinden teşkil edilen karyeye Rıfkiye adı verilmesi hakkındaki belgenin transkripti (H. 1311 - M. 1893).

Şura-yı Devlet Dahiliye Dairesi adet 1047

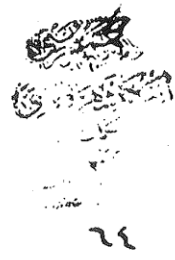
Dahiliye Nezareti'nin Şura-yı Devlete havale buyurulan 22 Zilhicce 310 tarihli tezkiresi Dahiliye Dairesi'nde kıra'ed olundu. Mealinde Eskişehir kazası dâhilinde vaki Yedi Değirmenler Karaçay nam mahallerden birinde iskân olunmak üzere Dersaadet Umum Muhacirin Komisyonu'ndan mukaddema sevk olunan kırk hane Tatar muhacirinin mezkûr Karaçay mevkiine diğer muhacirlerin yerleştirilmiş olmasından ve Yedi Değirmenlerin dahi Kura-yi Hümayuna karib bulunması mahallince mani ve mahzur add olunmasından naşi iskânları takarrür edilemediği halde bu kere Dara Orak ve İnekler Pınarları arasında vaki olup hiçbir tarafça mahzur ve mazzarâtı görülemeyen Tosbağı Pınarı nam mahalle iskâna muhacirin-i mezkur muvafakat ettikleri gibi kıra-i mücavere ahali de bu surete rıza göstermiş olmalarıyla saye-i merahim vaye hazret-i hilafetpenahide muhacirin-i merkumenin emr-i iskânları icra ve arazinin müsaadesi vechile kırk haneyi tecavüz etmemek üzere hanelerinin inşasıyla karyelerinin teşkiline ruhsat-i resmiye ita ve ziraat ve ihtiyaçlarına kafi arazi irae talimatı mucibince hudutları tayin olunarak iş bu karyeye Rıfkiyye tesmiyesi bi'l-tensib Vilayet Muhacirin Komisyonunca dahi muamelesi kaydiyye ifa olduğu Kütahya mutasaarıflığının işarına atfen Hüdâvendigâr vilayetinin melfuf tahriratında inha olduğu beyarıyla icra-yı icabı istizan olunmuştur.

Ham arazi üzerine ebniye inşası kanunen evvel emirde irade-i seniyye-i hazret-i padişahı istihsaline mütevakıf olduğu halde muhacirin ile aşâ'ir ve kaba'ilin iskânınca suhulet olmak için bunların haneleri bilete hir inşasıyla teşkil olunacak karye ve mahallelerin imam ve muhtarlarına mühürler üzere ve nam ile tesmiyesi münasip olacağı tasrihi ile keyfiyetin arz ve işarı karar-i vaki iktizasından bulunduğundan mevzu-i bahis olan karyenin dahi istizan olduğu vechile Rıfkiyye namıyla biltesmiye iktiza eden imam ve muhtarlar mühürlerinin hakk ve ita ettirilmesinin vilayet-i mezkûreye tebliğiyle Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesine beyan-ı keyfiyet olunmasının Dahiliye Nezareti'ne havalesi ve Makam-ı Vala-yı Seraskeri ile Maliye ve Defter-i Hakani Nezaretlerine malumat itası tezekkür kılındı emr ve ferman Hazret-i menlehü'l-emrindir.

EK-13: BOA, DH.MKT, 516 - 62: Eskişehir’de Hacıoğlu Pazarcığı ve Kırım muhacirlerinin teşkil ettiği karyeye Mesudiye adının verilmesi hakkında (H. 25/S/1320 - M. 02/06/1902).

دائره				اوراد و نوروی		سودی قاجی	
تاریخ تصدیق	محل	شماره	تاریخ	موردی	سودی قاجی	اوراد و نوروی	تاریخ
۱۶	۱۰	۱۶	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
<p>مجلسه طراز و نایب طراز ایستاد قضاة حاجی ادینی باز ارجین و فرج و باجو و نه بدی ایکی خاندان موز ایکی نفره اسکانه تکیه و فرج (سعود) نامبد نویسی بجز ایکی نفره اسکانه تکیه و فرج (سعود) نامبد نویسی خاندان طراز و نایب طراز که در تاریخ دیوانه در نوزدهم جولای مقرر شد که در تاریخ ۱۶ جولای در بیست و یکم جولای مقرر شد که در تاریخ ۱۶ جولای در</p>							

EK-17: BCA, 45.78.9. - 272..0.0.12: Eskişehir ve kazalarında ekilebilir arazi miktarı ile muhacir iskânına dair raporun takdimi hakkında (M. 6/9/1925).

دائره وطاقه حصيد

DEVLET ARSIVLERI GENEL MUDURLUGU
CUMHURİYET ARSIVI

۱. ارضیات و اقسامه ۱۶۵۶۴ / ۴۴ ندر لو تیفق تعلقه عرقه حیویه سدر
 ولایت رکن قضیه سدره بری و لاجیه اقسامه ایدلریجه قابل اطاقه استعابیه تا مالایین اهلای سکون سیک ۹۳
 اواره ده فقط بولندتدی کورلنده در . آنچه رکن ولایه محله حقه لر بدهنده « کور تیکول » موقعه خمره ملک رعایه
 بیک شیک دیم نعل زراعت و شیک و کده غرضی زراعت ارض بیور اولویه جویزه کی محمودیه در سدر حدود صوبه شوشوفاس
 اقسامه و حیویه حیوانه با ندر بر سدر هی . و نچینجه قضیه خمره فله دره مالکیم حدود اراضی عظمه معموره فرسوده مس
 سند « ۱۱۱۶۲ » دیم ترلاو « ۸۸۴۷ » دیم حایره و « ۶۷۴۶ » دیم وری اولویه سکته خانه ده ارضیه الی
 قرضی سکان و کور حیوانه ادره ایله هی و سوبجه قضیه خمره خمره ، اوجانیه ، اجماریه ، آتیه ، نورات
 بی موقعه زراعت و حیوانه عینه قولعهاده و عده یوز اراضیه اقسامه ارضیه ملک ارض حاله بیور ارض خواته حیوانه
 سیک اقسامه نچینه ایله اولایقه و نچینه موقعه ارض اقسامه اولاهه و لاجیه و سکان اراضیه و خواته هو و سیکه ایله
 حقه رکن سیک موقعه اقسامه اولددری و نچینه سیک ارض و دیم و عده کوریه حدود صوبه الی خانه ده ایله نچینه ارض
 اقسامه و نچینه ایله حیوانه عین اولایقه هی . و نچینه قضیه کوریه حدود ایله « ۱۶۰۰ » دیم ارض حاله
 بیور اولویه جویزه بولندتدی کوریه حدوده صوبه یوز اراضیه خانه ده بیور قرضی اقسامه و نچینه حیوانه ایله سیک هی ارض
 قلمه نچینه ایله سدره اقسامه مدونه ارض ()

والی

خمره (۱۰)
 دایره
 ملک

۱۹۲۵
 ۱۱ ۹ ۸

272		12	45	78	9
-----	--	----	----	----	---

EK-21/a: BCA, 78.43..14. - 272..0.0.14: Köstenceli Tatar ırkından Müzeyyen ile Vidinli Miras hanımlar ve Vidinli Ali'nin Eskişehir'de iskânlarının uygun görüldüğü hakkında (M. 25/3/1926).

<p>داخله و كالتى اسلامه صديت جمهوريه</p>		<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>		<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>		<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>		<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>		<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>	
<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>	<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>	<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>	<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>	<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>	<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>	<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>	<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>	<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>	<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>	<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>	<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>

<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>		<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>		<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>		<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>		<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>		<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>	
<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>	<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>	<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>	<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>	<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>	<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>	<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>	<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>	<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>	<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>	<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>	<p>اسمى شعبى شعبى شعبى</p>

EK-21/b: BCA, 78.43..14. - 272..0.0.14: Köstenceli Tatar ırkından Müzeyyen ile Vidinli Miras hanımlar ve Vidinli Ali'nin Eskişehir'de iskânlarının uygun görüldüğü hakkında (M. 25/3/1926).

وهدوالاتجيد

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

بنامانک دینه تجمینک هلی دیتدو که سنده سو- اغلی علیک تجمینک حنق
انجا واداره تجمینک لنا تقیم قونلی سندن اتق لایه ۲۲۳

آلیندی ایسی

۲۲۳/۱۵

277			78	43	14
-----	--	--	----	----	----

EK-21/c: BCA, 78.43..14. – 272..0.0.14: Köstenceli Tatar ırkından Müzeyyen ile Vidinli Miras hanımlar ve Vidinli Ali'nin Eskişehir'de iskânlarının uygun görüldüğü hakkında (M. 25/3/1926).

داعیه و التخصیص

DEVLET ARŞİVENİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

دنیایک دستری نصیحه سند اولوب ۱۹۲۶ نه سند آیشده عدول شمیه قد فیهو ایله
اصولونه قاتا عتیه نسوبه یه ایچ اولاد بیلی نریک سلالی اورتی لنا تقدیم قلمه افق
آیله دیسی
۱۹۲۶
۲۹

272			14	78	43	14
-----	--	--	----	----	----	----

EK-22/a: BCA, 54.134..16. - 272..0.0.12: Romanya muhacirlerinden ve Tatar ırkından olan Mustafa oğlu Mehmet'in Eskişehir'de iskânının uygun olduğu hakkında (M. 14/9/1927).

اماره نوبتى
عقبات
مرد ۷۸۸
مرد ۹۸۷

دختر کوانت مجربست

رويانا نيك بابا اياق في قبلى كغندره وانا عرقندره اولوب اوجما مقدم استقال بديكي بسا بوطره كستيدن
اشامى سگورد اوگه فرېست قورون افانت بده لطف اوغور مورون نيك ناييف حفا كه استا واورده نقيوي
لغا نغديم قانسته انتم

DEVLET ARSIVLER GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

اداره
۷۵۴

۱۱۲۲۵
۷۵

Handwritten signature and notes in the left margin.

عرب روضه

۷۷-۹-۱۰

272			12	56	134	16
-----	--	--	----	----	-----	----

EK-23/a: BCA, 54.134..11. - 272..0.0.12: Romanya muhacirlerinden ve Tatar ırkından olan Kadir oğlu Muharrem ve İsmail'in aileleriyle birlikte mülteci sıfatıyla Eskişehir'de iskânlarının uygun olduğu hakkında (M.12/9/1927).

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

دبیر کاتب عربی

کتابخانه ملی
مستاد
م. ۱۳۰۶
م. ۱۳۰۶

و با آنکه باز در قریب گذشته و نماند و فرزند او که به اسم کبری بسیار طرب را با منم زوجهی عقیقه نمودی
مرد و همسرهای دلجا، هر دو در زوری اکمالک زوجهی کبری، خودی عرض و کبری زینت بر بلکه
آکینده همسر محرمه خود را قامت بد فرزند خود محرم و در میان اینها صلواتی سه مرتبه بر هر یکی
انگاده قرار آکینده و در در زوری اکمالک ترک تابعیت حرف که اینها و در اول نقد لری لغا
نقدیم فایده را خدمت .

والی

مع عینه
فی سبیل ما بعد
۱۳۰۶ - ۹ - ۱۲

محرر
۱۳۰۶

272		12	۱۳۰۶	۱۱
-----	--	----	------	----

EK-24: BCA, 45.74.36. - 272..0.0.12: Rumeli'den Eskişehir'e gelen Türk ve Tatar muhacirlerinin ne suretle geldiklerinin ve hangi ülkenin mensubu olduklarının iskânları bakımından bildirilmesi hakkında (M. 29/6/1925).

29.6.1341

داعی و نائب عبد

داعی و نائب عبد
 عیال
 ۸۲

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
 CUMHURİYET ARŞİVİ

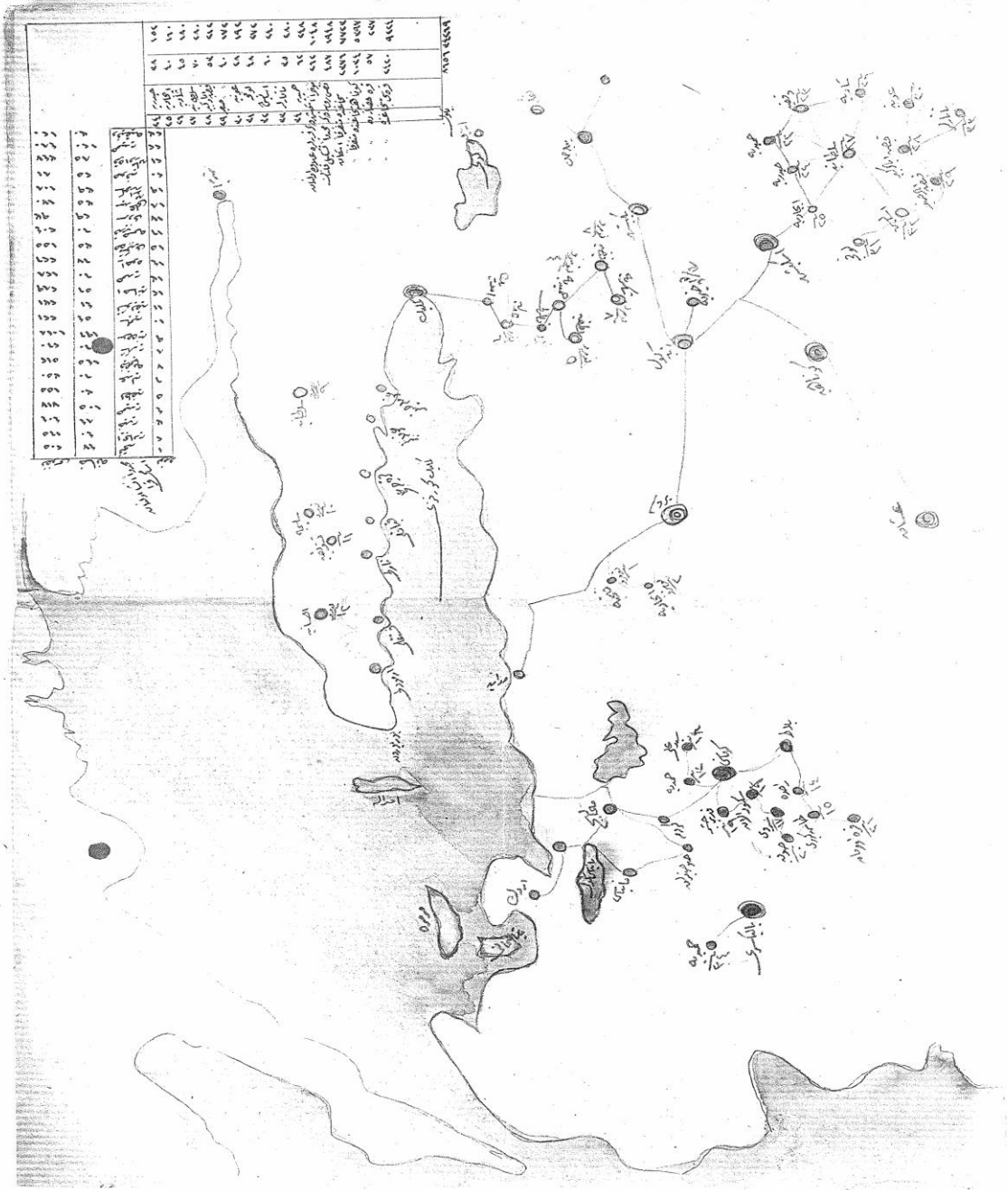
مهمر وطنی سفند نسجانی طه ایدنه ایتمک حال و هوای هغه مقصد تحقیقاتی اجرائیه و محکمت ایدر اید
 علاوه لربنک منقطع اولدنی تقصیر ایدر لکه نه حکمده یارینده استدعا و تقصیر سندی لریجه سجملدی
 ولایت هیدرینک ۹ فریاد ۱۹۱۹ و ۱۸۶۹ نومرولو ایلام سکی اقصا سنده اولوب سندی قدر عقوبت
 سدی تقدیر نیلس ورنه ایدر ایدر لربنک تحقیقاتی اجرائیه کلمده ایدر ده بو تحقیقاتی برجام تحقیق ایدر
 و بیانات سندی اولدنی اکلای ستمقده اولد یقنده محکمه نه علاوه سنی منقطع اولدنی هجندک
 نه صورتده تقصیر ایدر لری لوزم کلمه هجندک و رده روم بندنه کلمه تورک و لاتا هجبر تندنه اولوب نه صورتده
 بور ایدر هجندکای مجری لری لری و بیزنده هوندری نایف ایدر لری ایساره ایدر هک و نایف مالک اولیا ایدر
 لک هجورده کیر نایف قانوننک طوری مادده سنه توقفا تورک سدی سلاهور کونه نایف هجندک هوندری
 سیرطه سجد ایدر کلمده ایدر ده بوند رده نسجانی سقایه ایدر بریم حاد و سقنده اولدنی و بیزنده طولایه کورک
 ایتماینده و کورک معالیه حکمده رده نفوس ایدر رده کورک لری عیالده یون کسانک بریم هجندک محدری هجندک
 انقار ایدر رده معذور و مجازاتی مجری کورک لری هجندک سقمالک دوی سلاوت معالیه نقله سندنه موافقه
 کورک بیزنده بولید هجندک نه صورتده حرکت ایدر لری ایدر و سقار بولری معوضه ایدر
 سقار و نایف وکیل

۹۱ فریاد ۱۹۱۹
 داعی
 ۸۲

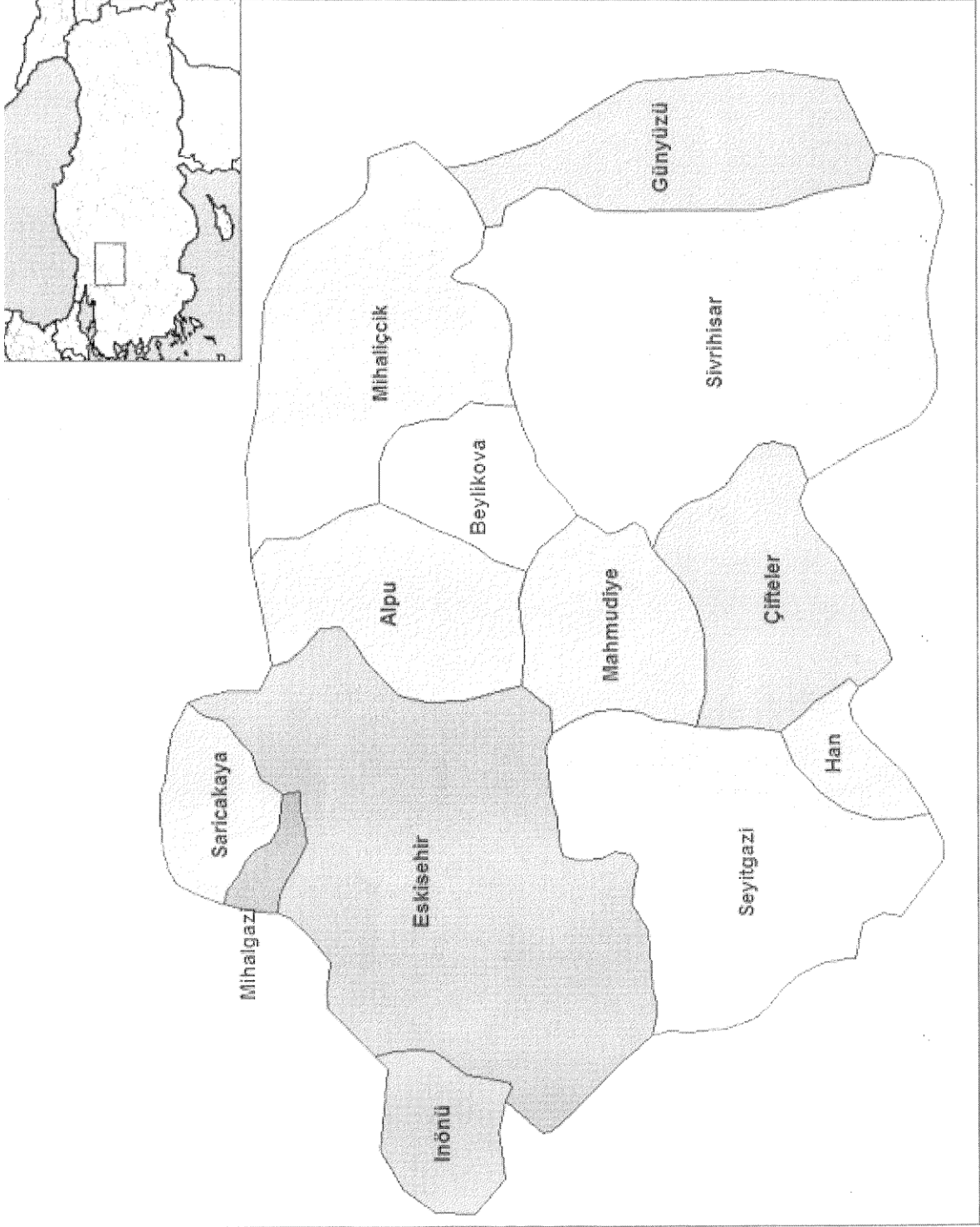
اسطه ()
 ثبت ایدر لری حقیقت نیساره
 457436

B. HARİTALAR

EK-1: BOA, Y.PRK.DFE, 1 - 100: Bursa, Eskişehir, Kütahya, Balıkesir ve İzmit civarında yeniden inşa olunan yerleşim yerlerinin isim, hane ve nüfusunu gösteren harita (H.29/Z/1326 - M. 22/01/1909).

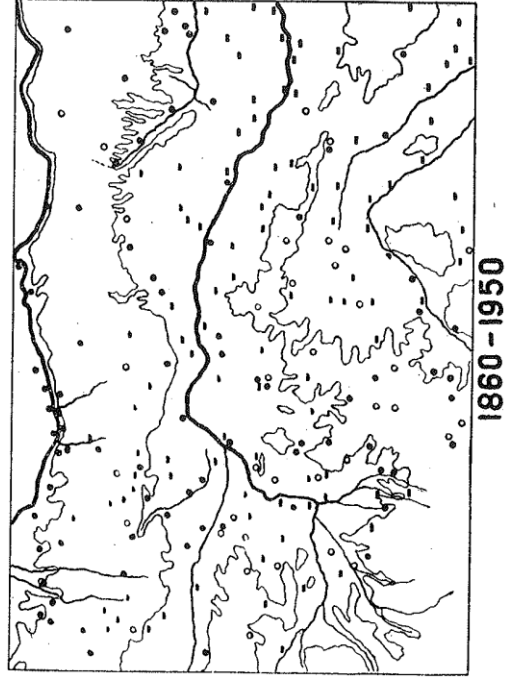
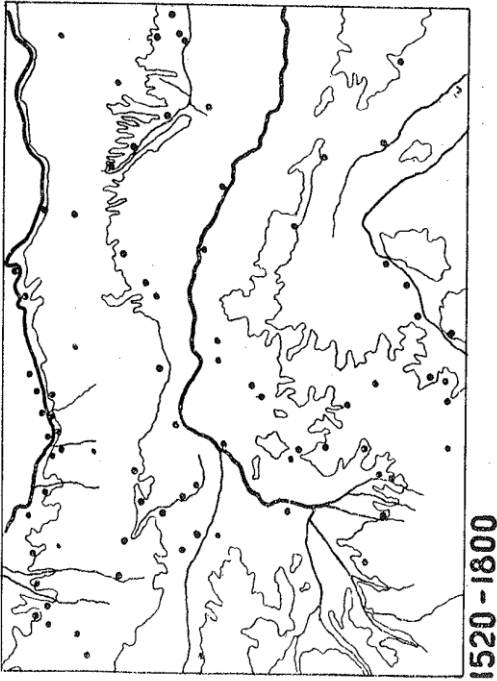
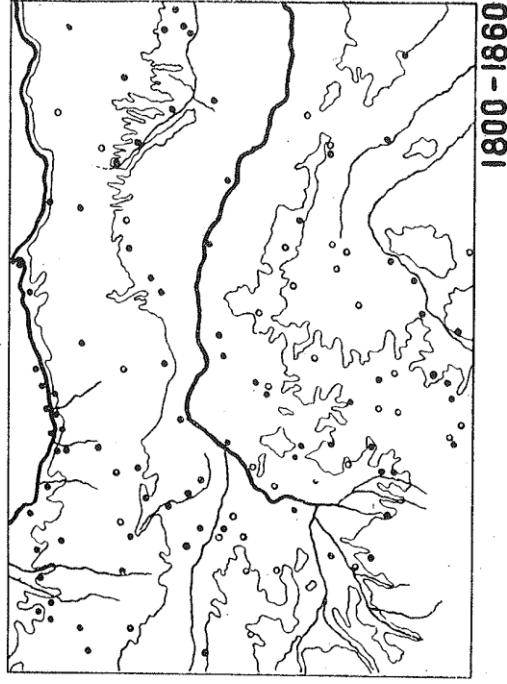

EK-2: Günümüzde Eskişehir ilinin sınırlarını gösteren harita.

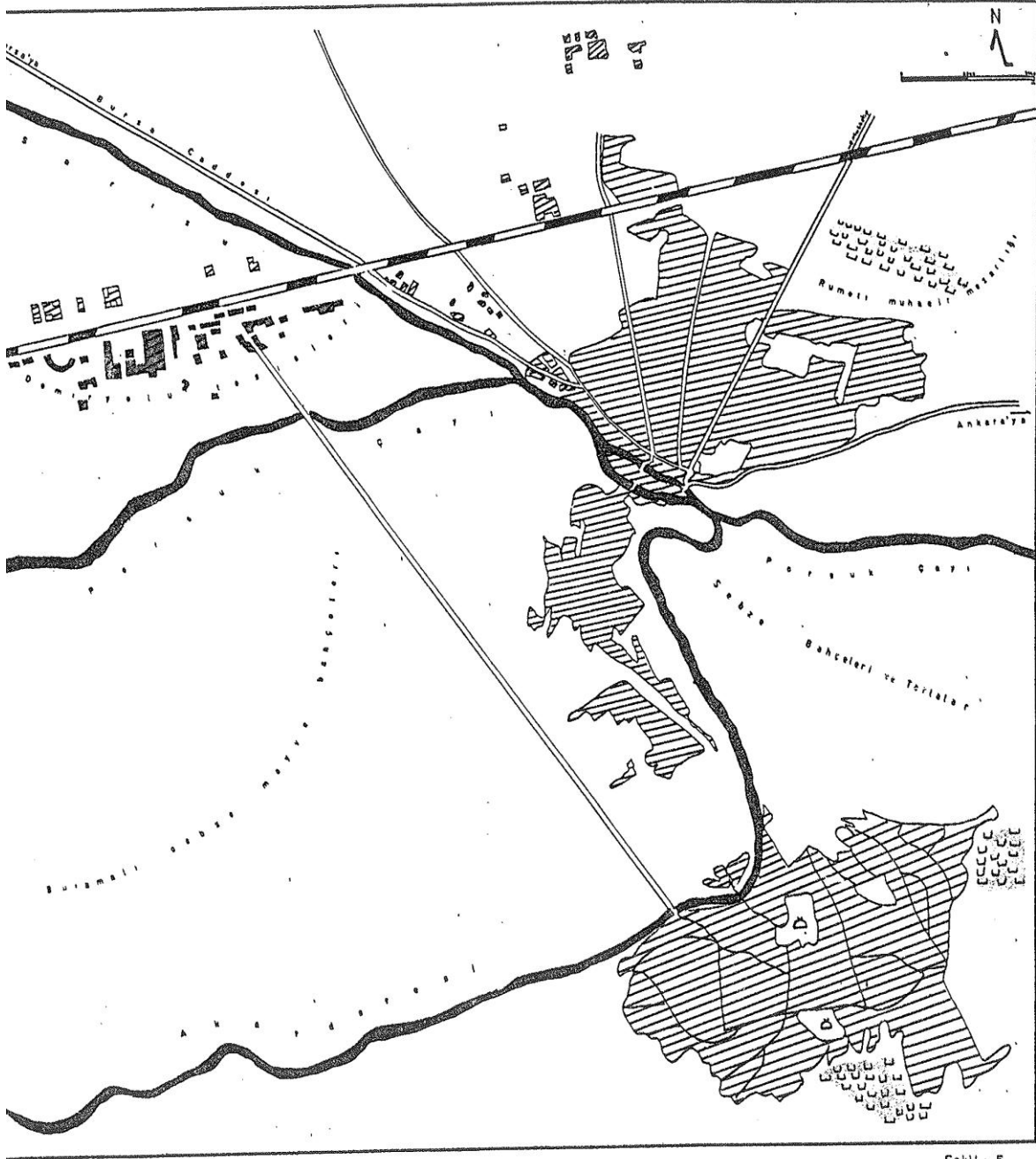
EK-3: Eskişehir bölgesinde yerleşme devrelerini gösteren harita.

ESKİŞEHİR BÖLGESİNDE YERLEŞME DEVRELERİ

Kaynak: Necdet TUNÇDİLEK, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, C. XV, İstanbul, 1953 - 1954.

EK-4: 1896 Yılında Eskişehir kentinin yerleşim planını gösteren harita.

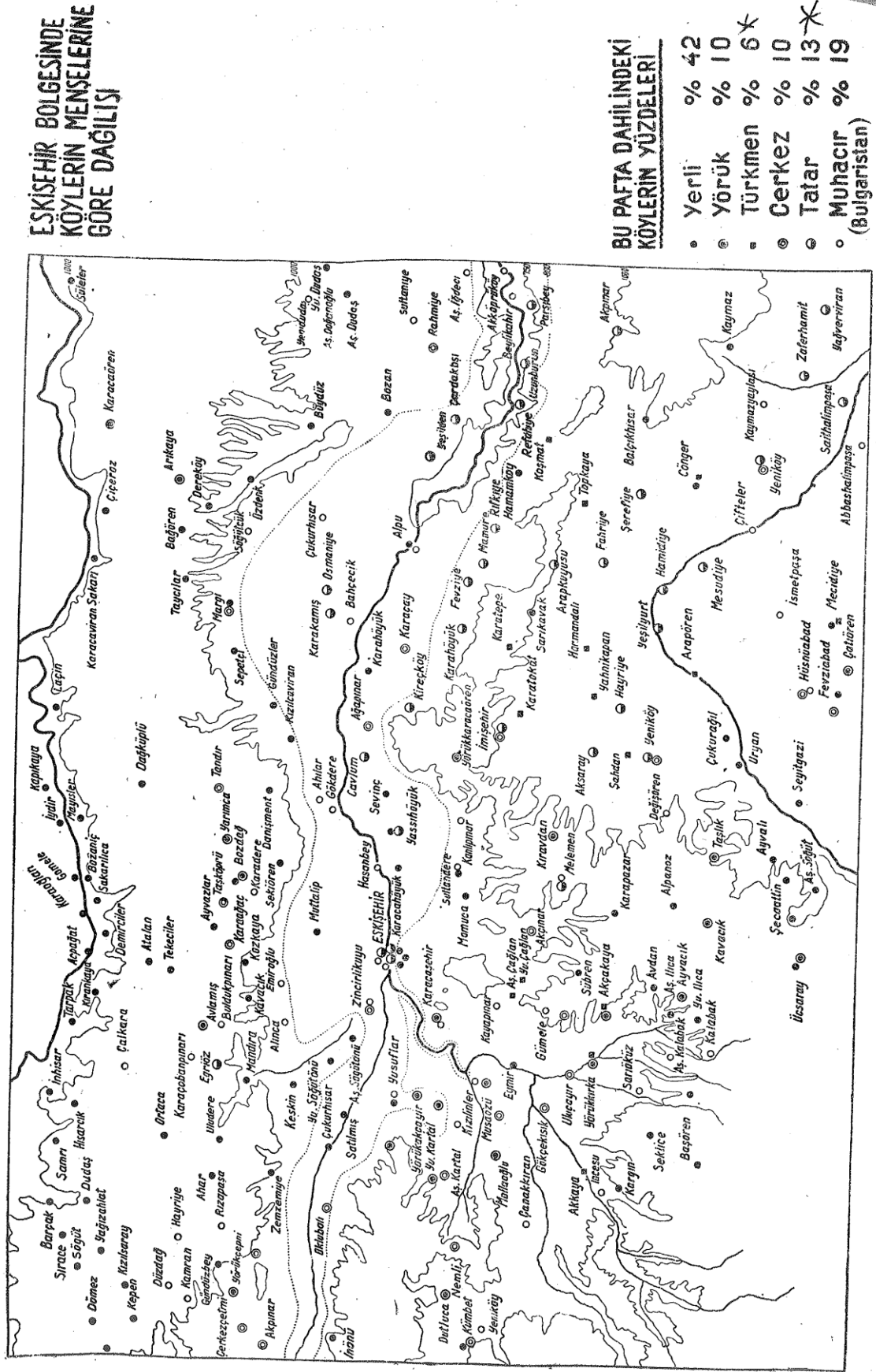
Sekil : 5

1896 yılında Eskişehir Kentinin Yerleşim Planı

Eski Erkanı Umumiye Dairesel
5. gubasına mertuben tepakköl
etmiş olan takdim-i arazi
komisyonu marifetiyle 1312
senesinde yapılmıştır.

Kaynak: Erol Canarslan özel arşivi.

EK-6: Eskişehir bölgesinde köylerin menşelerine göre dağılımını gösteren harita.

Kaynak: Necdet TUNÇDİLEK, “Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış”, İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, C. XV, İstanbul, 1953 - 1954.

ÖZET

Kullanıldığı zamana ve mekâna göre değerlendirilmesi gereken Tatar adı, Tatarların menşei meselesi ve Moğol-Tatar ayrımı gibi noktalar, üzerinde çok tartışılan ve ortak görüşe varılamayan önemli konulardan biridir. Türk ve Moğol tarihinin keşiştiği yerlerde mahiyetleri tam olarak bilinemeyen Tatarların ortaya çıkması, Tatarların etnik menşeinin ve Türk tarihindeki rollerinin başlı başına bir mesele olarak tartışılmasına neden olmuştur.

Türkler ve Moğollar iki farklı kavim olmakla birlikte, tarih boyunca Moğolların en fazla karışıp kaynaştıkları millet Türkler olup, Türk ve Moğol topluluklarının çok uzun yıllar devam eden birliktelikleri sonucunda Moğol kabileleri, XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bir İslamlaşma ve Türkleşme sürecine girmişlerdir. Moğollar'ın XIII. yüzyıldaki istilaları sırasında Anadolu'ya gelen ve Tatar diye adlandırılan Doğu Türkleri ile tamamen Türkleşmiş olan bu Moğol toplulukları, çoğunlukla Eskişehir bölgesinin de dâhil olduğu Orta Anadolu bölgesine yerleşmeyi tercih etmişlerdir.

XIII. yüzyıldan itibaren özellikle Orta Anadolu'da yerleşen, Tatar diye adlandırılan ve tamamen Türkleşmiş olan Moğol topluluklarının yerleştikleri yerler arasında bulunan Eskişehir yöresine Tatarların yerleşimi sadece bu dönemle sınırlı kalmamıştır. Geniş ve verimli boş arazilere sahip olması, sahip olduğu ulaşım olanakları nedeniyle, Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan itibaren, Türkler tarafından ideal bir yerleşim bölgesi olarak seçilen Eskişehir ve çevresi, Osmanlı dönemi de dâhil olmak üzere uzun yıllar boyunca bu özelliğini korumuştur.

XVI. yüzyıldan itibaren Kırım ve Kafkasya bölgesinde Rusların güçlenmeye ve etkili olmaya başlaması ile birlikte bu bölgelerden ve Osmanlı Devleti'nin kaybettiği

topraklardan Anadolu'ya yönelik olarak yapılan göçlerde de Eskişehir yöresi göçmenlerin yerleştirildiği önemli merkezlerden biri olmuştur. Eskişehir'e yerleştirilen bu göçmenler arasında Tatarlar önemli bir yer tutmaktadır. Eskişehir yöresine yerleştirilen ve ilk dönemlerde çeşitli sıkıntılarla karşılaşan Tatarlar, yabancılık, yokluk ve çaresizlik içerisinde yurt tutmaya çalışmışlar ve genelde yerleştikleri köylerin ilk kurucuları olmuşlardır. Orta Anadolu'nun önemli bir ticaret merkezi olan Eskişehir'de Tatarlar, nüfusun büyük bir yüzdesini oluşturmakta olup Eskişehir, köyleri ve şehir merkezi ile en fazla Tatar muhacirin bulunduğu ilimizdir. Kırım, Kafkasya ve Rumeli'den getirdikleri âdetleri uzun süre devam ettiren Tatarlar, çalışkanlıklarıyla da yaşadıkları çevreye örnek olmuşlardır. Göçler sonucunda Eskişehir'in nüfusu önemli ölçüde arttığı gibi, sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan da büyük bir canlanma yaşanmıştır.

ABSTRACT

The topics like Tatar name, that should be considered in the case of the time and the place in which it is used, the matter of Tatar's racial origin and difference between of Mongol and Tatar are important subjects mostly argued; but those cannot be reached a consensus. At the intersection points of Turk and Mongol history, the arising of Tatars, of which natures cannot be known accurately, caused Tatars' racial origin and their roles in Turk history to be argued as a problem.

Although Turks and Mongols are two different societies, Turks had been the nation with whom Mongols most-widely mixed. At the end of their societies' togetherness, that had continued for many years, since the middle of thirteenth century, Mongol clans began to be Muslim and Turkized.

The Orient Turks, named Tatar, who came to Anatolia during Mongol invasions in thirteenth century and the Mongol societies all of whom had been Turkized preferred to settle mostly in Central Anatolia including Eskişehir region. Settlement of those societies, named Tatar, and Turkized Mongols, in Eskişehir region since the thirteenth century had not been limited to this time period only.

Because Eskişehir and its area had wide and efficient waste space, it had been chosen by Turks as an ideal residential area since the founding of the state of Anatolian Seljuks. And also Eskişehir kept this character along many years including the period of Ottoman Empire.

Since the sixteenth century, because the Russians began to get stronger and be effective in the region of Crimean and Caucasian, there had been emigrations from these regions to Anatolia. Nonetheless, from the area, in where the Ottoman Empire lost its territory, there had been emigrations to Anatolia also.

Eskişehir had been one of the important centers during these emigrations. There are many Tatars among those emigrants, who were settled in Eskişehir. Tatars were down in the dumps early. They tried to have a country in the position of foreignness, want and poverty in general, they became the first founders of the areas that they had settled.

İn Eskişehir, being an important trade center of central Anatolia, Tatars were the great majority of the population. Eskişehir, with its center and villages, is a city of us in which the most Crimean Tatar lives.

Tatars had lived their figures, which they had brought from Crimean and Dobruca for a long time. They also exemplified their surroundings with their assiduity. As a result of emigrations, Eskişehir's population rised to a large extent and also its social and culturel life awaked greatly.

